Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

4
1997

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

1954-чү илдән чыхыр

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин журналы

№ 4 (174) 1997

Дилимиз чох зәнкин вә аһәнкдар дилдир, дәрин тарихи көкләрә маликдир. Шәхсән мән өз ана дилими чох севир вә бу дилдә данышмағымла фәхр едирәм.

ҺЕЈДӘР ӘЛИЈЕВ

Азәрбајчан Республикасынын Президенти

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. Абдуллајев
Ә. М. Аббасов
Ә. Г. Гулијев
Б. А. Әһмәдов
Г. Ш. Казымов
Х. Г. Мәммәдов
Ш. А. Микајылов
Б. Ә. Нәбијев
Т. И. Һачыјев
Н. Г. Чәфәров
Н. М. Худијев
Ј. М. Сејидов.

Мәс'ул катиб:
Ш. Е. ШАБАНОВ.
Шө'бә редактору:
А. К. МӘММӘДОВ.

1394

АРХИВ

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТӘҺСИЛ НАЗИРЛИЈИНДӘ

МӘ'ЛУМАТ

Азәрбајчан Республикасынын Президенти Һејдәр Әлијев ҹәнабларынын 29.08.97-чи ил тарихдә али мәктәбләрә гәбул едилмиш тәләбәләрлә вә 01.09.97-чи ил тарихдә Бакыдакы 18 сајлы орта мәктәбдә мүәллим вә шакирдләрлә көрүшләри заманы етдији нитгләрдән ирәли кәлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәси илә әлагәдар ҹари илин 7—8 октјабрында кечирилмиш тәһсил ишчиләринин зона мүшавирәләриндә мүәллимләр, мәктәб рәһбәрләри үмумтәһсил мәктәбләри дәрсликләриндә Азәрбајчан Республикасы Дөвләт һимнинин мәтнинин јазылышында мүхтәлифлик, бә'зи ифадәләрин мүхтәлиф вариантда олмасы илә бағлы ирадлар сөјләмишләр. Назирлијин рәһбәрлији бу мәсәләни ајдынлашдырмаг мәгсәдилә 13.10.97-чи ил тарихдә мүвафиг идарә вә шө'бә, еләчә дә «Маариф» вә дикәр тәһсил нәшријјатлары рәһбәрләринин иштиракы илә оператив ичлас кечирмиш, нәтичәдә, һәгигәтән, II—IV синиф «Оху» дәрсликләриндә Азәрбајчан Республикасы Дөвләт һимнинин јазылышында, еләчә дә, ајры-ајры ифадәләрдә мүхтәлифлик мүәјјәнләшдирилмишдир. Ајдын олмушдур ки, Дөвләт һимни Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисиндә гәбул едилән заман (27.05.92-чи ил) өлкәдәки ичтимаи-сијаси гурумла бағлы әсл мәтн нә Тәһсил Назирлијинә, нә дә нәшријјат органларына көндәрилмәмишдир. Дәрслик мүәллифләри вә нәшријјатлар һимнин мәтнини мәтбуатдан вә Ә. Ҹавадын сечилмиш әсәрләриндән (Бакы 1992) көтүрәрәк дәрслијә дахил етмишләр. Ону да дејәк ки, Милли Мәчлисин гәбул етдији һимнин мәтниндә Ә. Ҹавадын јаздығы мәтндәки мүәјјән ифадәләр мүасирләшдирилмишдир. Нәшријјатларда Милли Мәчлисин гәбул етдији мәтн олмадығы үчүн әсл мәтнлә мәтбуатда кедән вариант арасында истәр јазылыш, истәрсә дә ифадә бахымындан фәргләри арадан галдырмаг мүмкүн олмамышдыр. Бу исә мәктәб шакирдләри вә мүәллимләрин һаглы наразылығына сәбәб олмушдур. Дәрсликләрдә һимнин мәтни илә бағлы кетмиш мүхтәлифлији тезликлә арадан галдырмаг вә дөвләт рәмзләринин дәрсликләрдә верилмәси, онларын тәдриси, тәблиғи, саһәсиндә сабитлик јаратмаг, еләчә дә бир даһа белә мәс'улијјәтсизлијә јол верилмәмәси мәгсәдилә Тәһсил Назирлији мүвафиг тәдбирләр көрмүш, бу мәсәләдә чавабдеһ олан шәхсләр инзибати гајдада чәзаландырылмыш, Милли Мәчлисдән алынмыш Дөвләт һимнинин мәтни нәшријјатлара көндәрилмиш, бүтүн дәрсликләрдә Дөвләт һимнинин мәтнинин бајраг вә кербла бирликдә чап едилмәси нәшријјатлара тапшырылмышдыр. Дөвләт һимнинин мәтнинин тәдриси заманы ваһидлији тә'мин етмәк үчүн «Азәрбајчан Республикасы Дөвләт һимни һаггында Азәрбајчан Республикасынын Гануну» илә (27.05.97, № 142) тәсдиг едилмиш мәтни тәгдим едирик.

АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ДӨВЛӘТ ҺИМНИ

Мусигиси Үзејир ҺАЧЫБӘЈОВУН,

сөзләри Әһмәд ҸАВАДЫНДЫР.

Азәрбајчан! Азәрбајчан!
Еј гәһрәман өвладын шанлы Вәтәни!
Сәндән өтрү чан вермәјә чүмлә һазырыз!
Сәндән өтрү ган төкмәјә чүмлә гадириз!
Үчрәнкли бајрағынла мәс'уд јаша!
Минләрлә чан гурбан олду!
Синән һәрбә мејдан олду!
Һугугундан кечән әскәр,
Һәрә бир гәһрәман олду!

Сән оласан күлүстан,
Сәнә һәр ан чан гурбан!
Сәнә мин бир мәһәббәт,
Синәмдә тутмуш мәкан!

Намусуну һифз етмәјә,
Бајрағыны јүксәлтмәјә,
Чүмлә кәнчләр муштагдыр!
Шанлы Вәтән! Шанлы Вәтән!
Азәрбајчан! Азәрбајчан!

ДИЛИМИЗ — ДИРИЛИЈИМИЗ

Тофиг ҺАЧЫЈЕВ,
Филолокија елмләри доктору, профессор.

Буну демәклә мән Америка ачмырам; бу фикрин мүәллифи халгынын варлығыны севән мүдрикләрдир—заман-заман, дөнә-дөнә дејибләр, мән онлары тәкрар едирәм. Бу фикир аксиомдур, ону тарихдән силинмиш, анчаг адлары галмыш халгларын јазыг-јазыг тарихләри тәсдигләјир. Инсан коллективләри јашајыш јериндән көчәр, јени иглимләрдә мәскунлашар, јашадығы торпағы әкәр-бичәр, дүшмәндән горујар, өзүнә вәтән едәр, дили ону јашадар, Вәтәнини дәјишәр, дилини дәјишмәз. Дил халгын тарихини нәсилдән-нәслә чалајыр—халг тарихи илә јашајыр. Буну да халгларын тарихи тәсдигләјир. Бу тале түркләрә чох доғмадыр.—Халгларын Бөјүк Көчү илә түркләр Алтајдан Дунаја гәдәр әразиләри беләчә вәтәнләшдириб, дилләрини јашатмышлар. Халг вәтәнини итириб, анчаг јашајыб, дилини итирсә өләрди.

Дил халгын мә'нәви өвладыдыр—өвлад гајғы илә пәрвәриш тапар. Дилә гајғысызлыг чинајәт сәвијјәли күнаһдыр. Дилдә гүсур мәдәни бахымдан мәдәнијјәтсизликдир, елми бахымдан елмсизликдир; дилә өкејлик исә анчаг чинајәтдир.

Бу барәдә чох демишәм, чох јазмышам. Индики дил дәрдләримиздән бә'зиләринә јенә ишарә едирәм.

Әсрин әввәлләриндә мәтбуатын чохалмасы илә публисист дилимиз сүр'әтлә инкишаф етди, бәдии нәсрин дили илә әмәлличә рәгабәтә башлады—сијаси публисистика, бәдии публисистика, елми публисистика (бу форма сонралар елми-күтләви жанр кими фәалијјәт көстәрди) кими үслуби чаларлар газанды, зәнкинләшди, долғунлашды. Инди гәзетләрин сајы һеч вахт олмадығы гәдәр чохдур. Анчаг бу боллуг публисист дилин кејфијјәтиндә һисс олунмур. Јахуд, мәнфи мә'нада һисс олунур. Гәрибә-гәрибә гәзет адлары пејда олуб: «Пресс-факт», «Понарама», «Дефакто», «Фемида», «Супер-маркет», «Експрес», «Сара-експрес», «Коктејл», «Чејла», «Биржа» вә с. Ушаглар үчүн гәзет бурахырлар—ады «Чичәк-вилла»-дыр. Бу чәһд, нечә дејәрләр, дили лап бешијиндә боғмагдыр.

Бу сөзләр нә дилимиздә ишләниб, нә дә лүғәт китабларымызда әкс олунуб. Өз адлары илә әда сатырлар. Әда өз јериндә, ахы әдәби дилимиз зибилләнир. Ахы дилин чијнинә чәрчи јүкү јүкләнир, дилин чанына вич-вичә дүшүр. Бу натаразлыг һәддини ашараг вә узун мүддәт давам едәрәк дили мәчрасындан чыхара биләр. «Дама-дама көл олар» принсипи мәнфи күтләнин чохалмасына да аиддир. Гәрибәдир, совет дөвләти заманында бир валидејн өз ушағына ад тәклиф едәркән, совет органлары ону мөвчуд ад сијаһысы илә јохлајар вә һәтта валидејнин севә-севә сечдији ады рәдд едәрди. Инди гәзетләри, өзәл радио-телевизијалары гејдә алан тәшкилатлар һара бахыр? Һәр мәтбуат органы өз ады илә диггәти чәлб етмәк истәјир, ахы, бу өзбашыналығын дилә дәхли вар. Демократизмин дилдә өз тәзаһүр шәкли вар. Дилдә демократија чанлы данышыг фактларынын, халг дилинә мәхсус кејфијјәтләрин јазылы әдәби дилә галхмасыдыр. Мирзә Чәлилин фелјетонларындан бир кинајә јадыма дүшүр. О јазырды: «Истәјирәм бу арвады бошајырам, о бирини алырам—кимин нә ишинә галыб; бәли, азадлыг да буна дејәрләр». Бир заман, мәсәлән, «Коммунист» гәзетиндә Ә. Мәммәдханлынын мәгаләсинин дили илә бир дәмирјолчунун јазысыны бир сәвијјәдә верәрдиләр. Јә'ни редактә ишиндә бир диктаторлуг һөкм сүрәрди, гәзетин јазыларынын рәнки инкубатор мәһсулуна бәнзәрди. Инди дә о бири соллуг өз ишиндәдир: гәзетләр мүхбирләринә үслуб сәрбәстлији вериб. Мүхбирләр дә бу үслуб сәрбәстлијини дил бәрбадлығына чевирибләр. Мирзә Чәлил демишкән, дил-үслуб азадлығына бир мисал: «Бир һалдаки,—дејирәм,—бәшәр бу күн та бинаји-гәдимдән, дүнја јаранандан күнүмүзә тән мифләрини, мифаложисини чәм'ән дәстәкләјиб бир мәхрәчә кәтирәрсә ки; илкин мифоложи систем, икинчи сыра (дини) мифолокијалар (һәлә буна) тән сивилизасионлар буну нечә, нечә-нечә соналамыш өз проблемләри)...—бу һесабла үчүнчү сыранијә олмасын?! Чағдаш сивилизасионун өзүнә/тән «өзкәләшдији»ндә һәтта өзүндән Нәһәнк һәјуләси: — примитив көрүнмәкдән әсла чәкинмәјиб, мән буна Тарихин мифоложиси дејәсијәм —...кедир дә Изи бөјүјүр: ...О гәдәр, о гәдәр, бир дә көрүрсән ки, (әбәд-әзәл) јери гаралыр:—адәмләр, гәдәмләр...» («Пресс факт», 21—27 феврал, 1997). Нә кинајә етмәк, нә пародија олмаг, нә үслуб ахтармаг чәһдләри бу дилә һагг газандырыр—дедијим чәһдләрин һамысынын әдәби дилимизин тарихиндә өрнәкләри вар. Һеч бириндә дил белә ишләмир.

Публисист дилимизин шифаһи тәзаһүрү кими телевизија-радио верилишләринин дили дә диггәти чәкир. Бурада сырф шифаһи данышыг мәдәнијјәти, нәфәсин тәләффүзү идарә едиб-едә билмәмәси, вурғу вә саирлә бағлы мәсәләләр дә вар, данышығын публисист мәзмуну, фикри бәлағәтли ја пинти ифадә етмәк проблемләри дә нараһатлыг доғурур.

Әлбәттә, сөһбәт фәһләнин, кәндлинин, савадсызын данышыг дилиндән кетмир; диктаторларын, рәсми ишчиләрин, професионал радио-телевизија журналистләринин нитгини нәзәрдә тутурам.

Адичә нитг позғунлуғу—сөзү ејнән, јазылдығы кими охујурлар: башлајыб (башдыјыб әвәзинә), көзләјир (көздүјүр әвәзинә) ...Дөвләт радио вә телевизијасында белә гүсур тәхминән јохдур; өзәлләр. Сара радио вә телевизијасы учдантутма беләдир. АНС-дә тез-тез ешидилир. АНС һава мә'луматында **јағмурлу** дејир. Мәркәзи телевизија дикторлары дејирләр: **тамамилә, өмүр**, ахшам, **бүтүн, әксәријјәти, рол, инструментал ансамбыл...** Истәр вурғу гүсуру, истәрсә дә јумшаг **л** ишләнмәси тәһлүкәлидир. Кимәсә бу, мә'насыз, әһәмијјәтсиз көрүнә биләр. Анчаг һәр ики һадисә хырдалардан, епизодлардан төрәјир—нечә дејәрләр, илан вуран ала чатыдан горхар; мән бунун Түркијә түркчәсиндәки дәһшәтли нәтичәләрини көрмүшәм. Түркијә түркчәсиндә вурғу түрк мәхрәчиндән чыхыб вә түркчәнин морфолокијасыны позмаға кедир. Јахуд, јумшаг **л** ишләнмәси Түркијә түркчәсиндә аһәнк гануну кими мәхсуси түрк фономорфоложисини позур: **роллар, суаллар, һалдә, фактлар, кроватләр** (галстук). Мараглыдыр ки, һәр ики сәс **ль** вә **ть** русчада ишләнир: **роль нефть, кровать...** Бу рус дили хүсусијјәти Түркијә түркчәсинә һарадан нүфуз едиб—бу мүәммадыр. Әкәр биз дә бу епизодларын күтләвиләшмәсинә имкан јаратсаг, һәмин Истанбул ағзынын агибәти бизә дә сирајәт едә биләр.

Радио-телевизија нитгиндә елә шејләр вар ки, ону мәшглә, нитги шүурлу тәрбијә етмәклә ислаһ етмәк мүмкүндүр. Дилимиз аглүтинатив гурулушдадыр, сөзүн көкүнә үст-үстә хејли шәкилчи артырылыр вә сөз сәс тутумуна көрә бөјүк күтләјә чеврилир. Бу, әлбәттә, дилин ејби дејил. Әксинә, бу кејфијјәт Ә. Нәваидә түркчәнин үстүнлүјү кими дәјәрләндирилир «Мүһакимәтүл-лүғәтеји» әсәриндә), һәмин кејфијјәт ондан әввәл дә, сонра да дәфәләрлә мүтәхәссисләрин диггәтини чәлб едиб, әчнәбиләри һејран гојуб. Анчаг аглүтинасијанын өзү дә дилин дахили дујғусу илә идарә олунур, низама салыныр. Јадымдадыр, биз тәләбә олан вахт белә бир сөзүн јазылышы ләтифәјә дөнмүшдү; **електрикләшдирдикләринизләндирләрми**—бир сәтир долурду. Ләтифә өз јериндә, анчаг сөзүн сөз һәчми вар, о кезләнилмәлидир. Мән әдәби дилимизин XV—XVI әсрләриндә алынма сөзләрдән фе'л дүзәлдилмәсиндә шәкилчинин аз иштирак етдијини, **етмәк, олмаг, гылмаг** көмәкчи фе'лләринин сон дәрәчә фәаллашдығыны мүшаһидә етмишәм. Һәтта мүәјјән гәдәр үслубун пинтиләшмәсинә сәбәб олурду. Фүзули кими сөз устадынын аз гала һәр мисрасында вә һәтта бә'зән бир мисрада бир нечә дәфә көмәкчи фе'л ишләнирди. Дөвран истәр ки, **хар ола** нәзм, Бииззәтү **е'тибар ола** нәзм... Ол нәфји-кәмали-**һикмәт ејләр**, лазым билирәм, **хәсарәт ејләр...** Сәндән нә инајәт **олса ваге, фикир етмә ки,** мәндә **ола** зaje.

Мараглыдыр ки, совет һакимијјәтинин 20-чи илләриндә Түрколожи гурултајын түркчәнин дахили ганунаујғунлугларына диггәтин јөнәлдији заман аглүтинасија шүурлу шәкилдә јенидән күчләндирилди. Рус—Авропа сөзләриндән фе'л дүзәлтмәк үчүн шәкилчијә үстүнлүк верилди: **коллективләшмәк, колхозлашмаг** вә с. 40—50-чи илләрдә јенә көмәкчи фе'лләр ишләкләнди. 60—70-чи илләрдә чаван әдәбијјатын чанлы данышыға, фолклор дилинә мејли күчләнәндә аглүтинасија көмәкчи фе'ли сыхышдырды. Һәм дә бу просес әчнәби сөзүн мүгабилиндә милли гаршылығы өнә чәкди. Мәсәлән: **тәдгиг етмәк**—арашдырмаг, **арзу етмәк**—истәмәк вә арзуламаг, **тә'мин етмәк—өдәмәк, изаһ етмәк—ајдынлашдырмаг** вә с. О вахт мән бир мәгалә јаздым, бу просеси алгышладым вә тәклиф етдим ки, шүурлу мүдахилә илә бу просеси күчләндирмәк лазымдыр.

Сон вахтлар радио-телевизија дили үзәриндә апардығым мүшаһидәләр мәни гәнаәтимә дүзәлиш вермәјә чағырыр. Радио-телевизија нитги сөзүн јығчамлығыны тәләб едир. Биз јашлы нәслин јадындадыр ки, вахтилә чох фәал олан «мүвәффәгијјәт» сөзүнү түркчә «уғур» сөзүнүн сыхышдырыб ләнкитмәси радио-телевизија дилинин хидмәтидир.

чешидләшдирилир — чешидләрә ајрылыр;

әјаниләшдирилир — әјани шәклә салыныр;

мүәјјәнләшдирилир — мүәјјән едилир вә ја тә'јин едилир; (гәдим түрк) **диалектләриндәндир** — (гәдим түрк) диалектләриндән биридир;

мәмнунијјәтлә — һәвәслә;

мәғлубијјәтгабағы — мәғлубијјәтдән өнчә, әввәл, габаг;

ајдынлашдырылмаг — изаһ олунмаг;

лисензијалашдырылмасы — лисензија гојулмасы;

башсызлашдырылды — башсыз гојулду. (Баты заманында Чөл халгы там башсызлашдырылды — јә'ни гыпчагларын аристократијасы, дүшүнәнләри, башы тәрпәнәнләри мәһв едилди, гара чамаат сүрү кими галды. Чүмлә белә дејилә биләр: «Баты заманында Чөл халгы там башсыз гојулду»).

достлашдыгча — достлуг етдикчә;

јениликчиләри илә — јениликчи олмалары илә.

Мән бу сөзләрин мә'насына, грамматик камиллијинә ирад тутмурам. Анчаг фикир вермишәм, бу ири сөзләрин дејилиши данышанын нәфәсини тәнкидир. Һәтта бир сөзү ики-үч хырда сөзлә дејәндә белә биринчијә даһа чох енержи сәрф олунур — «програмлашдырмышдылар» һара, «програм вермишдиләр» вә ја «програм дүзәлтмишдиләр» һара. Мүвафиг мәнзәрәни тәһлил едәндә Фүзули дөврүндәки аналитизмин (көмәкчи фе'лләр ишләнмәсинин) сәбәби мәнә әјаниләшди. Демәли, дил өз организмини дујур; дил нәһәнк сөзләрин дејилишиндәки чәфадан хилас јолу тапыр. Мән **арзу етмәк** вә **арзуламаг, хош олмаг** вә **хошламаг** кими тәрәфләри ејни һәчмдә олан паралелләрә фикир вермишәм. Һеч демә, дил **достлашдырмаг** вә **дост етмәк,** кәнарлашдырмаг вә кәнар етмәк, **кәнарлашдырылмаг** вә кәнар олунмаг типиндән, өрнәкләриндән чыхыш едирмиш. Бу һалда көмәкчи фе'лләр (аналитизм) аглүтинасијалы ејбәчәрләшмәкдән горујурмуш.

Чох үрәкачандыр ки, шифаһи публисист нитгдә ифадә јарадычылығына раст кәлирик. АНС-ин журналисти белә ифадә ишләтди: **инанмаға мәһкум оланлар** (1.03.1997). Бу бир тәрәфдән «чадырлара алышмајын» (Габил), бир тәрәфдән дә, «зүлмәтсевәр инсанларыз үч-беш јашымыздан» ифадәләринин өзүнәмәхсус, мүкәммәл бир ифадәсидир. Бу, «алын јазысы» ифадәсинин синонимидир. Јахуд: «филанкәс мисли көрүнмәмиш сөзләр дедијинә көрә филанкәсә тәшәккүр етди» (3.03.1997). Бу «комплимент» сөзүнүн тәсвиридир. Вә ја ритмик ифадәләрлә, сөз ојунлары илә нитги чәлбедичи едирләр: «Галмагалы арадан галдыр-

дылар», «јени шəраит јаранмасына шəраит јарадыр» вə с. АНС телевизијасында əввəллəр хејли нитг гүсурлары варды. Кəлə-кəлə тəкмиллəшмə кедир. Инди вəзијјəт өлчүјə јахынлашыр. АНС-ин əсасыны гојанлардан Мир Шаһинин шифаһи нитги журналистика мəдəнијјəтимиз үчүн үслуб јенилијидир. О сүрəтдəн информасија боллуғу үчүн истифадə едир—минимум вахтда максимум мəʼлумат чатдырыр. Онун тəлəффүзүндə сөз максимум сүрʼəтлə вə максимум ајдынлыгла дејилир. Сүрʼəт фактору һеч бир сəсин мəхрəчиндə јарымчыглылыг јаратмыр. Бу данышыг веркидир. Биздə бу үслуб Мир Шаһинлə бағлыдыр. Мəсəлə ондадыр ки, онун нитгиндə бир нечə əламəт бирлəшир: сүрʼəт, ајдынлыг, јумор. Һəтта адама елə кəлир ки, о архајын даныша билмəз. Һəгигəтəн онун сүрʼəтсиз данышмағы һəмин еффекти вермəз. Бу фактын үстүндə она көрə дајанырам ки онун əглипсихоложи мəзмуну вар: гаврајыша сəфəрбəредичи тəʼсир көстəрир — дүшүнчəни дəһмəрлəјирсəн ки, данышығы көтүрмəјə чатдырсын. Јанылтмач демəк дилə нечə физики тəрбијə габилијјəти ашылајырса белə данышыг да гулағы елəчə итилəјир, гаврајышы тəлəсмəјə алышдырыр. Əввəллəр АНС-ин гызлары ону јамсылајырдылар, анчаг анлашылмазлыг алынырды. АНС əввəллəр ифрата вардығы рус тəлəффүзүнү дə рəндəлəјир.

Бу сөзлəри «Сара» адлы радио-телевизија програмлары һаггында демəк олмур. «Сара»нын данышығы дил дејил, жаргондур. Бу жаргон бизим ана дилимизи тəһгир едир, бизим һејсијјəтимизə тохунур. Һəтта бунларын һансы дилдə данышмағы да мəʼлум дејил. Бурада бизим дил əчнəби аксентлəрлə, əчнəби диллəр бизим аксентлə верилир—белəчə диллəр бир-бирини тəһгир едир. Бич нормалы нитглəр фəалијјəт көстəрир. **Хəзəрə һəзəр, «Експрес гəзети»нə** рус аксентилə Експрез гəзети дејирлəр. Рус синтаксисини түркчəјə кəтирирлəр: **«Сизи бајрамынызла** (с праздником»ун тəрчүмəси) **тəбрик едирəм».** Бир нечə дəгигəдə јаза билдиклəрими нəзəринизə чатдырырам:—динлəјичи илə сөһбəт кедир:

— Нечə дəфəдир сизин передачаја дүшмəк истəјирəм, проста не магу дазванитсьа.

— Мəн азербајчанка, чистокровнаја.

— Љјубој гадын елə олмалыдыр.

— Кал, кал, а јај күнлəри.

— Љја-љја, кал-кал.

— Чан, мај бала.

— Хаһиш едирəм, өзүнүзү əлə алын.

— А помнју. Сизə нə десəниз арзу едирəм. Бизим фəхримизсиниз, правилно?

— Правилно, спасибо.

— Мəним **черно-белы көзлəрим үстə.**

«Сарра» радиосу консертини еʼлан едəндə вə јекунлашдыранда дејир ки: «Сөзлəри **Алмас ханым** Јылдырымындыр». Бунлар Алмазы гадын ады билирлəр. Халгыны бу дəрəчəдə танымајанлар бу халгын өвлады ола билмəзлəр. Бу, халгы əлə салмагдыр, бу чинајəтдəн дə ағырдыр, бу халгын үзүнə сөјүш сөјмəкдир. Биз нə вахта гəдəр дилимизин корланмасы илə бағлы сигналлар верəчəк, һəјəчан тəбили вурачағыг? Буна ким гулаг асмалы, ким чарə гылмалыдыр? Јохса чарəсиздир?

Мəн бу верилиши апаранлара демирəм ки, диктор кими, професионал артист кими данышсынлар. Дејирəм ки, дилими əлə салмасынлар. Демирəм лағлағы етмəсинлəр. Дејирəм, тəмиз ана дилиндə, тəмиз бир дилдə лағлағы етсинлəр.

Мəн билмирəм, дүнјанын башга өлкəлəриндə дə белə ана дилини позмаг үстүндə гурулмуш шоу-радио телевизијалар вар? Истəнилəн тəсəррүфат саһəсиндə позучулуг иши илə мəшғул оланы мəһкəмəјə верирлəр. Дил халгын мəʼнəви неʼмəтидир. Халг онун гуручулуғуну јазычылара, дилчилəрə тапшырыб. Бу үмумхалг неʼмəтини корладыглары үчүн нијə биз бунлары мəһкəмəјə вермирик. Бунлары ким малијəлəшдирир? Бурада нијə принсип будур ки, мəһз ана дилини билмəјəнлəр ишлəсинлəр?

Һəр хəстəлијин бир ады вар—төрəдичиси вə əламəти вар. **Грип** ады илə танынан хəстəлик əслиндə мүхтəлиф хəстəликлəрдир—һəр грипин **өз вирусу**—өз төрəдичиси вар. Анчаг бунларын һамысыны бир əламəтə көрə грип адландырырлар. Бу хəстəлик күтлəви олур, она һамы тутулур. Инди «Сара» радио-телевизијасы күтлəви епидемија јајыр, чамааты аваралашдырыр, күтлəви шəкилдə инсанлар лағлағыја алышырлар. Ана дилинин мејданыны даралдыр. Бир стансија бүтүн күн əрзиндə бунларын əлиндəдир: евлəрдə чаванлар, ушаглар ону динлəјир, таксидə отурурсан, о канал ишлəјир, автобуса минирсəн, одур. Бəли, бу мəʼнəви грипдир вə чума олмаға кедир.

Бунун гаршысы алынмалыдыр. Мирзə Чəлилин фелјетонлары, «Анамын китабы?» Үзејир бəјин мəгалəлəри, фелјетонлары, Мəшəди Ибаддакы мəшһур сəһнəси јадыныздадырмы? Бəс мөһтəрəм јазычылар, журналистлəр нијə отуруб бахырсыныз? Нијə јазмырсыныз? Нијə гырманчламырсыныз? Бу верилишлəрдə мəʼнəви тəхрибат апармағын тəшкилатчыларыны нијə мəсʼулијјəтə чəкмирсиниз?

Бир иш дə бизим Дөвлəт Радио вə Телевизија Верилишлəри Ширкəтинин үзəринə дүшүр. Јадыма тəлəбə вахты көрдүјүм бир һадисə дүшүр. Дејəсəн, 1954-чү ил иди. Натəван клубунда шеʼрə һəср олунмуш пленум кечирилирди. Шаирлəрдəн бири деди ки, Ə. Ваһидин шеʼрлəри бөјүк тиражла бурахылыб вə бир һəфтəјə сатылыб гуртарыб. Натиг бу һадисəни нəшријјатын мајмаглығы вə охучуларын сəвијјəсизлији кими гəлəмə верди. Јығынчағы апаран С. Вурғунса белə деди: **Əкəр шеʼр китабынын белə сатылмасы күнаһдырса, бу күнаһ нə нəшријјатындыр, нə Ə. Ваһидин. Бу бизим күнаһымыздыр. Демəли, Ваһид охучунун зөвгүнү биздəн јахшы тутуб, кəлин, биз дə охучунун зөвгүнчə јазаг!**

Инди бир һалда ки, һамы «Сара»ја вə АНС-ə гулаг асыр вə бахыр, демəли дөвлəт радио-телевизија верилишлəри ширкəти дүшүнмəлидир... Бурада динлəјичинин вə тамашачынын нə күнаһы вар ки, Сара сəһəрдəн-ахшама сəрбəст, мəнкəнəсиз-буховсуз рəсми радио-телевизија исə анчаг рəсми-чидди данышыр.

Бизим дил дəрдимизин бири дə шəһəримизи бəзəјəн сəссиз дилимиздир, рекламларымыздыр. Аеропортдан Дəнизкəнары булвара кəл, һансы өлкəдə олдуғуну билмəзсəн. Бакыны долан һансы өлкəнин пајтахты олдуғу билинмəз. Өз дилимиздə һеч

нə јохдур. Тəсəввүр един: метродан чыхан адам бир бəлəдчи јазы ахтарыр ки, истəдији тəрəфə чыхсын. Јохдур. Анчаг көјдəн, диварлардан—һəр гарышдан бир, һəр јердə папирос, шокалад, ајаггабы, үзгырхан вə с. тичарəт ширкəтлəринин еʼланлары асылыб. Өзү дə латын əлифбасынын баш ачмадығы орфографија илə. Вахтилə азсаваддлылар шəһəрин күчəлəриндəки јазыларла јазы савады өјрəнəрдилəр. Инди өјрəнмəк бир јана, охусун көрүм нечə охујачаг. Латын əлифбасына кечмишик, анчаг латын əлифбасы харичи мəʼлумат-рекламлар, варлыглар чамааты чашдырыр: кока-кола јазылыр, биз дə Чоча-чола охујуруг. Елə бил харичи јазыларла ишғал олунмушуг. Вахтилə бабаларымыз əрəб əлифбасында бир нечə з, е, т һəрфлəринин олмасындан килејлəнирдилəр. Харичи ширкəтлəри реклам едəн һəр кəлмəнин өз охунушу вар. Кəлин шəһəримизин мериндəн тəлəб едəк, бу рекламларын һамысыны бизим гəбул етдијимиз латын һəрфлəри илə јаздыртсын. Бу күн олмаса, һеч вахт олмајачаг.

Бу рекламлар нијə бир мəркəздəн идарə олунмур? Нијə маркет? Базар вар, мағаза сөзү вар. Əчнəби рекламлар јазанлар шəһəримизин милли симасына галын бир пəрдə чəкиб.

Диллə бағлы башга бир јабанчылашма вирусунун јолухма тəһлүкəсини дə нəзəринизə чатдырырам. Јахшы јадымыздадыр ки, совет дөвлəтинин сон иллəриндə Бакыда анадилли мəктəблəримиз нə гəдəр азалмышды. Һəтта, Фүзули, Чəбрајыл кими учгар рајонларын мəркəзиндə русдилли мəктəблəр ачылмышды. Валидејнлəр ушагларыны кəлəчəкдə јахшы вəзифəдə көрмəк үчүн рус дилиндə тəһсили мүһүм шəрт билирдилəр. Инди о дəрд јенидəн баш галдырыр. Һəлə русдилли мəкəблəр азалмамыш инкилисдилли коллечлəр Азəрбајчаны башына алыб. Сөһбəт инкилисчəнин харичи дил кими өјрəнилмəсиндəн кетмир, тəдрисин инкилис дилиндə апарылмасындан кедир. Бир чаван зијалы деди ки, ушағынын бирини русча бирини инкилисчə мəктəбə гојуб вə мəни инандырмаг истəјирди ки, о, кəнддə ата-анасы илə нечə данышырдыса, ушаглары да онунла елə данышачаглар. Јазыг валидејн билмирди ки, əввəла, нə едир-етсин, онун ушағы даһа ана дилиндə дүшүнмəјəчəк, о ушаглар «Сара» радиосунун ишчилəри кими дүшүнəчəк вə данышачаглар; икинчиси, онун ушагларынын ушаглары, јəʼни нəвəлəри милли адəтəнʼəнəлəри дə унудачаглар; нəвəлəринин ушаглары, јəʼни нəтичəлəри һеч ана дилиндə кəлмə дə билмəјəчəклəр вə гəтијјəн азəрбајчанлы сајылмајачаглар—даһа сонракы нəсиллəрин агибəти өзлүјүндə мəʼлум олур. **Јазычыларымыз бу ишə лагејд галмамалыдырлар.** Бу иши гуранлар өз ушағынын бирин русча, бирин инкилисчə мəктəбə гојан чаван зијалы кими садə дүшүнмəјибдир; бу тəдбирин гатлары мəртəбəлəри вар—сонунчу мəртəбəдə артыг азəрбајчанлы анлајышы, азəрбајчанлы јазычы-шаир олмајачаг. Рус дили заманы кимсə ССРИнин дағылачағыны көзлəјиб, ана дили дөвранынын гајыдачағына үмид бəслəјирди. Анчаг дејилəнлəрə көрə даһа капитализм дағылмајачаг вə дилимизин талеји галыб Аллаһа. О коллечлəрин али тəһсил мəртəбəси—«Гафгаз» университети дə фəалијјəт көстəрир. Орада да тəдрис инкилисчə кедир. Түркијəли гардашларымыз Түркијəдə түрк дилинин башына турп əкиблəр, инди дə бизим түркчəнин көкүнү балталамаға киришиблəр.

Дəһшəт будур ки, бу коллечлəрə ахын вар. Бунун да белə дејəк ки, објектив сəбəби вар: кəлəчəкдə бир тикə чөрəк тапмаг үчүн ора ахышырлар. Јəʼни өлкəнин букүнкү игтисади вəзијјəтинин зəрбəси дилə дə дəјир. Ашыг көрдүјүнү чағырар: чамаат көрүр ки, харичи ширкəтлəрдə пул вар, доланышыг вар.

Бу һалда биз ики суал гаршысында галырыг: Нијə биз харичи ширкəтлəри мəчбур етмирик, елə шəраит јаратмырыг ки, дилимизи өјрəнсинлəр? Нијə онлар азəрбајчанлылардан ишчи гүввəси кими истифадə етмирлəр вə едəндə дə учуз ишчи кими алырлар. Јадыныздадырмы, биз тарих китабларында охујардыг ки, чар дөврүндə ушагларын əмəјиндəн учуз ишчи гүввəси кими истифадə едирлəр. Вə јадымыза буну да кəтирəк ки, чарын заманында Азəрбајчана көндəрилəн рус мəʼмуруна азəри түркчəсини, Өзбəкистана көндəрилəнə өзбəк түркчəсини өјрəдирдилəр. Буну да билмəк истəрдим ки, мəкəр бизим Инкилтəрəдə ишлəјəн нүмајəндəлəримиз инкилисчə, Алманијадакылар алманча, Русијадакылар русча билмирлəр?

Тəрчүмəчи-əдəбијјатшүнас Зејдулла Ағајевин Ајзек Əзимовла сөһбəтиндəн бир мəгамы јадыныза салырам. А. Əзимов дејир ки, инкилисчə билмəјəн, АБШ-ын ганунларыны сөзсүз гəбул етмəјəн бир шəхс АБШ-да јашаја билмəз, вəтəндашлыға кəтүрүлə билмəз. Дејир ки, сиз азəрбајчанлылар вахтилə ерменилəрə бу тəлəблə јанашсајдыныз, онларын хејли гисми өлкəниздəн кедəрди, галанлары да миллијјəтини унударды. Бу кечиб, буну етмишик. Инди дилимизи билмəјəн харичилəр өлкəмиздə мəскундурлар, тəсəррүфатларымызы идарə едирлəр, мəчбур едирлəр ки, биз онларын дилини өјрəнəк. Вəзијјəтимиз ишғал олунуб, бир тикə чөрəк үчүн онларын əлинə бахырыг. Онларын гаршысында һəмин дил тəлəбини гојсаг, мəʼнəвијјатымызы, һејсијјəтимизи дə сахларыг, күзəранымыз да јахшылашар.

Мај, ја ијун ајында бир харичи нефт ширкəти өз ишчи програмыны еʼлан едəркəн чəнаб президент она суал верди ки, азəрбајчанлылары ишə көтүрүрлəрми? Əслиндə бу суал тəкид иди, азəрбајчанлыларын ишə чəлб олунмасы тəлəб едилирди. Буну бүтүн сəлаһијјəтли дөвлəт адамлары нəзəрə алмалыдырлар.

Нијə бизим јазычыларымыз, зијалыларымыз, журналистлəримиз чамааты баша салмыр, ајдынлашдырмыр, инандырмыр лар ки букүнкү вəзијјəт мүвəггəтидир, ај чамаат, кəлин дилимизи чөрəјə сатмајаг?

Көрүндүјү кими, дил проблемимиз тəкчə бəдии дилдə үслуб јенилəшмəсинин лəнкимəси дејил. Гəзетлəрин јабанчы адларындан тутмуш ичиндəки јазыларына гəдəр, өзəл радио-телевизијаларын дил тəхрибатчылығына гəдəр, шəһəримизин рекламларына, күчə јазыларына гəдəр, өкеј тəдрис системинин мүһитимизə мүдахилəсинə гəдəр бүтүн антиподлар əл-əлə вериб, һəмрəʼјлəшиб ана дилимизин үстүнə һүчум

чәкир; бәдбәхтлијимиздән бүтүн бу мәнфи гүввәләр мүкәммәл бир һармонијаја, мүтәшәккил бир интизама маликдир. Инди **ана дилимиз бу мүкәммәл дағыдычы мүгавимәтлә, интизамлы тәхрибатла** мүбаризә апарыр, өз стихијасы илә вурушур. Кәрәкдир ки, јазычылар дили јашајыш уғрунда мүбаризә мејданында тәк гојмасынлар.

30-чу илләрдән башлајараг, рус дилиндән **култура, револјусија, арифметика, геометрија, абсолјутизм** кими онларча лүзумсуз, түфејли сөзләр јазы дилимиздә ишләнмәјә башлады. Индики «Азәрбајҹан» журналынын сәләфи «Ингилаб вә мәдәнијјәт» о заманлар «Револјусија вә култура» .ады илә чыхырды. Бу сөзләр аудиторијаларда елми вә публисист үслубларда ишләнди. анҹаг бир јазычы, бир шаир онлары бәдии әсәринин дилинә кәтирмәди. Тәсәввүр едәк ки, бизим дилә кечән о сөзләр биздә галмалы олаҹагды. Јазычылар, шаирләр ишләтмәдикләри үчүн халг онлара лагејд галды. Дил мәсәләсиндә, дилин талеји илә бағлы дүшүнҹә вә мүбаһисәләрдә-мүбаризәләрдә халг јазычыја инандығы гәдәр һеч кәсә инанмыр. Инди Мирзә Ҹәлилин, Үзејир бәјин сатирик типләринин нәвә-нәтиҹәләри баш галдырыблар. Букүнкү јазычыларымыз, Мирзә Ҹәлилин, Үзејир бәјин тарихи ишини тәкрар етмәлидирләр. Дилла зарафат етмәк олмаз. Дил халгын ән мүһүм варлыг фактыдыр.

Дилин тәмизлији мүбаризәсиндә јазычыја, журналистә дөвләтин јардымы лазымдыр. Франсада дилә дөвләт нәзарәти вар. Дөвләт системиндә бир хүсуси гурум, гәзет, радио дилиндән тутмуш күчә јазыларына гәдәр франсыз дилинин сафлығына нәзарәт едир. Мән елә бөјүк, шәхси иддиада дејиләм. Кәлин конститусија тәләбләри сәвијјәсиндә ана дилимизи, онун әдәби нормасыны горујаг, мүдафиә едәк.

АНА ДИЛИМИЗӘ БӨЈҮК ГАЈҒЫ ВӘ ДИГГӘТИ ӘКС ЕТДИРӘН ГИЈМӘТЛИ ӘСӘР

Декабрын 17-дә Республика Тәһсил Назирлијиндә филолокија елмләри доктору, профессор, Милли Мәҹлисин үзвү Низами Худијевин «һејдәр Әлијев вә Азәрбајҹан дили» китабынын тәгдимат мәрасими олмушдур.

Тәһсил назири әвәзи профессор Әһмәд Абдинов мәрасими кириш сөзү илә ачараг билдирди ки, «Тәһсил» нәшријјатынын нәфис шәкилдә бурахдығы бу китаб Азәрбајҹан дилинин инкишаф етдирилмәси, дөвләт дили статусу алмасы үчүн Президент һејдәр Әлијевин илләр бөју апардығы ардычыл мүбаризәнин мүхтәлиф мәрһәләләриндән вә уғурларындан бәһс едир.

Назирлијин шө'бә мүдири Әскәр Гулијев бу дәјәрли китаб һаггында әтрафлы мә'лумат верди.

Професорлар Низами Ҹәфәров, Тофиг һачыјев, Јусиф Сејидов, Афат Гурбанов, һәсән Мирзәјев, Камал Абдуллајев, Азәрбајҹан Педагожи Кадрларын Ихтисасынын Артырылмасы вә Јенидән һазырланмасы Баш Институтунун ректору Рамиз Мәммәдзадә өз чыхышларында билдирдиләр ки, «һејдәр Әлијев вә Азәрбајҹан дили» китабында Азәрбајҹан президенти һејдәр Әлијевин ана дили барәдә мүдрик фикирләри илә илк дәфә олараг зәнкин фактлар әсасында тәһлил вә тәдгиг олунур.

Китабын редактору, профессор Ағамуса Ахундовун јаздығы өн сөздә дејилдији кими, Президент һејдәр Әлијев Азәрбајҹана рәһбәрлик етдији бүтүн илләрдә өз зәнкин тәҹрүбәси, јүксәк интелекти, милли мәдәнијјәтимизә вә мә'нәвијјатымыза дәриндән бәләд олмасы сајәсиндә ардычыл олараг милли дил сијасәти ишләјиб һазырламыш вә бүтүн чәтинликләрә синә кәрәрәк ону дөнмәдән һәјата кечирмишдир.

Тәгдимат мәрасиминдә чыхыш едәнләр бу фикри бир даһа тәсдиг етдиләр, китабын елми ичтимаијјәт вә кениш охучу күтләси үчүн бөјүк мараг доғурдуғуну вурғуладылар.

БИР ДАҺА «XX ӘСР АЗӘРБАЈҸАН ӘДӘБИЈЈАТЫ ТАРИХИ» ТЕРМИНИ ҺАГГЫНДА

Хејрулла МӘММӘДОВ,

Филолокија елмләри доктору, Н. Туси адына Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Университетинин професору.

«Гејб олмуш әдәби мәрһәлә, үстәкәл, бир дә анахронизм» башлығы алтында «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетиндә (9 сентјабр 1997) дәрҹ етдирдијим мәгаләдә «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» адлы тәдрис курсунун јанлыш структурундан вә онун әмәлә кәтирдији кобуд анахронизм һадисәсиндән сөһбәт ачмышдым.

Мәгаләни белә бир мүлаһизә илә битирмишдим: «Бүтүн бунлар тезликлә ислаһ олунмалы, долашыг әдәби мәсәләләрә ајдынлыг кәтирилмәлидир. Бундан өтрү биринҹи нөвбәдә «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» термини хүсуси сөһбәтин предметинә чеврилмәли, ...она ајдынлыг кәтирилмәлидир. Чүнки кәләф бу нөгтәдә долашыг дүшмүшдүр. Бу күн ислаһыны зәрури билдијимиз гүсурлар вә нөгсанлар бурадан төрәнмишдир».

«XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты» нә демәкдир? Шүбһәсиз, баш сындырыб, бу суала ҹаваб ахтармаг лазым дејил. Ајдындыр ки, бу ад алтында јени әсрин әввәлиндә, биринҹи рус ингилабынын кәлиши илә јаранан әдәбијјат нәзәрдә тутулур. Онун хронолоҗи һүдуду 1900-ҹү илдән башланса да, әдәбијјат тарихи дәрсликләриндә вә үмумијјәтлә, әдәбијјата даир ҹидди елми арашдырмаларда бу ад алтында әсасән 1905—1917-ҹи илләр арасында, он ики ил мүддәтиндә јаранмыш әдәбијјат тәдгиг, тәһлил вә тәдрис олунур. «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» (Ҹ. Х. һачыјев) вә «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты» (Мир Ҹәлал, Фиридун һүсејнов) ады алтында јазылыб тәләбәләрин истифадәсинә верилән дәрсликләрин һәр икисиндә әсрин әввәлиндә ҹәрәјан едән сијаси һадисәләрин фонунда биринҹи рус ингилабынын тә'сири алтында јаранмыш әдәби дирчәлишин тәфсир вә тәһлили әсас јер тутур. Адыны чәкдијим дәрсликләрин биринҹиси — Ҹ. Х. һачыјевин «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» «...XX әср гыса, лакин ән мүрәккәб бир дөврү әһатә едир. Октјабр сосиалист ингилабына гәдәр давам едән бу дөврдә...», икинҹиси — Мир Ҹәлал, Ф. һүсејновун «XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты» исә «Әсримизин әввәлләриндә Азәрбајҹан мүстәмләкә өлкәси олараг галырды» ҹүмләсилә башланыр. Мәсәлә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә ССРИ Елмләр Академијасынын Азәрбајҹан филиалы тәрәфиндән бурахылмыш ики ҹилдлик «Мүхтәсәр Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин (1944) «XX әср әдәбијјаты» бөлмәсиндә вә Азәрбајҹан ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту тәрәфиндән нәшр едилән үч ҹилдлик «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи»нин II ҹилдинин (1962) «XX әсрин әввәлләриндә әдәбијјат» бөлмәсиндә дә бу шәкилдә гојулмушдур. Дикәр әдәбијјат тарихләриндән фәргли олараг һаггында данышдығымыз сонунҹу китабда әдәби мәрһәләнин хронолоҗи әһатә

даирәси рәгәмләрдә дә көстәрилмишдир. «Дөврүн тарихи, мәдәни хүласәси» башлығы алтында «1900—1917-чи илләр» хүсуси шәкилдә нәзәрә чарпдырылмышдыр. Проблемин бу шәкилдә гојулушу хроноложи бахымдан е'тираз доғурмур. Формал мәнтиг ганунларына көрә, бу, һәгигәтән, «XX әср әдәбијјаты»дыр. Лакин мәсәләјә сијаси, игтисади, ичтимаи просесләрин, хүсусилә мәфкурә вә әдәби чәрәјанларын тәкамүл вә инкишафы бахымындан јанашдыгда ачыг-ашкар көрүнүр ки, «XX әср әдәбијјаты» адландырылан тәдрис курсунун әһатә даирәси көстәрилән хроноложи чәрчивәләрлә, 1900—1917 вә 1905—1917-чи илләр арасында јаранан әдәби тәсәррүфатла мәһдудлашмыр. Онун һүдудлары кенишдир. М. Ф. Ахундов ән'әнәләринә сөјкәнсә дә, спесифик хүсусијјәтләрә малик мүстәгил әдәби мәрһәлә кими онун сәрһәдди XIX әсрин 70-чи илләринин орталарындан, «Әкинчи» гәзетинин нәшриндән башланыр.

Бүтүн өлкәләрдә олдуғу кими, капитализмин инкишафы илә Азәрбајчанда да милли һәјат ојаныр, милли һәрәкатлар башланыр. Мүхтәлиф етник групларын јахынлашмасы нәтичәсиндә, «Азәрбајчанлы» ады алтында милләт јараныр. Фәалијјәт мејданына милли буржуазија кәлир. Беләликлә, милли шүур формалашыр. Әдәбијјат онун ифадәчисинә чеврилир. Белә бир шәраитдә «Тәмсилат»ын нәшриндән отуз беш ил кечдикдән сонра, мәһз бу илләрдә биринчи дәфә М. Ф. Ахундовун милләтин зөвгү үчүн рәғбәтли сајдығы епик вә драматик нөвләрә мурачиәт олунур. Онун рәнкарәнк әдәби ән'әнәләри Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Ә. Корани, Ф. Көчәрли, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Һ. Вәзиров, Ә. Һагвердијев вә б. тәрәфиндән инкишаф етдирилир. Азәрбајчан әдәбијјаты мејданына әдәби гүввәләрин нисбәтән күтләви ахыны башланыр. Бу мә'нада «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» адландырылан тәдрис курсу програм вә дәрсликләрдә тәгдим едилдији кими, биринчи рус ингилабындан Бөјүк Октјабр социалист ингилабына гәдәр олан мәрһәләни јох, бир гәдәр әввәлләри, биринчи рус ингилабы үчүн һазырлыг дөврү сајылан XIX әсрин ахырларындан башланыр. Мәшһур рус әдәбијјатшүнас алими Б. Бјаликин «Вопросы литературы» журналынын 1963-чү ил алтынчы нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Что такое русскаја литература XX века?» адлы мәгаләсинин нәшриндән сонра башланан мүзакирәләр алимләри белә јекдил бир гәнаәтә кәтирди ки, өтән әсрин 90-чы илләри вә XX әсрин ики он или, тәхминән отуз иллик бир мүддәт мүстәгил бир мәрһәләдир. Она көрә дә бу дөвр «XX әср... әдәбијјаты» јох, «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли...» ады алтында, еjни көк алтында ваһид әдәби просес кими тәдгиг вә тәдрис едилмәлидир.

«XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» тәдрис курсунда анахронизмин јаратдығы јанлышлыглар һансылардыр вә онун кәтирдији зијан нәдән ибарәтдир? Бунлары ашағыдакы кими үмумиләшдирмәк олар:

Биринчиси, тарихи вә әдәби һадисәләрин јеринин дәјишдирилмәси, jә'ни тәнгиди реалист әдәбијјатла мүгајисәдә чох-чох әввәл јаранан маарифчи реалист әдәбијјатын ондан сонра тәдрис олунмасы бир әдәби чәрәјан вә јарадычылыг методу кими, «маарифчи реалист әдәбијјат»ын бәдии тәфәккүрүмүзүн инкишаф тарихиндә ролу вә әһәмијјәтинин азалдылмасына вә идеја-бәдии санбалынын дүзкүн дәјәрләндирилмәмәсинә сәбәб олур. Чүнки, маарифчи реалист әдәбијјат хүсуси епоханын, мүстәгил тарихи мәрһәләнин мәһсулудур. О, өзүндә, һәр шејдән әввәл, јарандығы дөврүн аб-һавасыны, әһвал-руһијјәсини әкс вә ифадә едирди. Өзү дә өзүнә мәхсус спесифик формада вә үслубда. Елә бир шәкилдә ки, бу јалныз она вә онун јарандығы дөврә мәхсус кејфијјәтләрин тәзаһүрүдүр. Бу әдәбијјатын әсл гијмәти вә дәјәри јарандығы сосиал мәрһәләнин фонунда, онун спесифик хүсусијјәтләри нәзәрә алыныб тәһлил едилмәклә верилә биләр. Индики һалда онун дәрслик вә програмларда биринчи рус ингилабы вә ондан сонра баш верән һадисәләрин фонунда, тәнгиди реализмдән сонра тәдрис едилмәсинин нәзәрдә тутулмасы ичтимаи вә бәдии дәјәринин ашағы ендирилмәсинә кәтириб чыхарыр. Бу бахымдан охучулары мүлаһизәмин објективлијинә инандырмаг үчүн ашағыдакы ситат чох сәчијјәвидир:

«Үчүнчү гисим јазычылар исә (маарифчи реалист сәнәткарлар нәзәрдә тутулур—Х. М.) маариф, тә'лим, тәрбијә мөвзулары үзрә, ушаг әдәбијјаты саһәсиндә чалышырдылар. Бу мүәллим-јазычыларын бүтүн јарадычылыг фәалијјәти мәктәб, маариф тәләбләринә уjғунлашдырылмышдыр. Һәмин јазычылар гәләмләри илә мәктәбдәки әмәли мүәллимлик фәалијјәтләрини тамамлајырдылар. Әдибләримиз маарифин, мүәллимин, мәктәбин һәлледичи ишини, интибаһ јолунда ән бөјүк васитә олдуғуну дүшүндүкләри үчүн мәктәб ишинә бөјүк әһәмијјәт верир вә бу јолда вар гүввәләри илә чалышырдылар. Буна көрә дә һәмин јазычыларын јарадычылығында маариф уғрунда, мәктәб, тәрбијә уғрунда мүбаризә башлыча јер тутурду». Јахуд, «маарифпәрвәр реалистләр нә кечмишин тәнгидинә о гәдәр алудә, нә дә кәләчәјин хәјалларына о гәдәр мәфтун идиләр. Онлар ән чох ади, һәјати-мәишәт гајғыларыны гәләмә алыр, кәләчәји јаратмаг үчүн һәр кәсдән, һәр шејдән әввәл мәктәбә мүрачиәт едирдиләр. Мәктәби нәинки мәдәнијјәт, интибаһ үчүн, һәтта ичтимаи гурулушу дүзәлтмәк үчүн әсас васитә сајырдылар. Мәктәбин әһәмијјәтини һәддиндән артыг бөјүдүр вә гуртулуш јолуну бурада көрүрдүләр.. Бу јазычыларын мәгсәди, мәфкурә истигамәти, фәалијјәт саһәси, һәтта мөвзу даирәси бир иди». (Бах: Мир Чәлал. Фиридун Һүсејнов. «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты». — Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1982, сәһ. 232—233.).

Бу мүлаһизәләрдә мүәллифин «маарифпәрвәр реалистләр» адландырдығы маарифчи реалист сәнәткарларын јарадычылығы үзәриндә мүшаһидәләриндән доған објектив фикирләр јох дејил. Лакин бу, маарифчилијә мәхсус онларла компонентин бири, өзү дә үздә оланы, илк бахышдан көзә дәјәнидир.

Бир әдәби чәрәјан вә јарадычылыг методу кими маарифчи реализми сәчијјәләндирмәк үчүн бу мүлаһизәләр кифајәт вә гәнаәтбәхш дејил. Бирчә буну нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу фикир, маарифчи реализмин нүмајәндәси кими, Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ә. Талыбов, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Ф. Көчәрли, З. Марағаји јарадычылығы һаггында дејилмишдир. «Баһадыр вә Сона», «Надир шаһ», «Мәктубати-Шејда бәј Ширвани», «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси», «Тамаһкар», «Горхулу нағыллар», «Гаранлыгда галанларымыз», «Тајбујнуз өкүз», «Иранын ојанмасы», «Мәишәтимизә даир», «Гурбан бајрамы», «Көвкәби-һүрријјәт», «Гонаглыг» кими әсәрләри нәзәрдә тутан мүәллифин мүлаһизәләри илә разылашмаг чәтиндир. Мә'лум һәгигәтдир ки, ады чәкилән әсәрләрдә вә һаггында сөз кедән јазычыларын јарадычылығында гојулан, һәлл едилән проблемләрин кәмијјәт вә кејфијјәти дәрслик мүәллифинин тәфсир етдијиндән гат-гат артыгдыр.

Икинчиси, анахронизм бир дә «Маарифчи реалист әдәбијјат»ын пәракәндә һалда бир-бириндән кәскин шәкилдә сечилән, мүхтәлиф социал заманларын контекстиндә тәдрис олунмасына кәтириб чыхармышдыр. Инкишафынын мүхтәлиф мәрһәләләриндә өлкәләрин вә халгларын социал-игтисади инкишаф сәвијјәсиндән асылы олараг, бу вә ја дикәр сәнәткарын јарадычылыг тәчрүбәсиндә ајры-ајры хүсусијјәтләри габарыг сурәтдә көрүнсә дә, маарифчилик мәфкурәсинин вә маарифчи реализмин үмумдүнја мәхсус вә бу әдәбијјатын бүтүн нүмајәндәләри үчүн мүштәрәк олан үмуми спесифик тиположи компонентләри вардыр. Бунлар М. Ф. Ахундовдан башламыш Ј. Вәзир вә И. Мусабәјова гәдәр онун бүтүн нүмајәндәләринин јарадычылығында каһ зәиф, каһ да гүввәтли шәкилдә мүшаһидә олунур. Бу мә'нада, бүтүн өлкәләрдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да маарифчи реализм өзүнә мәхсус инкишаф мәрһәләләри, ваһид модели, спесифик тиположи хүсусијјәтләри олан мүстәгил әдәби

чәрәјан вә еjни заманда гүдрәтли әдәби һәрәкат олмушдур.

Лакин буна бахмајараг, о, Азәрбајчан әдәбијјаты республика мәктәбләриндә тәдрис олунмаға башлајандан бу күнә гәдәр мүхтәлиф сијаси-ичтимаи мәрһәләләрдә јаранмыш әдәби һадисә кими, мүхтәлиф дөврләрин «Әдәбијјат тарихи» курсларында тәдрис олунур. Белә ки, М. Ф. Ахундовдан сонра бәдии јарадычылыг аләминә кәлән мүстәгил тарихи мәрһәләдә, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јазыб јарадан маарифчи реалист сәнәткарларын, хүсусилә јарадычылыг фәалијјәтинин чичәкләнмә дөвру 90-чы илләрә дүшән Н. Вәзиров, Ә. Адыкөзәлов Корани, М. Ә. Талыбов, З. Марағаји, И. Гасири вә б. «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», Ф. Көчәрли, С. М. Гәнизадә, Н. Нәриманов, Ә. Һагвердијев, С. С. Ахундов, вә б. «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» курсунда тәдрис олунурлар. Еjни әдәби мәрһәләнин јазычылары нә үчүн мүхтәлиф дөврләрин әдәбијјат тарихи курсунда тәдрис олунурлар? Бу бөлкүнү ким, һансы принсип әсасында вериб? Вә һансы мәнтигә сөјкәнир? Бу күн буна чаваб тапмаг чәтиндир. Мараглы, даһа доғрусу, тәәччүб доғуран будур ки, бу јанлыш вә гејри-елми вәзијјәт илләрдән бәридир диггәти чәкмир. Ону һамы—дәрслик јазанлар да, програм тәртиб едәнләр дә, онлары охујанлар да тәбии һал кими гәбул едирләр. Амма һәгигәт һәгигәтдир вә јалныз она сөјкәнмәк лазымдыр. Онун бир ады вә бир үзү вар. О да бундан ибарәтдир ки, маарифчи реализм ваһид вә мүстәгил әдәби метод олдуғуна көрә ону әшја кими парчаламаг, бир һиссәсини XIX әсрдә, дикәр һиссәсини XX әсрдә зүһур етмиш јарадычылыг методу кими, мүхтәлиф дөврләрин «әдәбијјаты тарихи» курсларында тәдрис етмәк олмаз. Азәрбајчан әдәбијјатынын маарифчилик дөвру халгын тарихи инкишафында конкрет социал-ичтимаи, игтисади мәрһәлә олдуғуна көрә онун әдәби мәһсулу да ваһид әдәби һәрәкат кими, спесифик хүсусијјәтләри нәзәрә алынмагла бир көк, бир вурғу алтында тәдрис едилмәлидир. Чүнки тәкрар едирәм, јарадычылығы «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» вә «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» курсунда тәдрис едилән ады чәкилән вә һаггында сөз кедән јазычылар әсас әсәрләрини 90-чы илләрдә јазмышлар. Лакин бунлардан бә'зиләри јарадычылыг аддымларыны 70-чи илләрин орталарында (Һ. Зәрдаби, Н. Вәзиров вә Ә. Адыкөзәлов Корани), бә'зиләри 80-чи илләрдә (Һачы Сәид вә Чәлал Үнсизадә гардашлары, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндизадә), бә'зиләри исә 90-чы илләрдә (Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, С. С. Ахундов, Ә. Ахундов, М. Т. Сидги) атмыш, бир гајда олараг һамысы биринчи рус ингилабындан сонра да бәдии вә елми-публисист јарадычылыг саһәсиндә ишләмиш вә бу тарихи мәрһәләдә дәјәрли әсәрләр мејдана чыхармышлар. Буну нәзәрдә тутуб, мәним ирәли сүрдүјүм тезисә е'тираз едәнләр вә онларын XIX вә XX әсрләрин әдәби һадисәләри контекстиндә тәдрис едилмәсинә бәраәт газандыранлар олар. Әввәла, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, адлары чәкилән сәнәткарларын дүнјакөрүшү XIX әсрин 70—80—90-чы илләриндә маарифчилик идејаларынын тә'сири алтында формалашмышдыр. Онлар биринчи рус ингилабындан сонра, јухарыда гејд етдијим кими, јени мөвзулара мүрачиәт едиб, әсәрләриндә тәзә әсрин актуал сијаси проблемләрини мүзакирәјә гојмаларына бахмајараг, Н. Нәриманов истисна олмагла, һеч бири мөвчуд ичтимаи гурулушу дәјишмәк һаггында маарифчи иллүзијалардан узаглаша билмәмишдиләр. Она көрә дә онлар дүнјакөрүшүндә вә јарадычылығында биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә маарифчилик мәрһәләсинин әһвал-руһијјәсини јашадан јазычылардыр. Бу мә'нада маарифчи реалистләр тәнгиди реалист јазычыларын сәләфи олуб, сијаси проблемләри һәлл етмәк јоллары һаггында орижинал мүлаһизәләри, мүстәгил идејалары вә үслуб хүсусијјәтләри илә сечилирдиләр. Икинчиси, ону да нәзәрә алмаг ла-

зымдыр ки, илк гәләм тәчрүбәләрини өтән әсрин 70-чи илләриндә јаратдығына көрә «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» курсунда тәдрис едилән јазычылар XX әсрин әввәлиндә јарадычылыг диапозонуну кенишләндирмиш, һәтта Н. Вәзиров Совет һакимијјәти илләриндә фәалијјәтини давам етдирәрәк, «Тәзә әсрин ибтидасы» адлы јени гурулушу алгышлајан пјес јазмышдыр. Суал олунур: Н. Вәзиров нә үчүн дикәр маарифчиләр—Ф. Көчәрли, Н. Нәриманов, С. М. Гәнизадә, Р. Әфәндизадә вә б. кими, «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» курсунда дејил, «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» курсунда тәдрис едилир?

Ваһид сијаси-игтисади мәканда, еjни мәфкурә вә әдәби методун даирәсиндә вә принсипләри әсасында јарадылан Азәрбајчан маарифчи реалист әдәбијјатынын М. Ф. Ахундовдан сонракы мәрһәләсинин тәдрисиндә мөвчуд вәзијјәтин јаранма сәбәбләринә кәлдикдә бунлар мүхтәлифдир.

Биринчиси, әдәбијјат тарихинин јанлыш дөврләшдирилмәси илә әлагәдардыр. Әсримизин 40-чы илләриндә Азәрбајчан әдәбијјатынын елми тарихи јарадыларкән (Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә нәшр едилән ики чилдлик «Мүхтәсәр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» нәзәрдә тутулур—Х. М.) дөврләшмә хроноложи принсип әсасында апарылмышдыр. О, «Гәдим дөвр Азәрбајчан әдәбијјаты», «Орта әсрләр, јахуд XIII—XVIII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»; «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи», «Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи» адлары алтында али мәктәбләрдә тәдрис олунмаға башланмышдыр. Шүбһәсиз, әдәбијјат тарихинин бу шәкилдә, хроноложи принсип әсасында бөлкүсү е'тираз доғурмур. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәр бир халгын тарихиндә бу чүр ири хроноложи чәрчивәләр дахилиндә микромәрһәләләр дә олур. Чүнки чәмијјәт һәрәкәтдә вә инкишафда олур. Игтисади һәјатда баш верән дәјишикликләр ичтимаи фикрин вә бәдии тәсәррүфатын инкишафына тә'сирсиз галмыр. Онлар да јениләшир, инкишаф истигамәтини дәјишир. Беләликлә, әдәбијјатшүнас Г. Нигматулинанын дедији кими, һәр бир халгын тарихиндә «актуал тарихи вәзијјәтләр» јаранир. Бу конкрет тарихи мәрһәләләрин һәр бириндә халгын психоложијасында вә естетик дүшүнчәсиндә дәрин из бурахан һадисәләр баш верир. Бунлар һәмин сосиал-тарихи мәрһәләнин маһијјәтини ифадә едир. Ири хроноложи чәрчивәләрдә бу гәбилдән олан микромәрһәләләрин ичтимаи вә бәдии дүшүнчәнин јүксәлишинә кәтирдији јениликләр нәзәрә алынмалы вә әдәби һәрәкатда онларын ишығында арашдырылыб тәһлил едилмәлидир.

XIX әсрин 70—90-чы илләри Азәрбајчан тарихинин белә мәрһәләләриндәндир. Бу, Азәрбајчанда милли һәјатын ојанмасы вә милли һәрәкатларын башланмасы дөврүдүр.

XIX әсрин сон чәрәјини тәдгигатчылар, адәтән, кечид дөвру адландырырлар. Доғрудан да, беләдир. Әсрин 70-чи илләринин орталарындан сонракы мәрһәлә говшаг нөгтә олуб, бир тарихи дөврүн бурада гуртармасы, дикәринин башланмасы XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә јаранан әдәби просесин бүтөв һалда тәдгиг олунмасына, онун мүһүм јениликләринин мүстәгил әдәби мәрһәләнин проблемләри кими арашдырылмасына мәнфи тә'сир көстәрмишдир. Белә ки, XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын мүтәхәссисләри бу мәрһәләни, хүсусилә, онун чошғун јүксәлиши дөврүнү тәшкил едән 90-чы илләри јени әдәби һәрәкатын башланғычы, тәзә кејфијјәтләрә малик әдәби һәрәкат һесаб едиб, тәдгигләринин һүдудларындан кәнарда сахладыглары кими, XX әср Азәрбајчан әдәбијјатыны арашдыран алимләр дә «маарифчилик мәфкурәсини «XX әср үчүн мәһдуд, гисмән вахты өтмүш бир чәрәјан» һесаб етмиш, биринчи рус ингилабындан сонракы дөврә, онун доғурдуғу әдәби чәрәјанлара, тәнгиди реалист вә романтик әдәбијјат мәсәләләринә даһа артыг әһәмијјәт вә үстүнлүк вермиш, беләликлә, һаггында данышдығымыз

дөвр, биринчи рус ингилабындан сонракы әдәби јүксәлиш үчүн зәмин һазырлајан мәрһәлә, хүсусилә онун 90-чы илләри ики әср арасында гејб олмушдур.

Үчүнчүсү, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли Азәрбајчанда «милли интибаһ дөвру иди». Чәлил Мәммәдгулузадәнин дедији кими, «о вә'дәнин әһли-гәләмләри вә журналистләри «милләт» ифадәсини чох ишләдирдиләр. Буну демәкдә дә бир нөв һаглы идиләр». (Мәммәдгулузадә Ҹ. Әсәрләри. Алты чилддә. VI чилд. Бакы, 1985, с. 151.). Лакин Совет һакимијјәти илләриндә, өлкәдә пролетар диктатурасы бәргәрар едилдикдән сонра XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә јазыб јарадан јазычыларын милли иддиалар вә милли мәнафеләр уғрунда мүбаризәләринә милләтчилик бојағы јахылды, халг дүшмәни кими гәләмә верилиб, тә'гиб олунмаға башландылар. Онлардан бә'зиләри дини вә милли идејалары тәблиғ едиб Түркијәјә мүһачирәт етдикләринә көрә әдәбијјат тарихинә дахил едилмәмишдиләр. (Һачы Сәид Әфәнди вә Ҹәлал Үнсизадәләр, Әһмәд бәј Ағајев, Әли бәј һүсејнзадә, Мәммәд Әмин Рәсулзадә). Бә'зиләри Бөјүк Октјабр социалист ингилабындан әввәл, XX әсрин башланғычында пролетариатын синфи мәнафеји илә зиддијјәт тәшкил едән сијаси партијалара үзв вә рәһбәр олдугларына вә јарадычылығыны синфи мүбаризәләрин хидмәтинә вермәдикләринә көрә програм вә дәрсликләрдән чыхарылмышдылар. (Ф. Кечәрли, С. М. Гәнизадә, Һ. Вәзиров вә б.).

Н. Нәримановун фәалијјәти һаггында мә'луматлар исә јүксәк һөкумәт ешалонларында кедән мүхтәлиф типли мүбаризәләрин нәтичәсиндә болшевик лидерләри тәрәфиндән гадаған едилмишди.

Бу вәзијјәтин јаранмасында, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлинин хүсуси бир мәрһәлә кими әдәбијјат тарихинә дахил едилмәмәсиндә дөврүн ады чәкилән сәнәткарларынын сијаси иттиһамлара мә'руз гојулмасынын да аз ролу олмамышдыр. Белә ки, ады чәкилән јазычыларын гадаған едилмәси дөврүн бир сыра мәсәләләрини арашдырмаг имканыны мәһдудлашдырмыш, һәтта бә'зи мәгамларда гејри-мүмкүн етмишди.

Бундан өтрү XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын академик Фејзулла Гасымзадә тәрәфиндән јазылмыш вә дәфәләрлә нәшр олунмуш дәрслијинә өтәри бир нәзәр салмаг кифајәтдир. Бурада «70—90-чы илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты» ады алтында хүсуси бир бөлмә нәзәрдә тутулмушдур. Лакин дөврүн әдәби һәрәкатынын нәинки әсас проблемләри, һәтта зикри вачиб олан филоложи фактлары фәсилдә әкс олунмамышдыр. «XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин илк вариантынын мүһарибә илләриндә јазылдығыны, шәхсијјәтә пәрәстишин јашадығы илләрдә, 1955-чи илдә јенидән нәшр олундуғуну нәзәрә алсаг, бунун сәбәбләри ајдынлашар. «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» курсунун һүдудлары һарадан башланмалыдыр? Курсун елми-методик әсаслар үзрә тәдриси бу күн бу суала верилән чавабдан чох асылыдыр. Бу чаваблар исә мүхтәлиф ола биләр. Чүнки, «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли әдәбијјат тарихи» курсунун тәдриси илә бағлы бу күн дүнја педагожи тәчрүбәсиндә бир нечә вариант мөвчуддур. Бунлардан бирини шәрти олараг, рус совет варианты адландырмаг олар. 1963-чү илдә мәшһур әдәбијјатшүнас алим Б. Бјаликин «Вопросы литературы» журналында дәрч олунмуш «Что такое литература XX века?» мәгаләси илә башланан мүзакирә алимләри белә јекдил бир гәнаәтә кәтирди ки, «XX әср» адланан әдәбијјат тарихи курсунун сәрһәдләри јени әсрин башланғычындан, јахуд биринчи рус ингилабы илләриндән дејил, өтән әсрин 90-чы илләриндән, мәшһур фәһлә ингилаби тәшкилатынын јарадылмасындан башланыр вә јени әсрин 17 илини әһатә едир. Бунунла јанашы, рус әдәбијјатшүнаслығында башга бир вариант да вар; бу да XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли рус әдәбијјаты тарихи»нин сәрһәдини 1881-чи илдән көтүрмәк консепсијасыдыр. Дөрд чилдлик «Рус әдәбијјаты тарихи»нин биз һаггында данышдығымыз мәрһәләси, «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә әдәбијјат (1881—1917)» шәклиндә гејд олунмушдур. Тәдрис курсунун XIX әсрин 80-чи, ја 90-чы илләриндән башланмасындан асылы олмајараг, бизим әсрин 60-чы илләриндән үзү бәри, рус әдәбијјатынын һаггында сөһбәт кедән мәрһәләсинә һәср олунмуш програмлар вә дәрсликләр «Русская литература конца XIX—начала XX века» ады алтында нәшр вә тәдрис олунмаға башланмышдыр. Рус әдәбијјаты мүтәхәссисләриндән фәргли олараг, Гәрби Авропа өлкәләринин һаггында сөз кедән әдәби мәрһәләси Парис Коммунасындан Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын гәләбәсинә гәдәр олан дөврү әһатә едир. Тәдрис курсу, онун програм вә дәрслији «Зарубежная литература конца XIX—начала XX века» адланыр. Кечмиш Советләр Иттифағында һиндистан, Иран, Түркијә вә с. Шәрг өлкәләринин әдәбијјатларына һәср едилән тәдрис васитәләри, әдәбијјат тарихләри вә елми арашдырмалар бу ики принсип әсасында јазылмышдыр. Вариантларын чохлуғу проблемин мүрәккәблији вә һәллинин чәтинлији илә әлагәдар дејилдир. Бу ајрыајры рекион вә өлкәләрин инкишаф хүсусијјәтләринин диггәт мәркәзинә алынмасындан ирәли кәлмишдир. Шүбһәсиз, Азәрбајчан әдәбијјатынын ики әсрин һүдудлары арасында мәрһәләси дөврләшдириләркән өлкәнин сијаси-игтисади вә мәдәни хүсусијјәти нәзәрә алынмалыдыр.

XIX әсрин сон чәрәјиндә игтисади сычрајышларын артмасы мәдәни тә'сисатларын инкишаф сүр'әтини артырмышды. Бурадан ирәли кәләрәк «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» курсунун башланғычы үчүн әсас верән чохлу микромәрһәләләр вар. Конкрет фактларын тәһлилинә кечмәдән онун 1875, 1880 вә 1890-чы илләрдән башламасы һаггында тәклиф ирәли сүрмәк вә ону мүзакирәјә гојуб үмуми бир мәхрәчә кәлмәк олар. Лакин Азәрбајчан тарихшүнаслығынын дөврләшдирмә илә бағлы бир тәклифи нәзәрә алмаг шәртилә. Бу, 1992-чи илин мартында М. Ә. Рәсулзадә адына БДУ-нун Тарих факултәсиндә Азәрбајчан тарихинин дөврләшдирилмәси илә бағлы кечирилмиш семинарда тарихшүнас алимләрин гәбул етдији јекдил гәнаәтдир; Семинарда Азәрбајчан тарихинин јени дөвру «Гузеј Азәрбајчанынын Русија империјасы тәркибинә гатылмасы»ндан башланмыш вә о кичик мәрһәләләрлә тәгсим едилмишдир. Мәним һаггында данышдығым кечид дөврүнүн XIX әсрин 70-чи илләринин орталарындан Азәрбајчан Ҹүмһуријјәтинин тәшкилинә гәдәр хүсуси мәрһәлә кими көтүрүлмәси тәклиф олунмуш вә «1875—1905-чи илләр Азәрбајчан милли һәрәкатынын башланмасы...», «1905—1918-чи илләр милли һәрәкатын башлыча апарычы гүввәјә чеврилмәси» адлары алтында сәчијјәләндирилмишдир. (Бах: «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 20 март, 1992, № 24.).

Елми семинарын јекунларындан һасил олан нәтичә будур ки, 1875-чи илдән 1918-чи илә гәдәр 43 иллик вахт кәсији Азәрбајчан халгынын тарихиндә мүстәгил бир дөврдүр. Буна көрә дә бу вахт кәсији «Азәрбајчан тарихи»нин вә «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи»нин хүсуси мүстәгил мәрһәләси кими тәдгиг вә тәдрис олунмалыдыр.

Бүтүн бу дејиләнләри нәзәрә алыб, индијә гәдәр «XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» адландырылан вә сәрһәди 1905-чи ил ингилабындан башланан тәдрис курсу «XIX әсрин сону, XX әсрин әввәли Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи» адландырылмалы вә «Әкинчи» гәзетинин нәшри илә јарадычылыға башлајан вә фәалијјәтини биринчи рус ингилабы әрәфәсиндә вә ондан сонра давам етдирән јазычылар мәнсуб олдуглары јарадычылыг методуна көрә, курсун «Маарифчи реализм», «Тәнгиди реализм» вә «Романтизм» бөлмәләриндә тәдрис олунмалыдырлар. Мәсәлә бу шәкилдә гојулса, анахронизм һаллары арадан галдырылар, Азәрбајчан әдәбијјатында ајры-ајры јарадычылыг методлары вә әдәби чәрәјанларын јаранмасы вә инкишаф ганунаујғунлуглары һаггында објектив гәнаәт һасил етмәк олар.

● КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД—1300

«Оғуз түркләринин тарихини әкс етдирән «Китаби-Дәдә Горгуд» јүксәк бәшәри идејалар тәрәннүмчүсү кими дүнја халгларынын мә'нәви сәрвәтләр хәзинәсинә дахил олмушдур».

Һејдәр ӘЛИЈЕВ.

(«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын 1300 иллији һаггында Азәрбајҹан Республикасы президентинин фәрманындан. 20 апрел 1997-ҹи ил).

ХАЛГ БӘДИИ ДҮҺАСЫНЫН ӨЛМӘЗ АБИДӘСИ

Паша ӘФӘНДИЈЕВ,

филоложија елмләри доктору, профессор.

Түрк халгларынын дастан јарадычылығыны тәхминән үч мәрһәләјә бөлмәк олар. Биринчи мәрһәлә гәдим баһадырлыг дастанлары дөврүдүр. Бу дөврдә гәдим түрк империјалары вә онларын јарадычылары—гәһрәманлары һаггында дастанлар дүзүлүб гошулмушдур. Бунлар ичәрисиндә «Алп Әр-Тунга» (Әфрасијаб), «Шу», «Һун», «Көј түрк», «Оғуз Гаған», «Төрәјиш», «Көч» вә башгалары мәшһурдур. Түрк дастан јарадычылығынын **икинчи мәрһәләси орта әсрләрдир.** Бу, түрк дүнјасында дастанчылығын чичәкләндији бир дөврдүр. Бу да әлбәттә, озан-ашыг сәнәтинин инкишафы илә бағлы иди. **Дастан јарадычылығымызын үчүнчү мәрһәләси јени дөврдүр.** Бу мәрһәлә XIX әсрдән мүасир дөврә гәдәр давам едир.

Азәрбајҹанда ән чох өјрәнилән орта әсрләрин дастан јарадычылығыдыр... «Китаби-Дәдә Горгуд» да илк орта әсрләр дастан јарадычылығымызын өлмәз абидәсидир. Дастандакы һадисәләр әсас е'тибар илә VI—VII әсрләри вә сонракы дөврләри әһатә едир.

Оғуз гәһрәманлары, Дәдә Горгуд вә башгалары һаггында түркдилли халглар ичәрисиндә чохлу рәвајәтләр јајылмышдыр. Бунлар кениш мә'нада «Оғузнамә» адланыр. «Оғузнамә» түрк халгларынын ортаглы јарадычылығыдыр. Һәр бир халг сонралар инкишаф јолуна дүшдүкчә һәмин мүштәрәк нүмунәләри милли, јерли, етник хүсусијјәтләри әсасында ишләмиш, өз дастанларыны формалашдырмышдыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» Азәрбајҹан халгына мәхсус олан «Оғузнамә»дир. Азәрбајҹан халгы тәрәфиндән јарадылан, дүзүлүб гошулан бәдии абидәдир. «Китаби-Дәдә Горгуд»у Азәрбајҹан елләри илә бағлајан тelләр чохдур, дастанын тәдгигаты боју бир чох арашдырычылар мүхтәлиф вахтларда бунлары көстәрмишләр. Бу телләр әрази, дил, дастан јарадычылары вә саирәдән ибарәтдир. Дастанда баһадырларын фәалијјәт даирәси әсас е'тибарилә Дәрбәнд, Кәнҹә, Бәрдә, Нахчыван шәһәрләри арасындадыр. Азәрбајҹан алими Әмин Абид һәлә 1920-ҹи илләрдә дастана һәср етдији бир мәгаләсиндә дејир ки, Оғузлар Дәрбәнддән Күрҹүстана кедәркән ахәр сулардан кечирләр, һеч шүбһәсиз, бунлар Араз вә Күр нәһрләри вә голларыдыр. Дастан гәһрәманларындан Бәкил «Дәдәм Горгуд һиммәт гылынчыны белинә бағладыгдан сонра Оғуздан көч еләди, Бәрдәјә, Кәнҹәјә варыб **вәтән** тутду. Доггуз түмән Күрҹүстан ағзына варыб гонду, гаравуллуг еләди, јад кафир кәлсә, башыны Оғуза әрмаған көндәрди». Өз өмрүнү «Китаби-Дәдә Горгуд»-ун тәдгигатына вә әсәрин рус дилинә тәрҹүмәсинә һәср едән дүнја шөһрәтли шәргшүнас, академик В. В. Бартолдун белә бир кәламы мәшһурдур: «Дастан чох чәтин ки, Гафгаз әразисиндән кәнарда формалаша биләрди». Дастанын мүгәддимәси белә башлајыр: «Рәсул Әлејһиссәлам заманына јахын Бајат бојундан, Горгуд Ата дерләр бир әр гопду. Оғузун ол киши тамам биличисиди...». Бајат һаггында тәдгигатчыларын чох гијмәтли мүлаһизәләри вардыр. Әввәлчә ону дејәк ки, Бајат Оғузун нәвәсидир. Оғуз-түрк гәбиләләринин ән бөјүјү вә мәшһурудур. Салман Мүмтаза көрә, јалныз Дәдә Горгуд дејил, М. Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов да Бајат бојуна мәхсус олублар. Башда М. Һ. Тәһмасиб олмагла «Китаби-Дәдә Горгуд»ун бир сыра тәдгигатчылары Дәдә Горгуду дастанын јарадычысы һесаб едирләр: «Дәдә Горгуд кәлибән бој бојлады, сөј сөјләди, бу Оғузнамә Јејнәјин олсун—деди. Мәндән сонра алп озанлар сөјләсин, алны ачыг ҹомәрдләр динләсин—деди». Һәмин мәсәлә илә әлагәдар Әмин Абидин мүлаһизәләри хүсусилә әһәмијјәтлидир. О јазыр ки, мүгәддимәдә Горгудун Бајат елиндән чыхдығы көстәрилир. Бундан анлашылыр ки, Горгуд адлы зат Азәрбајҹан өүркләринин бир голу олан вә Азәрбајҹан мусиги вә әдәбијјатында мүһүм рол ојнајан Бајат гәбиләсинә мәнсубдур. О бири тәрәфдән Горгудун бир Оғузнамә мүғәнниси олдуғуну дүшүнәркән «Оғузнамә»нин Азәрбајҹанда мүһүм мөвге олдуғу изаһ едилмиш олур. XVII әсрдә Азәрбајҹана кәлмиш Һоллад Сәјјаһы Адам Олеари, түрк сәјјаһы Өвлија Чәләби Дәрбәнд јахынлығында Дәдә Горгудун гәбрини көрдүкләрини гејд едирләр. Өвлија Чәләби «Сәјаһәтнамә»синдә јазыр ки, Ширванлылар бу гәбрә бөјүк еһтирам бәсләјир вә е'тигад көстәрирләр.

Дастанын Дрезден әлјазмасынын үстүндә Осман пашанын өлүм тарихи јазылыб (1585). Узун мүддәт бу тарихә вә Осман пашанын шәхсијјәтинә әһәмијјәт верилмәмишдир. Азәрбајҹан Горгудшүнасы Шамил Ҹәмшидов Осман пашанын шәхсијјәтини әтрафлы арашдырмыш вә ајдынлашдырмышдыр. Мә'лум олмушдур ки, Осман паша он илдән артыг Азәрбајҹанын Шәки—Ширван әјаләтләринин пашасы олмушдур. Бу ахтарышларын нәтиҹәси кими, алим көстәрмишдир ки, дастанын әлјазмасы Дрезденә Осман пашанын китабханасындан, јә'ни Азәрбајҹандан апарылмышдыр. «Дружба народов» журналы о заман буну Азәрбајҹан алиминин ихтирасы адландырмышдыр. Бүтүн бу дедикләримизә ону да әлавә едәк ки, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили бүтүн түркдилли халглар ичәрисиндә ән чох Азәрбајҹан дилинә ујғундур. Дастанын әлјазмасы гәдим Азәрбајҹан дилиндәдир. «Китаби-Дәдә Горгуд»у түрк дүнјасы үчүн Дрезден әлјазмасы әсасында илк дәфә 1916-чы илдә чап едән османлы мүәллим Рүф'әт дастанда олан чохлу Азәрбајҹан сөзләрини османлы дилиндә тапа билмәмиш вә баша дүшмәмишдир. Һалбуки сөзләр сырф Азәрбајҹан сөзләридир. Бу барәдә Әмин Абид һәлә 1920-ҹи илләрдә јазырды: «Мүәллим Рүф'әтин истисна әсасында охујамадығы бир чох ифадә, кәлмәләрин јанында јапдығы тәсһиһләрин бир чоху јанлышдыр. Чүнки «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили бизим Азәрбајҹан ләһҹәси олдуғундан бизим инди белә голландығымыз бир чох кәлмәләри вә ифадәләри мүәллим Рүф'әт билмәдији үчүн бунларын јанлыш олмадығы һалда османлы түркҹәсинә көрә тәсһисс етмишдир».

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары илә бағлы олараг Азәрбајҹанда чохлу јер, кәнд вә с. адлары долашмагдадыр: Озан, Дәдә, Бајат вә с. адларына Азәрбајҹанын чох јерләриндә раст кәлинир. Дәдә Горгудун гәбри Дәрбәнд јахынлығындадыр. Чохлу Бајат кәндләри вар. Горгуддан бәри чох мүдрикләрә вә сәнәткарлара Дәдә ады верилмишдир. Дәдә Једијар, Түраб Дәдә, Дәдә Гасым, Дәдә Кәрәм, Дәдә Әләскәр, Дәдә Әсәд вә нәһајәт, Дәдә Шәмшир. «Оғузнамә» јарадычылары һаггында халг арасында чохлу маһнылар долашыр.

М. Ф. Ахундов

Нахчыванда:

Атам озан олубдур,
Дәрдә дөзән олубдур,
Гуш дили билән ҹаным
Әрзә јазан олубдур.

Ҝәнҹәдә:

Евимә озан ҝәлибдир,
Пәрдәни позан ҝәлибдир,
Ҝүндүз олан ишләри
Ҝеҹәләр јазан ҝәлибдир.

Шәкидә:

Гызым гызым, гызана,
Гызымы веррәм озана,
Озан ахча газана,
Гызым ҝејә, бәзәнә[1]

Азәрбајҹан халгы арасында долашан рәвајәтләрдән бириндә дејилир ки, ҝуја бүтүн әшјаларын адыны Дәдә Горгуд гојмушдур. Анҹаг дөрд шејә дүз ад вермәмишдир.

Ҝәлинә ајран демәди о Дәдә Горгуд,
Ајрана дојран демәди о Дәдә Горгуд,
Ијнәјә тикән демәди о Дәдә Горгуд,
Тикәнә сөкән демәди о Дәдә Горгуд.

Профессор Ә. Дәмирчизадәнин јаздығына ҝөрә, М. Ф. Ахундовун архивиндә (Сәнәд 20. Сәһ. 32—33.) әдиб өзүнүн тәртиб етдији јени әлифба илә Дәдә Горгуд һаггында олан бу маһныны јазмыш вә мәшһур мисаллар сырасына дахил етмишдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын елм аләминә ики әлјазмасы мә'лум олмушдур. Онлардан бири Алманијанын Дрезден китабханасындадыр. Он ики бој вә бир мүгәддимәдән ибарәтдир. Әср јарым мүддәтиндә мәһз бу әлјазмасы үзәриндә дүнја шәргшүнаслары елми ахтарышлар апармышлар. Мәшһур Алман шәргшүнасы Ј. Рејски һәлә XVIII әсрин ахырларында һәмин әлјазмасына раст ҝәлмиш, лакин ону охуја билмәдијиндән һеч бир тәдгигат иши апармамышдыр. Дикәр бир алман шәргшүнасы Флејшер әлјазмасына раст ҝәлмиш, үстүндә олан тарихә ҝөрә (1585) ону XVI әсрин әлјазмалары каталогуна гојмушдур. 1815-ҹи илдә мәшһур шәргшүнас Фон Дитс әлјазмасы үзәриндә ишләмиш, онун нүсхәсини Берлинә ҝәтирмиш, Тәпәкөз бојуну алман дилинә тәрҹүмә еләмиш, һәмин бој һаггында инди дә дүнја шәргшүнасларыны дүшүндүрән вә арашдырмалар апарылан мүлаһизә сөјләмишдир: «Бурадакы Тәпәкөз сиклонлара (тәпәкөзләрә П. Ә.), Һомерин сиклонуна бүтүн ҹәһәтләри илә бәнзәјир. Анҹаг Оғуз сиклону јунанларынкындан алынма дејил. Јунанларынкы бунун тәглидидир. Јунанларынкы көһнә дејилсә, Оғузларынкы јени дејилдир». (проф. Ә. Султанлынын тәрҹүмәси). Сонра шәргшүнас фикрини әсасландырмаг үчүн бир нечә мүлаһизә сөјләјир. Онлардан бири беләдир ки, Шәрг Јунан ше'ријјәтини танымамышдыр. Фон Дитс он ил Константинаполда Алманијанын сәфири олмушдур, мәшһур шәргшүнасдыр. Онун мүлаһизәләри илә сонракы тәдгигатчылар һесаблашмалы олмушлар. Беләликлә, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун тәдгигат тарихи башланыр. Авропа, рус, түрк алимләри ики әср мүддәтиндә дастан үзәриндә арашдырмалар апармыш вә чох ҝөркәмли нәтиҹәләрә ҝәлмишләр. Рус алимләриндән ән чох дастан илә мәшғул олан В. В. Бартолд, В. М. Жирмунски, А. И. Шербак, А. Кононов вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар.

Италија шәргшүнасы Етторе Росси дастанын 6 бојдан вә бир мүгәддимәдән ибарәт јени бир әлјазмасыны Ватикандан тапыб тәдгигата ҹәлб етмишдир. Орада ашағыдакы бојлар вар: «Буғачын Боју», «Газан ханын евинин јағмаланмасы», «Бамсы Бејрәк», «Урузун әсир олмасы», «Јејрәкин боју» вә «Ич Оғузла Даш Оғузун вурушмасы».

Росси һәмин бојлары дастанын тәдгиги илә бирликдә 1952-ҹи илдә чап едиб елм аләминә вермишдир.

Түрк дүнјасында дастаны илк дәфә Түркијә шәргшүнасы Килисли Рүф'әт Дрезден әлјазмасы әсасында 1916-ҹы илдә чап етмишдир. Түрк алимләри М. Ф. Көпрүлү, Мәһәррәм Еркин, Орхан Шаиг вә башгалары «Китаби Дәдә Горгуд»ун тәдгигаты тарихинә ҝөзәл сәһифәләр јазмышдыр.

[1] Маһнылар Әмин Абидин мәгаләсиндән ҝөтүрүлмүшдүр.

Азәрбајҹанда да «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын өзүнәмәхсус өјрәнилмә тарихи вардыр. Азәрбајҹанда дастанын арашдырылмасына 1920-ҹи илләрдән башланмышдыр. Сон дөврләрин јазыларында ҝөстәрилир ки, дастанын тәдгигаты ҝуја онун Азәрбајҹанда илк нәшриндән сонра (1939) башламышдыр. Бу фикир дәгигләшдирилмәлидир. Чүнки 1920-ҹи илләрдә Атабаба Мусаханлы, Абдулла Шаиг вә башгаларынын дәрслијиндә бир һиссә верилиб. И. Һикмәт 2 ҹилддән ибарәт јаздығы «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» китабында дастандан бәһс етмишдир. Әлбәттә, бунлар тәдгигат иши дејилдир. 1920-ҹи илләрдә дастанын тәдгиги илә мәшһур Азәрбајҹан әдәбијјатшүнасы вә фолклоршүнасы Әмин Абид мәшғул олмушдур. Һәр шејдән әввәл, онун мәтбуатда дәрҹ етдирдији ашағыдакы сөзләрини охуҹулара чатдырмаг истәјирик:

«Мән әдәбијјат тарихини «Китаби Дәдә Горгудла башламаг фикрими 1927-ҹи илдә Бакы дарүлфүнунда, Бакы педагожи техникумунда, 1928-ҹи илдә Бакы Маариф евинин әдәбијјат дәрнәјиндә, «Азәрбајҹан әдәбијјатынын башланғычы» мә'рузәләримдә вә 1927-ҹи илдә Рүһулла Ахундов јолдаша тәслим етдијим «Азәрбајҹан түркләринин әдәбијјаты» адлы әсәримдә сөјләмишәм». Бу илләрдә Әмин Абид бир-биринин ардынҹа дастан һаггында бир нечә мәгалә чап етдирир. Онун мәгаләләри «Дан улдузу», «Маариф ишчиси», «Азәрбајҹаны өјрәнмә јолу» журналларында чап олунмушдур. «Түрк ел әдәбијјатына елми бир бахыш», «Түрк ел әдәбијјаты башланғычына әмәли бир бахыш», «Әширәт» дөврүндәки Азәрбајҹан әдәбијјатына аид вәсигәләр», «Һеҹа вәзнинин тарихи» вә с. Ә. Абид бу мәгаләләрдә дастанын формалашма дөврү, әразиси, тәдгигат тарихи, әдәбијјатымызын тарихиндә мөвгеји, бојлары, дили, јарадыҹылары, идејалары барәдә инди дә өз әһәмијјәтини сахлајан елми мүлаһизәләр сөјләмишдир.

Азәрбајҹанда «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларыны илк дәфә 1939-ҹу илдә Һәмид Араслы чап етдирмишдир. Һәмид мүәллим 1961 вә 1978-ҹи илләрдә һәр ики әлјазмасы үзәриндә мүгајисә вә дәгигләшмәләр апармаг јолу илә дастаны даһа ики дәфә чапдан бурахмышдыр. Сон илләр «Китаби-Дәдә Горгуд» республикамызда даһа бир нечә дәфә чап олунмушдур. Азәрбајҹан алимләри бир нечә ил әрзиндә доғма дастанымызын тәдгиги тарихинә мүһүм әлавәләр етмишләр. Бу саһәдә Һ. Араслы, Ә. Султанлы, М. Һ. Тәһмасиб, Ә. Дәмирчизадә, Х. Короғлу, М. Сејидов, Ш. Һәмидов вә башга алимләримизин хидмәти бөјүкдүр. Әли Султанлы «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларынын антик дүнјасынын мифләри илә мүгајисәләр апармышдыр. Ә. Дәмирчизадә дастанын дилини тәдгиг етмиш, М. Һ. Тәһмасиб вә М. Сејидов дастан бојларынын тәһлилини вермиш вә бир сыра гәһрәманларын мифоложи мәншәјини арашдырмышлар. Сон отуз ил әрзиндә дастанын үзәриндә ардыҹыл олараг Шамил Ҹәмшидов мүшаһидәләр апармышдыр. Намизәдлик вә докторлуг диссертасијалары јазыб мүдафиә етмишдир. О дастанын һәр ики әлјазмасыны диггәтлә өјрәнмиш, мүгајисәләр апармыш, күлли мигдарда сөзләрин јазылышыны дәгигләшдирмишдир. Дрезден әлјазмасында индијә гәдәр һеч бир алимин диггәт јетирмәдији бир тарихи охумуш, (466) әлјазмасынын даһа гәдимләрә (1074) аид олмасы нәтиҹәсинә ҝәлмишдир. Онун «Китаби Дәдә-Горгуд» монографијасы Түркијәдә чап олунмушдур (1990).

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанлары нәзм вә нәср һиссәләриндән ибарәтдир. Дастанда һәр бир бојун сонунда дејилир: «Дәдәм Горгуд ҝәлди бој бојлады, сөј сөјләди...». Бурада бој дастанын нәср һиссәсинә дејилир вә һәм дә үмумијјәтлә дастан мә'насында ишләнир, «сөј» исә дастанын ше'р, нәзм һиссәсидир. Диггәтәлајигдир ки, академик В. В. Бартолд, шәргшүнас Етторе Росси дә бу сөзү ше'р, маһны кими тәрҹүмә етмишләр. Шүбһәсиз, дастанын нәср һиссәси нағыл едилмиш, нәзм

һиссәсини исә озанлар гопуз чалыб мүәјјән һавалар үстүндә охумушлар. Она көрә дә дастанда нәзм вә нәср һиссәләри үзви сурәтдә бир-биринә бағлыдыр вә бири дикәрини тамамлајыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ислам дининин дә тә'сири өзүнү көстәрмәкдәдир. Дастан өзү гәдим сүжетләр, рәвајәтләр, баһадырлыг маһнылары, мифләр вә мифоложи сүжетләр топлусудур. Бу ҹәһәтдән Түрк дүнјасында мејдана кәлмиш Тәпәкөз сүжети, ҹан әвәзинә ҹан истәмә («Дәли Домрулун боју»), «Әрин гајытмасы» (Бамсы Бејрәк боју), овчу аллаһы Бәкиллә әлагәдар сүжетләр (Бәкил оғлу Имранын боју) вә с. исламдан әввәл дүнја халглары ичәрисиндә кәзән сүжетләрдир. Бунлар сонра шифаһи дилдә долашдыгҹа, камилләшдикҹә халг исламла әлагәдар е'тигадлары дастана әлавә етмишдир. Ону да унутмамалы ки, пәракәндә һалында олан бојларын бир нечә дәфә системли шәкилдә јазыја алынмасы күман едилир. Бизә кәлиб чатан әлјазмасы исә бојларын даһа сонракы вариантыдыр. Мүгәддимәдә Дәдә Горгудун Мәһәммәд пејғәмбәрин заманында анадан олдуғу көстәрилир. Ислам дининин тә'сири мүгәддимәдә даһа күҹлүдүр.

Оғуз гәһрәманларындан Дәли Домрул Аллаһ, Әзраил һаггында ешитмәмишдир. Анҹаг сонра Аллаһын вә Әзраилин күҹүнү көрүр вә инанараг дејир:

Уҹалардан уҹасан!
Кимсә билмәз нечәсән!
Көрклү танры!
Нечә ҹаһилләр сәни көјдә арар, јердә истәр,
Сән хуб мө'минләр көнлүндәсән
Даим дуран Ҹаббар танры,
Баги галан Сәттар танры.

Басатын Тәпәкөзү өлдүрдүјү бојда Басат нә гәдәр күҹлү, гүввәтли олса да, јенә аллаһын, танрынын көмәји илә Тәпәкөз кими азғын дүшмәнә галиб кәлир.

— «Оғлан, гуртардын?

— Танрым гуртарды». Тәпәкөзлә Басатын бу мүкалимәси дәфәләрлә тәкрар олунур. Нәһајәт, Басатын дилиндән «Лаиллаһа иллаллаһ, Мәһәммәдин Рәсуллуллаһ» кәламыны ешидирик.

Ибрәтамиздир ки, дастанда һеч бир чәтин иш аллаһсыз кечмир. Аллаһа јалварыб өвләд истәјирләр, өвлада ад гојанда «Адыны мән вердим, јашыны Аллаһ версин», дејирләр. Оғлу Уруз дүшмәнләрә әсир дүшәндә Газан хан «Танры вермишди, Танры да алды» дејир. Оғуз баһадырлары галиб кәлдији дүшмән торпагларында килсәнин јеринә мәсчид тикирләр, дастанда мүсәлман динини гәбул едән дикәр дин нүмајәндәләри дә вар. «Ана һаггы», «Танры һаггы» дејирләр. Газан хан дастанын бир јериндә дејир:

«Мәһәммәд дини ешгилә гылынч урдум».

Ислам тә'лиминә көрә Аллаһ бирдир, өзү дә бөјүкдүр. Дастанда тез-тез белә ифадәләр ешидилир: «Аман, аллаһын (танрынын) бирлијинә јохдур күман». Аллаһ һаггында гәһрәманлар белә ифадәләр ишләдирләр: «Һагг таала», «Улу танры», «Гәни танры», «Уҹа танры», «Гадир танры», «Әзиз танры». Оғуз баһадырлары һәмишә бөјүк вә мәс'улијјәтли дөјүшдән габаг намаз гылырлар: «Оғуз бәјләри һәп јетдиләр. Ари судан абдәст алдылар. Ағ алынларыны јерә гојдулар, ики рүкәт намаз гылдылар. Ады көрклү Мәһәммәдә салават кәтирдиләр».

«Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын һамысынын сонунда алгышлар вардыр. Бу алгышларда дастанын һәм гәдимлији, исламдан әввәлки көрүшләр вә һәм дә исламла әлагәдар е'тигадлар чох усталыгла чарпазлашдырылмышдыр. Гәдим алгышлар: «Гара даға јетдијиндә ашыт версин», «Ганлы-ганлы сулардан кечид версин», «Јерли гара дағларын јыхылмасын», «Көлкәлиҹә габа ағаҹын кәсилмәсин», «Гамән ахан көрклү сујун гурумасын», «Ганатларын уҹлары гырылмасын», «Чалышында гара полад үз гылынҹын күтәлмәсин», «Дүртүшәркән ала көндәрин уфанмасын».

Исламла бағлы алгышлар:

«Аллаһ верән үмидин үзүлмәсин», «Ағ саггаллы бабан јери ҹәннәт олсун», «Ағ бирчәкли анан јери беһишт олсун», «Ағ алнында беш кәлмә дуа гылдыг, гәбул олунсун», «Јығышдырсын, дурушдурсун, күнаһыны гадир танры ады Көрклү Мәһәммәдә бағышласын».

«Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында мараглы, ибрәтамиз гадын сүр'әтләри вардыр. Гадынлар бурада ағыллы, тәдбирли, хариҹи көрүнүшҹә көзәл, исмәтли, сәдагәтли, инсанпәрвәр вә гәһрәман кими тәсвир едилмишләр. Дастанларда «ана һаггы, танры һаггы» дејилир. Газан хан өз анасыны дүнјанын бүтүн не'мәтләриндән үстүн тутур. Евини талајыб, арвадыны, оғлуну әсир едиб апаран дүшмәнлә үзләшәндә илк сөзү бу олур: «Мәрә Шөклү Мәлик! Ағыр хәзинәм, бол ахчамы кәтирибсән—сәнә хәрҹлик олсун. Гырх инҹә белли гызла Бурла хатуну кәтирибсән—сәнә јесир олсун. Гырх ијидлә оғлум Урузу кәтирибсән—гулун олсун. Товла-товла шаһбаз атларыны кәтирибсән—минәт олсун. Гарыҹыг анамы кәтирибсән,—Мәрә кафир! Анамы веркил мана...!». Әлбәттә, Газан хан көмәјинә кәлиб чатан Оғуз баһадырлары илә биркә Шөклү Мәлијин башыны кәсир, анасыны, арвадыны, оғлуну, вар-дөвләтини азад едиб вәтәнә дөнүр.

Дастанда ана нәсил артыран, өвлад бөјүдән мүгәддәс бир варлыг кими севилир вә әзизләнир. Биринҹи бојда Дирсә хан өз һалалы һаггында гүрур вә севинҹлә белә дејир:

Бәри кәлкил, башым бахты, евим тахты,
Евдән чыхыб јүрүјәндә сәрви бојлум!
Топуғунда сармашанда гара сачлым!
Гурулу јаја бәнзәр чатма гашлым!
Гоша бадам сығмајан дар ағыздым!
Күз алмасына бәнзәр ал јанаглым!
Гадыным, дирәјим, диләјим!

Дастанда евдар, гонагпәрвәр, ишкүзар, сәхавәтли, хош рәфтар гадынлар тә'рифләнир, онлар «Ајишә, Фатимә сојудур» дејилир, әксинә, көзәјән, пинти, исрафчы деди-году илә мәшғул олан гадынлар исә писләнир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» бизим бүтүн шифаһи әдәбијјатымызда, хүсусилә, гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларында јашајыр. Дастанын гәһрәманлыг ән'әнәләри «Короғлу» кими дүнја шөһрәтли епосун јаранмасына мүһүм тә'сир көстәрмишдир. Бу ән'әнә һәм дастанын мәзмун, идејасына вә һәм дә форма хүсусијјәтләринә аиддир. Дастанда Дәдә Горгуд, демәк олар, бүтүн бојларда иштирак едир. Короғлу да беләдир, о да бүтүн голларда иштирак едир. Дәлиләр чәтинә дүшәндә Короғлу онларын дадына чатыр. Бојларда да чәтинлијә дүшәнләр чыхыш јолуну Дәдә Горгудун мәсләһәтиндә, јахуд тәдбириндә көрүрләр.

Һәр ики дастаны диггәтлә охујанда гаршымызда чох мараглы мәсәләләр чыхыр. Мәсәлән: «Дәдә Горгуд» бојларында гәһрәманлара чох заман дүшмән өлдүрдүјү, икидлик көстәрдији, ел арасында мәшһурлашдығы үчүн ад гојурлар. Бу да онун өзүнү илк дәфә гәһрәман кими танытдығы һадисә илә әлагәдар олур. Буғаҹ, Бамсы Бејрәк, Дәли Домрул вә с. Јахуд оғуз баһадырларындан данышанда белә ифадәләр ишләдилир: «Гара дәрә ағзында гадыр веран, гара буға дәрисиндән пешијинин јапығы олан, аҹығы тутанда гара дашы күл ејләјән, бығын әнсәсиндә једди јердә дүјән Гаракүнә...». «Дәмир гапы Дәрбәнддәки дәмир гапыјы тәпиб алан, алтмыш тутам ала көндәрәнин уҹунда әр бөјүрдән Гыјан Сәлҹуг оғлу Дәли Дондар...». «Алтмыш әркәҹ дәрисиндән күрк еләҹә топугларыны өртмәјән, голу, буду узун, балдырлары инҹә, Газан бәјин дајысы, ат ағызлы Аруз гоҹа» вә с. Бунлары охујаркән халгын Короғлу вә дәлиләри һаггындакы тәсвирләри көзүмүзүн гаршысында ҹанланыр.

Короғлунун дәлиләри дә көстәрдији гәһрәманлығa, икидлијинин характеринә ујғун адланырлар. Дәмирчи оғлу, Дәли Һәсән, Танрытанымаз, Јоласығман, Һалајпозан, Тупдағыдан вә с. Бүтүн бунлар көстәрир ки, гәһрәманлыг дастанларымызда, хүсусилә «Короғлу»да ән гәдим абидәләрдән олан «Дәдә Горгуд» дастанларынын ән'әнәләриндән кениш шәкилдә истифадә едилмишдир. Бу да «Короғлу»ну јарадан ашыглар коллективинин доғрудан да озанларын хәләфи олдуғуну бир даһа тәсдиг едир.

Мәһәббәт дастанларымызын да формалашмасында «Китаби-Дәдә Горгуд»ун мүһүм ролу олмушдур. Бу да өз нөвбәсиндә һәм мәзмун, идеја вә һәм дә форма ҹәһәтдән өзүнү көстәрмәкдәдир. Бу бахымдан «Бамсы Бејрәк боју» хүсусилә сеҹијјәвидир. Бу бој бир чох мәһәббәт дастанларымызда, мәсәлән, «Ашыг Гәриб», «Шаһ Исмајыл», «Алыхан вә Пәри» дә өз өмрүнү је-

нидән јашамагдадыр. Дүнја халглары ичәрисиндә долашан «Әрин гајытмасы» сүжетини озанлар «Бамсы Бејрәк»дә, ашыглар исә «Ашыг Гәрибдә» милли, етник зәминдә ишләмишләр. Бамсы Бејрәк узун ајрылыгдан сонра нишанлысынын тојуна кәлиб чыхыр. Чох чәтинликлә гадынларын мәҹлисинә дахил ола билир. «Мәгсудум олдур ки, әрә варан гыз галха, ојнаја, мән гопуз чалам дејир». Гадынлар һимләширләр ки, дәли озан нә таныјыр, кими исә галдырын ојнасын. «Гысырҹа јенкә» вә «Боғазча Фатманы» ојнадырлар. Бејрәк икисини дә таныјыр, гопузун сәдалары алтында охудуғу мәһнылларла онлары «бејабыр» едир. Нәһајәт, Баны чичәк ојнајыр. Бејрәк гопузу чалыб охумагда давам едир. «Ашыг Гәрибин» һүммәт Әлизадә вариантында да белә бир сәһнә вар. Ашыг Гәриб нишанлысынын тојуна кәлир, саз чалыр, гызлар бир-бир ојнајыр, о да севкилиси Сәнәми ахтарыр:

Дәстиндә тутуб нәркизи,
Әјнинә кејиб гырмызы.
Ај Шејхәлисламын гызы
Сән дејилсән, јарым мәним.

Сән мәним султаным, ханым,
Сана гурбан ширин ҹаным,
Вәзир гызы Марал ханым,
Сән дејилсән јарым мәним.

Аста-аста јери дајан,
Бир сөз дејим сән дә инан,
Јалама додаг, кечәл Хубан
Сән дејилсән јарым мәним.

Сән мәним султаным, ханым,
Сана гурбан ширин ҹаным.
Дур, сүз, јери, Сәнәм ханым
Сәнсән вәфадарым мәним.

Јахуд башга бир епизод: Бамсы Бејрәк бир күн ова кедир ҹејрана раст кәлир, онун далынҹа Бану Чичәјин јашадығы чадыра кәлиб чыхыр. Онлар бир-бирини таныјырлар, севиширләр. Шаһ Исмајылын ҹејран далынҹа кетмәси, габағына Күлзарын чыхыб ону гаршыламасы, бир-биринә вурулмалары вә с. охшар ҹәһәтләрдир. Бану Чичәклә Бејрәјин ох атыб, ат чапыб, күләшмәләри Шаһ Исмајылла Әрәбзәнки әһвалатыны хатырладыр. Белә мисаллары чох чәкмәк олар.

Ики јүз илдир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» дүнја шәргшүнасларынын дилиндән дүшмүр. Хүсусилә сон илләр дастаны дүнја халглары өз дилләринә тәрҹүмә едир вә беләликлә дә, дастанын тәдгигат даирәси кенишләнир. «Китаби-Дәдә Горгуд» инкилис, алман дилләринә тәрҹүмә олунмуш, Америкада, Техасда, Лондонда, Сурихдә чап едилмишдир. Дастаны фарс дилиндә исә Тәбриздә «Ибн Сина» нәшријјаты бурахмышдыр. Хариҹи өлкәләрдә чыхан бир сыра лүғәт вә енсиклопедијаларда да дастан һаггында мараглы гејдләр верилмишдир.

«Китаби-Дәдә Горгуд» тәдгиг олундугҹа бизә јахынлашыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» тәдгиг олундугҹа, тәдгигаты дәринләшдикҹә биз өзүмүзү даһа јахшы таныјырыг, өјрәнирик. Она көрә дә бир тәрәфдән дастан елми ҹәһәтдән өјрәнилир, гәдим е'тигад, адәт вә ән'әнә, мифолокија тапылыр, ајдын олур ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» бизим мә'нәви аләмимизә өз тә'сирини көстәриб. «Китаби-Дәдә Горгуд» бир гәдим әл јазысында јашајыр, бир дә бизим фолклорумузда, јазылы вә шифаһи әдәбијјатымызда.

Дастан һаггында Б. Ваһабзадә, Нәби Хәзри, Анар кими көркәмли сәнәткарлар ахтарышлар апарыб өз мүлаһизәләрини сөјләјибләр. Н. Хәзри дастан мотивләри әсасында «Сыјрылмыш гылынҹ» пјесини јазмышдыр. Анар 6 ил дастаны өјрәнмәклә мәшғул олмушдур. Ики серијалы «Дәдә Горгуд» кино филмини чәкмишдир. Нәһајәт «Дәдә Горгуд» адлы көзәл елми бир әсәр јазмышдыр. Јазычыларымызын дастана мүраҹиәти тәсадүфи дејилдир. Бу да әввәлҹәдән мөвҹуд олан бир ән'әнәдир. М. Рзагулузадәнин «Ана үрәји, дағ чичәји», Ә. Дәмирчизадәнин «Гараҹа чобан» әсәрләрини јада салаг. «Китаби-Дәдә Горгуд» бизим һәјат китабымыздыр. «Китаби-Дәдә Горгуд» бизим фәхримиз, гүрурумуздур. Тәсадүфи дејилдир ки, Азәрбајҹан Республикасы «Китаби-Дәдә Горгуд» енсиклопедијасы јаратмаг һаггында гәрар габул етмишдир. Инди бүтүн Республика тәнтәнә илә дастанын 1300 иллијини бајрам едир.

ӘҺМӘД ҸАВАД ЈАРАДЫҸЫЛЫҒЫНЫН ТӘДРИСИ

Хуршуд МӘММӘДЛИ,
досент, Сумгајыт шәһәриндәки педагожи елмләр намизәди, «Шәрг» литсејинин мүәллими.

Әһмәд Ҹавад XX әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә өзүнәмәхсус мөвгеји олан сәнәткарларымыздандыр.

XI синифдә шаирин һәјаты вә јарадыҹылығынын, «Сәсли гыз» әсәринин өјрәдилмәси үчүн 3 саат нәзәрдә тутулур: 1-ҹи сааты Ә. Ҹавадын һәјат вә јарадыҹылығынын, лирикасынын, «Памбыг дастаны», «Күр», «Көј көл», «Гурбан олдуғум» вә б. ше'рләринин изаһына; 2-ҹи сааты «Сәсли гыз» поемасындан парчаларын охунуб, әсәрин мәзмунунун өјрәдилмәсинә; 3-ҹү сааты исә «Сәсли гыз» әсәринин тәһлил вә изаһына һәср етмәк мәгсәдәмүвафигдир.

Биринҹи саатда Ә. Ҹавадын һәјатынын ваҹиб мәгамларындан бәһс етдикдән сонра мүәллим шаирин јарадыҹылығындан сөһбәт ачмалыдыр. Шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, Ә. Ҹавад мүхтәлиф формасијаларда јашамыш Азәрбајҹанын бөјүк вәтәндаш шаиридир. Һүсејн Бајкара Ә. Ҹавады түрк дүнјасында чох аз танынмыш классик Азәрбајҹан шаири адландырыр, онун «...ше'рдә вәзн, үслуб вә дил јөнүмүндән јени әдәби мәктәб—символизм әдәби мәктәби» јаратдығыны гејд едир. (Бах: Һ. Бајкара «Азәрбајҹанын истиглал мүбаризәси тарихи», Б., Азәрнәшр, 1992, с. 175—179).

Ә. Ҹавад поезијасы форма вә мәзмунҹа јени, мүасир поезијадыр. Һәр бир шаирин јазыб-јаратмасы үчүн мүәјјән бир әдәби зәмин олмасы зәрурәтдир.

М. Ә. Сабир, Һ. Ҹавид, М. Һади, А. Сәһһәтин классик поезијасы зәмининдән С. Вурғунун, С. Рүстәм вә М. Мүшфигин ады илә бағлы олан чағдаш поезијанын доғулмасы үчүн бир зәрури Әһмәд Ҹавад мәрһәләси ваҹиб иди. Әһмәд Ҹавад поезијамызы әрәб-фарс кәлмәләри, изафәтләри тәләб едән әруз вәзни чәрчивәсиндән чыхарыб, ону халг үчүн даһа доғма вә јахын олан милли һеҹа ше'ри үфүгләринә јөнәлтди. Демәк олар ки, бүтүн әсәрләрини, лирик ше'рләрини вә поемаларыны чағдаш һеҹа вәзниндә јаратды. Бу мә'нада о, сәләфләри илә хәләфләри арасында «бир гызыл көрпү» (Әли Саләддин) ролуну ојнады. Ијирминҹи илләрдән өмрүнүн сонуна кими онун бүтүн исте'дады, бүтүн гәләм тәҹрүбәләри өзүндән сонракы шаирләр үчүн өрнәк олмушдур.

Әһмәд Ҹавад Азәрбајҹанын аловлу мүбариз шаири олмуш, шаир илһамыны, идракынын күҹүнү халгынын истиглалијјәтә говушмасы үчүн сәрф етмишдир. 1919-ҹу илдә «Далға» китабында дәрҹ олунан «Азәрбајҹан бајрағына», «Мән булмушам», «Бисмиллаһ», «Милли марш», «Азәрбајҹан» вә с. ше'рләриндә халгымызын милли истиглалијјәти, мүстәгиллији тәрәннүм олунур.

Белә бир киришдән сонра мүәллим синфин диггәтини ајры-ајры ше'рләрә ҹәлб етмәли, конкрет нүмунәләр әсасында шаирин јарадыҹылығынын мәзмун вә маһијјәтини ачыгламалыдыр. Әлбәттә, өнҹә милли һимнимизин мәтни үзәриндә дајанмаг мәгсәдәмүвафигдир. Һимн бәнд-бәнд охунараг тәһлил едилмәли вә белә бир гәнаәт һасил олмалыдыр ки, бу һимн азадлыг, истиглал нәғмәсидир. Вәтән өвладларынын руһунда, дүшүнҹәсиндә, хәјалында интибаһ, тәбәддүлат јарадан нәғмәдир.

О да гејд едилмәлидир ки, һимнин мусигисини даһи бәстәкарымыз

Үзејир Һачыбәјли бәстәләмишдир.

Сонра шакирдләрин диггәтини ичтимаи мәзмунлу дикәр ше'рләрә чәлб етмәк мәгсәдәмүвафигдир. Бу сырада «Азәрбајчан бајрағына» ше'ри хүсуси әһәмијјәт дашыјыр.

Шаир Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин үчрәнкли, ај-улдузлу милли бајрағыны «дөвләт гушу», «әрмаған» санараг, көлкәси дүшән мүбарәк Вәтән торпағыны өпмәјин һәјәчанлары илә јашајыр:

Көксүмдә туфанлар, кәлдим
ирәли!
Өпүм көлкән дүшән мүбарәк јери!
Аллаһын јылдызы о көзәл пәри
Сығынмыш гојнунда Аја,
Бајрағым!

Ше'рин мәтни үзәриндә иш заманы бајрағын дөвләтчиликдә сијаси маһијјәти, мүгәддәс сајылмасынын сәбәбләри, горунмасынын вачиблији шакирдләрә изаһ олунмалыдыр.

«Азәрбајчан, Азәрбајчан» ше'ри исә Вәтәнимизин әсрарәнкиз тәбиәти, тәбии сәрвәтләри һаггында јазылмыш көзәл бир нәғмәдир.

Дағларынын башы гарлы,
Синәси јашыл орманлы,
Дәрәләри ширин барлы,
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Дурна көзлү булагларын,
Чәннәт кими јајлагларын,
Кениш-кениш ојмагларын!
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Он бәнддән ибарәт олан бу ше'рдә түкәнмәз тәбии сәрвәтләримиз, «дүнјаја ишыг, күч, һәрәкәт сүр'әти верән» нефтимиз ифтихар һисси илә вәсф едилир. Гејд едилмәли чәһәт будур ки, Ә. Чавадын бу ше'ри 15—16 илдән сонра поезијамызда С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ри кими даһијанә бир нәғмәнин мејдана чыхмасы үчүн бир өрнәк, бир еталон ролуну ојнамышдыр.

Тәдгигатчы професор Ә. Сәләддинин фикринчә, Ә. Чавадын поезијасында Ај-Улдузлу бир тилсим медалјону вардыр! Бу медалјон бојунбағы кими онун бир чох ше'рләринин бојнундан асылмышдыр. Шаирин көзәллик еталону «Ај-Улдуз» олмушдур. Она көрә дә Әһмәд Чавад поезијасыны «Ај-Улдузлу» поезија адландырмаг олар! «Ај-Улдуз» онун ше'рләринин емблеми, нишаны, еламәтидир!

Ә. Чавадын «Бисмиллаһ» ше'риндә Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин бәргәрар олмасы үчүн 1918-чи илин 16 ијулунда Бакыја кәлән түрк ордусу алгышланыр. Шаир бу ордунун зәфәрлә Бакыја—Азәрбајчанын чырпынан үрәји, ана шәһәри олан Бакыја дахил олмасындан вәчдә кәләрәк дејир:

Атылды дағлардан зәфәр
топлары,
Бүрүдү елләри әскәр, Бисмиллаһ!
О Хан сарајында чичәкли бир гыз
Бәклијор бизләри зәфәр,
Бисмиллаһ!

Ше'рдә милләтимизин һәјәчанла чырпынан үмидли үрәк дөјүнтүләри әкс олунмушдур.

Еј Бакы! Сән горхма, кәлдик,
кәләли!
Сәнинчүн атылдыг даим ирәли!
Сағ галанлар аннәләрә тәсәлли!
Шәһидләрин руһу күләр,
Бисмиллаһ!

Бу мисраларда халгын өз истиглалына говушмасы үчүн «үзүнә Күнәш күлүмсәјән» Азәрбајчан әскәринин апардығы мүбаризәдә гәләбә әзми, зәфәр әһвал-руһијјәси дујулмагдадыр.

Ше'ри бәнд-бәнд охујуб изаһ едәрәк ону мүасир һәјатымызла, Гарабағ савашы, шәһидләримиз, мәнфур дүшмәнлә бағлы фактларла әлагәләндирмәк фајдалыдыр.

Сонра диггәти «Инкилис», «Түрк ордусуна», «Еј әскәр» ше'рләринә јөнәлдәрәк гејд етмәк лазымдыр ки, Әһмәд Чавад Азәрбајчан Чүмһуријјәтини тәрәннүм едән, халгын мүстәгиллији, истиглалијјәти уғрунда вурушан бир вәтәндаш шаир олмушдур. Мәһз бу әгидә саһиби олдуғу үчүн империја нөкәрләри тәрәфиндән репрессија едилмишдир.

«Көј көл» чағдаш лирикамызын гызыл фондуна дахил олан надир сәнәт нүмунәсидир. Бурада Көј көлүн тимсалында бүтөвлүкдә Азәрбајчан бәнзәри олмајан көзәлликләр јурду кими тәрәннүм олунмушдур. Ше'р чап олунан кими «Гојнунда јер вардыр Улдуза, Аја» мисрасына көрә мүәллифә «мүсават бајгушу», «милләтчи» дамғасы вурулмуш, шаир һәбс едилиб, инчидилмишдир.

Ше'рин ифадәли охусуну вә әзбәр ејрәдилмәсини тәшкил едирәм.

Ә. Чавад «Сәсли гыз» (1929) поемасындан сонра «Күр» (1930) вә «Памбыг дастаны» (1931), «Күрчүстан» (1934), «Москва» (1935) ше'рләрини јазыр. Бу әсәрләр дә бир груп манкурта чеврилмиш «пролетар мәдәнијјәтчиләри» тәрәфиндән гәрәзлә гаршыланыр. Шаир «Күр» ше'риндә кечдији оба вә ојмаглардан әсрләр, илләр боју кортәбии ахмасыны, бә'зән гудуруб фәлакәтләр төрәтмәсини тәсвир етдикдән сонра чајы рам олмаға чағырышла битирир. «Памбыг дастаны»нда Кәнчә, Ширван, Гарабағ вә Муған дүзләриндә әкилиб-бечәрилән памбығы, гадынларын гамәтини дүзәлдән, јохсулларын дәрдинә әлач едән бир сәрвәт кими тәрәннүм етмәјә чалышыр. Лакин бу, илк бахышда белә көрүнүр. Әслиндә исә бу дејимләрдә Әһмәд Чавада мәхсус ејһам вә кинајә дујулмагдадыр.

Бу ше'рләр шура гурулушунун әдәби сифаришләри бахымындан јазылмышдыр. Лакин бу әсәрләрдә мөвзунун Илаһи бир севки илә гәбулу, чошгун бир илһамла ишләнмәси чатышмыр. Бунун да сәбәби ајдындыр.

Ә. Чавад «Сәсли гыз» поемасыны (1929) сифаришлә јох, үрәјинин һөкмү илә јаратмышдыр. Икинчи тәдрис саатыны бу әсәрин мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә вә әсәрдән парчаларын охусуна сәрф етмәк мәгсәдә ујғундур. «Сәсли гыз» әсәринин гыса мәзмуну ашағыдакы кими чатдырылыр:

«Сәсли гыз» тәхминән 10 гыса поетик парчадан, әсасән, 7 һечалы ше'р нөвүндән ибарәт јығчам епик-лирик поемадыр. Әсәрин илк парчасында нәғмә охујан бир гыз тәсвир едилир.

Динләјичиләри һејран гојан бу сәс дүнјанын ән гијмәтли не'мәтидир. Гызын авазы јүксәлдикчә, бүлбүл сәси кими гајнајыб чағладығча инсанлары мәфтун едир. Шаир бу сәсин сиррини «һагг нуру, һагг сиррини гәлбилә көрән» бир дәрвишдән сорушур. Дәрвиш белә чаваб верир ки, биринчи көзәллик гыз сәсидир. Көзәл гызда көзәл сәс исә әсл һагг чилвәсидир.

Шаир бу сәси динләјә-динләјә, инләјән, зилдән бәмә, бәмдән зилә кечән, көнүлләри јандырыб-јахан бу сәсин фонунда тарихдә олмуш бир һадисәни хатырлајыр:

— Бир өлкәнин ганичән шаһы она гоншу олан кичик бир өлкәјә һүчүм едир. Ганлы мүһасирәдән сонра ораны ишғал едир. 36 мисрада бу ишғал вә онун ганлы нәтичәләри мәһарәтлә охучунун көзү өнүндә чанландырылыр: ишғалчы дүшмән ордусуна мүгавимәт көстәрән јүз минләрлә дөјүшән икидләр охланыб чөлләрә сәрилир. Јурдуну јағылара вермәк истәмәјән икид оғуллар вәһшичәсинә доғраныр. Бир тәрәфдә силаһлар, бир јанда ганлы башлар дағ кими јығылыр, јүз минләрлә ушаг вә гадын әсир-јесир едилир. Инсанлығы әзән ганлы ишғал нәтичәсиндә:

Чәннәт кими бир өлкә
Мәзарлыға дөнмүшдү.
Бир чох евләр јыхылыб,
Ханиманлар сөнмүшдү.

Ганичән һөкмдар ишғал етдији өлкәдә һагсызлығы ганунa чевирир. Заваллы мәғлуб өлкәдә ағламағы гадаған едиб, чамааты шаллагла күлдүрүрләр. Адамлар бәзәниб, чөлә чыхмаға мәчбур едилир. Ганичән падшаһ өзү үчүн истигбал, јә'ни гаршылама мәрасими кечирир. Шаир дејир: Бу ишғалчы шаһын һәјасызлығындан көјдәки Күнәшин рәнки гызарыр. Булудлар горхудан ағарыб дағлара чәкилир. Шаһ өзү кәлишини бајрам етдирир! Бир чох дәрдли үрәкләр фачиәли, алчалдычы севинчлә долдурулур.

Јоллара халча дөшәнир, минарәләрдән бајраглар асылыр. Мәсчид һәјәтиндә, килсәдә инсанлар хачла, тәсбеһлә гаршыламаға чыхырлар. Гарнытох тачирбашы шејхлә јанашы дајаныр. Шаир фәрјад едир: Нә чичәкләр јетирир ган гохулу бу торпаг!

Вахтилә бир өлкәнин пәнаһы сајылан мәғлуб шаһ да чамаата гарышыб бу гаршыланма мәрасиминә тамаша едир. Гала бүрчләриндән топлар атылыр, гурбанлар кәсилир. Шаир бурада мәчазла дејир.

— Динмә, јазыг һејван, өлсән дә динмә,

Бу кәлән кәрдүнә, уғурсуз гонаг.
Ичмәјә ган истәр, билирсәнми ган!
Һејван ганы ичәр, олмаса инсан!

Шаһын атыны, үзәнкисини, өлајағыны өпмә мәрасими башланыр.

Кешишлә шеjх, ачкөз јалтаг гоча шаһын үзәнкисини өпүр. Тачирбашы едилән дуалара амин дејир. Ганичән шаһын вәзири мәғлуб шаһа чатдырыр: «Мал-мүлкүн, тахт-тачын бизимдир! Чанын аманадыр!». Һәр тәрәфдән «Јашасын!» сәсләри учалыр.

Ахшам дүшүр, мәрмәр сүтунлу гәсрдә ишғалчы шаһ ејшә далыр. Рәггасәләр, мүғәнниләр ојнуна башлајыр. Ганичән шаһа Сара адлы мүғәннини нишан верирләр. Сараны кәтирирләр. Сара халгынын ганынын наһаг јерә ахыдылмасы барәсиндә үрәкләри јаралаjан кәдәрли бир маһны охујур.

Мән ки, сәндән дојмамышдым,
Гуш гонмаға гојмамышдым,
Бир алмана гыјмамышдым,
Ким сәнә кәч бахды, бағлар!!

Бағчаларда гырмызы нар,
Гырмызы ган күлләрин вар!
Ијләмәкдән дојмамыш јар,
Кәлди шимшәк чатды, бағлар.

Дарғынам мән белә бахта,
Үрәјим ган, лахта-лахта!
Бах ки, кимләр чыхды тахта,
Күсдү кимин бахты, бағлар!!

Чыхмамыш күн, атмамыш дан!
Ганлы бир тоз галхды јолдан!
Гоч икидләр олду голдан!
Ганлы кәфән тахды, бағлар!

Саранын бу үрәкләри көјнәдән кәдәрли маһнысы, гәрибә олса да, ганичән шаһын хошуна кәлир. О, Саранын әлләриндән бир гәдәһ шәраб алыб ичмәк арзусуна дүшүр.

Бир охла нишанлысындан ајры дүшмүш Сара бу тәклифдән чох һәјәчанланыр. О, мүстәбид шаһдан интигам алмаг үчүн чевик бир һәрәкәтлә шәраба зәһәр гатыр. Јерли халгын икид оғуллары силаһа сарылыб, мәһв олмуш шаһын башсыз ордусуну өз торпағындан говурлар.

Финалда шаир јенә дә «Сәсли гыз»ын ифасыны хатырлајыб дејир:

Азадлыг ешидинчә күлүмсәмә
белә шад,
Саранын мәмләкәти көһнә
мә'нада азад!..

Әсәрин мәзмуну парчаларын охунмасы әсасында јахшыча өјрәдилдикдән, Саранын маһнысы әзбәр едилдикдән сонра үчүнчү саатда ашағыдакы гајдада тәһлил вермәк мәгсәдәујғундур:

— Шаир Әһмәд Чавадын бу поемасы «јени чәмијјәт» ады илә тоталитар бир империја јаратмыш болшевизмин ишғалчы симасыны ифша едән бәнзәрсиз бир әсәрдир.

Поеманын әсас мәғзи вә гијмәти бундадыр ки, фикримизчә, шаир хатырланан тарихи һадисәдән фон кими истифадә едәрәк болшевик Русијасынын Азәрбајчаны ишғал етмәсини, ишғал вә ондан сонракы дөврдә Азәрбајчанда төрәтдији фәлакәтләри, рәзаләтләри әкс етдирмәјә наил олмушдур. Јазычынын бәһс едәчәји һадисәләри, кечмишә, башга өлкәјә «көчүрмәси» бир нөв һадисәләрин заман вә мәканыны дәјишмәси, әлбәттә, мараглы тәсвир үсулларындан биридир.

Инди «Сәсли гыз» әсәриндә баш верән һадисәләрин әсас мәгамлары илә рус болшевизминин Азәрбајчаны ишғал етмәси вә сонракы һадисәләрлә онун мүгајисәсини верәк. Әсәрин әввәлиндә дејилир ки, гәсбкар шаһ гоншу өлкәни 6 ај мүһасирәдә сахладыгдан сонра алыр. Тарихә мүрачиәт етсәк, көрәрик ки, болшевик Русијасынын Азәрбајчанын јерли һөкумәтини девирмәјә, «Бакыны тутмаға» јөнәлмиш фәалијјәти 1919-чу илин нојабр-декабр ајларындан даһа чидди вә фәал характер дашымаға башлајыр. Әсәрдә көстәрилир ки, ганичән һөкмдар ишғал етдији өлкәдә һагсызлығы гануна чевирир, тутдуғу өлкәнин тахттачыны, бүтүн сәрвәтләрини өзүнүнкү е'лан едир, ишғал етдикдән сонра ағламағы гадаған едир, халгы зорла күлмәјә мәчбур едир вә с... Бүтүн бунлар XI Гызыл ордунун ишғалындан сонра Азәрбајчандакы фәалијјәт аксијаларына нә гәдәр бәнзәјир!

Болшевик истиласы өз вәһши симасыны маскаламаг үчүн Бакыдакы 1918-чи ил март гырғынынын, сонракы гырғынларын нәтичәләрини өртбасдыр едир, күчә вә дивардакы ган кечә икән јујулуб тәмизләнир, тәблиғат машыны инсанлара әсл хошбәхтлик бәхш едәчәк јени «гурулушун» тә'рифини көјләрә галдырыр, бу гурулушу тә'риф едән «оптимист» әсәрләр јазмаға чағырырдылар.

Поемада бу һадисәләрин чизкиләри мүхтәлиф рәмзи ишарә вә ејһамларла әкс етдирилмишдир. Дигтәтлә охудугда, «азад», «хошбәхт» Шура гурулушунун ониллик тәнтәнәси дөврүндә гәләмә алынмыш поемада о заманкы Азәрбајчанын талејүклү мәсәләләри илә сәсләшән чохлу чизкиләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Әсәрин баш гәһрәманы Саранын охудуғу маһныја нәзәр салаг:—Сара «Бағлар» һаггында рәмзи бир маһны охујур. Бағлар—Вәтәнин, Азәрбајчанын тимсалыдыр.

Дарғынам мән белә бахта!
Үрәјим ган, лахта-лахта!
Көр бир кимләр чыхды тахта!!
Күсдү кимин бахды, бағлар!!

Сонунчу бәнд болшевик ишғалынын дәһшәтли фачиәсини, доғма Вәтәнин никаран талејини јашаjан шаир гәлбинин фәрјадыдыр:

Чыхмамыш күн! Атмамыш дан!
Ганлы бир тоз галхды јолдан.
Гоч икидләр олду голдан,
Ганлы кәфән тахды, бағлар!

Әһмәд Чавад Вәтәнимиз Азәрбајчанын милли истиглалијјәтинин вурғуну вә тәрәннүмчүсү олан бир шаир кими бу әсәри илә илк дәфә болшевик Русијасынын ијрәнч ишғалчы тәбиәтини ачығлајыб ифша едән бир әсәр јаратмышдыр.

Онун јаратдығы Сара образы өз вәтәнинин мүстәгиллији, азадлығы јолунда чаныны гурбан вермәјә һазыр олан фәдакар јурддашымыздыр! Нишанлысы дөјүшдә һәлак олан бу гыз дүшмәнлә үз-үзә галдыгда өз чәсарәтли вә чевик һәрәкәти илә вәтәнини ишғалчы шаһын көләлик мәнкәнәсиндән хилас едир.

Сара Ә. Чавад гәләминдән чыхмыш чазибәдар бир образдыр. Онун охудуғу «Бағлар» маһнысы мүасир охучунун әһвал-руһијјәсини әкс етдирән, она ујғун кәлән әвәзсиз бир нәғмәдир. Сара образынын өзү мүасир кәнч нәсилләримиз үчүн бөјүк тәрбијәви тә'сир күчүнә маликдир...

Бу ил Азәрбајчан халгынын фәдаиси олан вәтәндаш шаир Әһмәд Чавадын анадан олмасынын 105, гәтлә јетирилмәсинин 60 или тамам олду! Дүз 60 илдир ки, шаирин инчидилмиш, перик салынмыш руһу Вәтән торпағынын үзәриндә пәрвәнә кими доламагдадыр. Биз бу фәдакар шаирин ирсини кәнч нәсилләрә лајигинчә чатдырсаг, јәгин ки, Азәрбајчан торпағы үзәриндә 70 илдән сонра истиглал бајрағыны далғаланан көрүб севиндији кими, бу руһ јенә нәһајәтсиз дәрәчәдә асудәликлә севинәчәкдир!

ЕЛ ОБА ИЧИНДӘ БЕЛӘ ДЕЈИБЛӘР

ТҮРКӘЧАРӘ

Гудуз ит инсаны гапыбса, онун түкүндән кәсиб јандырмаг, күлүнү јаранын үстүнә гојмаг мәсләһәтдир.

Гулаг ағрысы вә шиши сағалтмаг үчүн соған вә ағ турпу бирликдә дөјүб гајнатдыгдан сонра мәлһәмини бир нечә күн тәнзифлә гулаға бағламаг мәсләһәтдир.

Мә'дәни тәмизләмәк үчүн гоз ағачы көкүнүн габығыны гајнадараг, сујундан күндә 20—30 гр. ичмәк мәсләһәтдир.

Көһнә гозун ләпәсини јемәк, әзиб гычы олан наһијәләрә сүртмәк әзәлә көркинлијини вә гычолманы арадан галдырыр.

Ифлич олан хәстәләр үчүн үзәрлик күтләсиндән бир аз јандырыб, түстүсүнү вахташыры бурнуна вермәк кифајәтдир.

ШАКИРДЛӘРИН ИНША ЈАЗЫ БАЧАРЫГЛАРЫНЫН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Н. КӘЛБӘЛИЈЕВА,

Бинәгәди рајонундакы 276 сајлы мәктәбин мүәллими·

Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тә'лиминин гаршысында дуран әсас вәзифәләрдән бири дә шакирдләри шифаһи вә јазылы рабитәли нитг вәрдишләринә јијәләндирмәкдир. Шакирдләрин рабитәли нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә көмәк едән ән вачиб јазы нөвү исә иншадыр.

Инша јазы, һәгигәтән, шакирдләрин өз мүшаһидәләри, фикирләри вә мүлаһизәләрини мүстәгил шәкилдә ифадә етмәк вә ону сүбут етмәк, әсасландырмаг бачарыгларынын инкишаф етдирилмәсиндә, чәмијјәтдә, әтраф аләмдә баш верән һадисәләри, һәјат һәгигәтләрини, адамлары вә өзүнү дәрк етмәк бачарығына јијәләнмәсиндә вә һабелә мүкәммәл, ардычыл, мәнтиги нитгә јијәләнмиш камил бир шәхсијјәт кими формалашмасында чох әһәмијјәтли рол ојнајыр. Лакин е'тираф едәк ки, орта мәктәб шакирдләринин бу гәдәр јүксәк практик әһәмијјәт кәсб едән инша јазы бачарыгларыны биз һәлә лазыми сәвијјәјә јүксәлдә билмәмишик· Хүсусән сәрбәст мөвзуда мүвәффәгијјәтли инша јазмагда шакирдләримиз чох чидди чәтинлик чәкирләр. Бунун әсас сәбәбләриндән бири дә, сөзсүз ки, дил материалларынын кенишлилији уҹбатындан програмда өјрәдичи инша јазылар үзәриндә ишә чох аз јер ајрылмасы илә бағлыдыр.

Чохиллик тәчрүбәмдә там јәгин етмишәм ки, програмда верилмиш һәмин инша јазы саатлары илә мәһдудлашыб, һәр синифдә илдә 2—4 саат өјрәдичи вә јахуд јохлама иншалар үзәриндә иш апармагла шакирдләри тәләб олунан сәвијјәдә мүкәммәл инша јазы бачарыгларына јијәләндирмәк мүмкүн дејил. Һараданса әлавә имканлар мүәјјәнләшдириб шакирдләри инша јазылар, хүсусән өјрәдичи характерли сәрбәст мөвзуда јығчам миниатүр иншалар үзәриндә мүмкүн гәдәр чох ишләтмәк, онлары инша үзрә әмәли-практик вәрдишләрә даһа артыг јијәләндирмәк лазымдыр. Белә әлавә имканлар үзәриндә дүшүнәркән мән бу гәнаәтә кәлдим ки, шакирдләри сәрбәст мөвзуда јығчам иншалар үзәриндә мүнтәзәм ишләтмәјин реал имканларындан бири дәрсин сон—мөһкәмләндирмә вә тәтбиг мәрһәләсини мүнасиб һалларда инша јазы тапшырыглары илә әлагәләндирмәк, јә'ни јени мөвзунун өјрәнилмәсиндән әлдә едилмиш билији тәтбиг етмәк шәрти илә шакирдләри сәрбәст мөвзуда јығчам иншалар үзәриндә ишләтмәк ола биләр. Бу пријомдан истифадә едилмәси ејни заманда һәм шакирдләрин билијинин тәчрүбәјә, нитг практикасына тәтбиги бачарыгларынын, һәм дә сәрбәст инша бачарыгларынын инкишаф етдирилмәсинә, тәкмилләшмәсинә јахындан көмәк едәр.

Бу методик фәрзијјәми (әкәр белә демәк мүмкүнсә), күманымы дәрс дедијим синифләрдә (V, VII) бир нечә дәфә сынагдан кечириб, фајдалылығына там инандыгдан сонра, артыг, демәк олар ки, ики илдир бу тәчрүбәмдән мүнтәзәм олараг истифадә едирәм. Нәтичәдә дәрс дедијим шакирдләрин сәрбәст мөвзуда инша јазы бачарыглары хејли инкишаф етмиш вә јахшылашмышдыр. Мүбалиғәсиз дејә биләрәм ки, дәрс дедијим V—VII синиф шакирдләринин чоху ичтимаи һәјат һадисәләри, бу күнүмүз, сабаһымызла бағлы елә көзәл, долғун мәзмунлу иншалар јазырлар ки, бу јазыларын синифдә, көзүмүн габағында јазылмасына бахмајараг, онларын һәмин ушаглар тәрәфиндән јазылмағына аз гала инанмағым кәлмир· Һәмин иншалары синифдә охујуб мүзакирә едәркән јүксәк фәрәһ һисси кечирирәм. Буну шакирдләрин ајры-ајры конкрет дәрсләрдә јазмыш олдуғу ашағыдакы инша нүмунәләриндән дә ајдын көрмәк олар.

Белә инша нүмунәләрини диггәтә чатдырмаздан әввәл билијин мөһкәмләндирмәси мәрһәләсиндә шакирдләрин сәрбәст мөвзуда јығчам иншалар үзәриндә ишини нечә тәшкил етдијими ајдынлашдырмаг истәјирәм.

Нүмунә үчүн дејим ки, мәсәлән, мән V синифдә «Ејникөклү сөзләр» мөвзусунда јени материалы шакирдләрә изаһ етдикдән, ајдынлашдырдыгдан сонра јени билији мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә онларла ашағыдакы мәзмунда мүсаһибә апарырам:

М.:—Ушаглар, ким дејәр, бу күн биз һансы мөвзуну өјрәндик?

Ш.:—Бу күн биз «Ејни көклү сөзләр» мөвзусуну өјрәндик.

М.:—Һансы сөзләрә ејникөклү сөзләр дејилир?

Ш.:—Көкү ејни олан сөзләрә ејникөклү сөзләр дејилир· Мәс: баш-башчы-башлыг вә с.

М.:—Ејникөклү сөзләр һансы нитг һиссәләринә аид ола билир?

Ш.:—Ејникөклү сөзләр һәм ејни нитг һиссәсинә, һәм дә мүхтәлиф нитг һиссәсинә аид ола билир. Мәс: бағ-бағча, бағбан, бағлыг ејникөклү сөзләринин һамысы исим, јағ сөзүндән дүзәлмиш јағлы сөзү сифәт, јағла сөзү исә фе'лдир.

М.:—Бәс ејникөклү сөзләр форма дүзәлдән шәкилчиләр (јә'ни һал, чәм, заман, шәхс шәкилчиләри) гәбул едәркән онларын мә'насы дәјиширми?

Ш.:—Хејр, ејникөклү сөзләр форма дүзәлдән шәкилчиләр гәбул едәндә онун мә'насы дәјишмир, јә'ни әввәлки мә'насыны өзүндә сахлајыр.

М.:—Суал-чавабымыз көстәрди ки, сиз «Ејникөклү сөзләр» мөвзусуну јахшы өјрәнмисиниз· Инди исә һәр бириниз истәдијиниз сәрбәст мөвзуда јығчам инша јазын. Бурада һәм ејни, һәм дә мүхтәлиф нитг һиссәсиндән олан ејникөклү сөзләри ишләтмәјә чалышын. Иншада ишләтдијиниз ејникөклү сөзләрин алтындан хәтт чәкиб үстүндә аид олдуғу нитг һиссәсинин адыны јазын.

Бу гыса изаһатдан сонра ушаглар сәрбәст иншалар үзәриндә марагла ишә башладылар. Тәхминән 5—6 дәгигәдән сонра ушаглар әл галдырыб инша јазыларынын һазыр олдуғуну билдирдиләр. Һәмин иншаларын бә'зи нүмунәләри илә таныш олаг.

Вәлијев Туралын инша јазысындан.

ЈАЈ ТӘ'ТИЛИ КҮНЛӘРИНДӘ

Јај тә'тилиндә атамла бирликдә кәндә кетмишдим. Бизим ата-баба кәндимиз мешәнин кәнарында чох сәфалы бир јердә јерләшир· Һәр тәрәфдән **јашиллығa** бүрүнмүш бу кәнддә сәһәр тездән **бағы, бағчаны кәзәндә күлләрин, чичәкләрин** әтри адамы мәст едир. Гушларын шән нәғмәси, чај сујунун шырылтысы, јарпагларын пычылтысы адамда хош дујғулар ојадыр. Өзүнү әтирли бир **күлүстанда** һисс едирсән. Бизим кәнддә һамы **бағчылыгла** мәшғул олур. Амма мәним бабам әсл **бағбандыр.** Өз бағында нөвбәнөв мејвә ағачлары әкиб бечәрмишдир. Бабамын көмәји илә мән дә бу бағда бир алма ағачы әкмишәм. Кәлән ил бар верәчәк.

Бурада адамлар **бағчылыгдан** әлавә, **әкинчилик, малдарлыг, арычылыгла** да мәшғул олур· Бу ил кәнд **әкинчиләри** дәмијә шәраитдә **әкин** саһәсинин һәр һектарындан 18—20 сентнер тахыл көтүрмүшләр. Кәнддә елә **арычы** вар ки, илдә 80—100 кг бал әлдә едир·

Кәнддә мәним һәмјашыдларым чохдур. Онларын чоху илә **достлашмышам.** Һәр күн **достларымла** бирликдә чајда чимир, балыг тутур вә **јашыл** чәмәндә отуруб сөһбәт едирик. Кәлән ил јај тә'тилиндә јенә дә кәндә, **достларымын** јанына кедәчәјәм.

Искәндәрова Севинҹин инша јазысындан.

ӘН ЧОХ СЕВДИЈИМ ПАРК

Шәһәримиздә **көзәл** вә јарашыглы парклар, бағлар чохдур: Дағүстү парк, Дәнизкәнары парк, Сабир бағы, Ахундов бағы вә с. Лакин мән 8-ҹи Километр гәсәбәсиндә тәзәҹә салынмыш Һејдәр паркыны даһа чох севирәм. Ата вә анамла бирликдә тез-тез бу парка кәзинтијә кедирәм. Бу парк олдугҹа **көзәл** вә ҹазибәдардыр. Бурада әкилмиш ҹаван күкнар, чинар вә чөкә ағаҹлары, әлван чилчыраглар парка хүсуси **көзәллик** верир. Буна көрә дә ахшамлар шәһәримизин һәр јериндән ахын-ахын адамлар бура кәзинтијә кәлир. Һәмин парк севимли дөвләт **башчымыз** Һејдәр Әлијевин адыны дашыјыр. Халгымыз Һејдәр Әлијеви чох севир. Она көрә дә онун адына салынмыш бу парка даһа чох адам кәлир.

Һејдәр Әлијев јенидән һакимијјәтә гајытдыгдан сонра өлкәмиздә чох шеј дәјишмишдир. Өлкәдә сабитлик јаранмыш, атәшкәс әлдә едилмиш, торпагларымызын дүшмәндән азад олунаҹағына инам артмышдыр. Һамы јахшы билир ки, Һејдәр Әлијев чох ағыр шәраитдә јени рәһбәрлик фәалијјәтинә башламышдыр. О вахтлар гардаш гырғынынын башланмасы, өлкәмизин парчаланмасы, дөвләт мүстәгиллијинин итирилмәси тәһлүкәси варды. Һејдәр Әлијев бүтүн тәһлүкәләри тезликлә арадан галдырды. Рәһбәрликлә халг арасында позулмуш бирлији бәрпа етди. Һамыја сүбут етди ки, дөвләтә **башчылыг** етмәк һәр адамын иши дејил. Дөвләт башчысынын кәрәк бөјүк сәриштәси, халг арасында, дүнја дөвләтләринин башчылары арасында јүксәк нүфузу олсун. О һансы өлкәјә сәфәр едирсә, дөвләт башчылары ону чох һөрмәтлә гаршылајыр. Гәзетләр дәрһал ири **башлыгларла** онун һаггында хош хәбәрләр јајыр. Һејдәр Әлијев биз ушагларын да јахын достудур. Бизә һәмишә гајғы вә диггәт көстәрир. Бүтүн бунлара көрә севимли президентимизин адыны дашыјан паркы чох севирәм.

Гејд едим ки, дәрсдә шакирдләрин инша јазы үзәриндә ишини тәкҹә V синифдә дејил, дәрс дедијим дикәр синифләрдә дә ејни гајда үзрә тәшкил едир вә јахшы нәтиҹә әлдә едирәм. Буну VIII синифдә «Хитабларын ҹүмләдә јери» мөвзусунда кечдијим дәрсдә ушагларын јазмыш олдуғу ашағыдакы бир инша јазы нүмунәсиндән ајдын көрмәк олар.

Рзајева Шәһланын инша јазысындан.

АНАМЫН АД КҮНҮНӘ

Әзиз вә меһрибан, **ана!** Сабаһ сәнин гырх јашын тамам олур. Сәнин шанлы ад күнүнү бир өвлад мәһәббәти илә үрәкдән тәбрик едирәм!.. Арзу едирәм ки, јүз јашында да сәни бу тәравәтдә көрәк.

Анаҹан, јахшы билдијин бир маһныда дејилир ки, «севинҹимә севиниб, кәдәримә јанмысан, ај ана, гурбан олум, нә јаман гоҹалмысан». Амма сән һеч дә гоҹалмамысан. Һәлә әввәлки кими ҹаван вә күмраһсан. Һәмишә дә ҹаван галаҹагсан. Билирсән нијә?.. Ахы сән һәкимсән. Нечә-нечә ушағы өлүмүн пәнҹәсиндән хилас едиб һәјата гајтармысан. Шәфалы әлләринлә халг арасында дәрин һөрмәт газанмысан. Үч өвлад бөјүдүб, боја-баша чатдырмысан. Ел мәһәббәти, өвлад мәһәббәти һеч бир ананы гоҹалмаға гојмаз.

Мәним көјчәк анам, биз өвладларын сәнин мүгәддәс адыны һәмишә уҹа тутаҹағыг. Бизә вердијиниз тәрбијә, өјүд-нәсиһәт һәјат јолумузда һәмишә бизә мајак олаҹаг.

Јадындадырмы, **ана,** кечән ил ад күнүндә мән сәнә кичик һәдијјә верәндә үзүмдән өпүб дедин: Чох сағ ол, **гызым.** Нә зәһмәт чәкмисән. Сиз јашда ушагларын ата-ананын ад күнүнә ән бөјүк һәдијјәси онун јахшы охумасы, ә'ла гијмәтләр јазылмыш күндәлијини валидејнинә тәгдим етмәсидир. Һәмин тәвсијәни нәзәрә алараг, бу ил сәнә һеч бир һәдијјә алмамышам. Һәдијјәм јалныз үрәк сөзләрими јаздығым бу мәктуб, бир дә рүб әрзиндә бүтүн фәнләрдән

«5» гијмәт јазылмыш күндәлијимдир.

Ад күнүнү бир даһа тәбрик едирәм, **ана!**

Әлбәттә, мән һеч дә белә һесаб етмирәм ки, мәним дәрс дедијим ушагларын јазмыш олдуглары сәрбәст мөвзулу бу иншалар чох фөвгәл'адә үстүнлүјә маликдир вә башга мәктәбләрин һеч бир шакирди белә јазылар јаза билмәз. Сөзсүз ки, мәктәбләримиздә бундан гат-гат үстүн мәзмунда инша јаза билән шакирдләримиз аз дејил. Анҹаг мән өз ушагларымын индики инша јазылары илә әввәлкиләр арасында мүсбәт ҹәһәтдән чох фәрг көрдүјүм үчүн ондан фәрәһләнирәм. Бу јазыларда мәни гане едән ҹәһәт одур ки, онларда фикир ардыҹыллығы, тәбиилик вә биткинлик вар. Шакирдләрин өз сөзү, өз нәфәси дујулур. Инанырам ки, ушаглары мүнтәзәм олараг сәрбәст иншалар үзәриндә бу ҹүр ишләтмәк јолу илә кәләҹәкдә онларын даһа мүкәммәл, даһа мүвәффәгијјәтли инша јаза билмәләринә наил олаҹағам.

●

ТАРИХИЛИК ПРИНСИПИ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ПРОГРАМЛАРЫНДА ОНУН НӘЗӘРӘ АЛЫНМАСЫНА ДАИР

Асиф ҺАЧЫЈЕВ,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин апарыҹы елми ишчиси, педагожи елмләр намизәди.

Педагожи анлајыш кими принсип тә'лимин мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәсинин, метод вә пријомларынын сечилмәсинин, дәрсин тәшкили вә кечирилмәсинин әсасында дуран ме'јардыр. Принсипләр үмумпедагожи вә спесифик олмаг үзрә ики јерә бөлүнүр: үмумдидактик принсипләр бүтүн тә'лим фәнләринә аид олуб нәзәри үмумиләшдирмә характери дашыјыр вә тә'лим нәзәријјәсинин тәдгигат објектинә дахилдир. Спесифик принсипләр исә конкрет тә'лим фәнининин гаршысына гојулмуш мәгсәд вә вәзифәләрдән, аид олдуғу елм саһәсинин ганун вә ганунаујғунлугларындан асылы олараг мүәјјәнләшир вә хүсуси методикалар тәрәфиндән тәдгиг едилир. Бу принсипләр арасында мөһкәм гаршылыглы әлагә мөвҹуддур. Белә ки, үмумдидактик принсипләр спесифик принсипләрин мүәјјәнләшмәсиндә башлыҹа рол ојнадығы кими спесифик принсипләр дә үмумдидактик принсипләрин долғунлашмасында, конкретләшмәсиндә мүстәсна әһәмијјәт кәсб етмиш олур. Көрүнүр, елә буна көрә дә үзәриндә дајанаҹағымыз тарихилик принсипинин дидактикада тутдуғу јер мүбаһисәли олараг галмагдадыр.

Арашдырмалар көстәрир ки, тә'лимдә тарихилик хүсуси мәсәлә кими гејд едилсә дә, онун маһијјәтҹә изаһына үмумпедагожи әдәбијјатларда дејил, ајры-ајры фәнн методикаларына даир тәдгигатларда сә'ј көстәрилмишдир. Мәсәлән, тарих вә әдәбијјатын тәдриси методикаларында тарихилик һәмин фәнләрин мәзмуну вә мәнимсәдилмә формаларынын мүәјјәнләшдирилмәсиндә апарыҹы рола малик спесифик принсипләрдән бири кими көтүрүлмүшдүр; ријазијјат, һәндәсә, физика, кимја, биолокија, ҹоғрафија вә с. фәнләрин тәдриси методикаларында тарихилик тарихи мә'луматлардан истифадә кими изаһ едиләрәк тә'лимин мәзмун вә формаҹа тәшкилиндә, шакирдләрин елми дүнјакөрүшләринин формалашмасында, билик, бачарыг вә вәрдишләринин јүксәлмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едән еффектли васитә кими гејд едилмишдир. Ана дилинин тәдриси методикасында исә тарихиликдән каһ үмумдидактик принсип, каһ спесифик принсип, каһ да методик

васитә кими бәһс едилмишдир. Арашдырмалар көстәрир ки, бу гејри-мүәјјәнлик бир тәрәфдән һәмин принсипин дидактикада (тә'лим нәзәријјәсиндә) дәриндән тәдгиг едилмәмәси илә бағлыдырса, дикәр тәрәфдән елмлилик принсипинин маһијјәтчә дүзкүн ачылмамасы илә әлагәдардыр. Хүсусилә, елмилик принсипинин маһијјәтчә там ачылмамасы тарихилијин бир принсип кими мүәјјәнләшдирилмәсиндә башлыча манеә ролуну ојнамышдыр. Елә буна көрә дә елмлик принсипи илә бағлы мөвчуд мүлаһизәләри хүласә шәклиндә јада салмаг истәрдик.

Үмумијјәтлә, педагокика китабларында елмилик тә'лимин принсипләр сырасына ја дахил едилмәмиш, ја да она өтәри тохунулмушдур. Сон илләрдә нәшр олунмуш педагокика китабларынын бириндә гејд олундуғу кими, «Тә'лимин елмилик принсипи дидактикада ән аз тәдгиг олунмушдур. Мараглыдыр ки, педагокикаја аид дәрсликләрдә, мәгаләләрдә, демәк олар ки, бу принсип әсасландырылмамыш вә тә'лимин мә'лум принсипләри сырасына дахил едилмәмишдир. Һалбуки елмин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә тә'лимин елми сәвијјәдә гурулмасы, шакирдләрин идрак марагларынын инкишафы дидактиканын мәркәзи тәдгигат објектинә чеврилмәлидир» (Ј. Р. Талыбов, Ә. А. Ағајев, И. Н. Исајев, А. И. Еминов «Педагокика» али мәктәбләр үчүн дәрс вәсаити, «Маариф», Бакы, 1993, сәһ. 131—132.). Һәмин проблемә тохунмуш чүз'и педагожи әдәбијјатын тәһлили дә көстәрир ки, елмилик ики истигамәтдә изаһ едилмишдир. Бунлары тәхминән **елмилик принсипинин дар мә'нада шәрһи, елмилик принсипинин кениш мә'нада шәрһи кими** груплашдырмаг олар. Елмилик принсипинә дар мә'нада јанашан алимләр ону конкрет елм саһәсинин нәзәри әсасларынын тә'лими кими ачыглајырлар. Мәсәлән, Г. А. Илина елмилик принсипини бу критеријадан изаһ етмиш вә онун перспектив имканларыны конкрет елм саһәсинин зәнкинләшмәсиндә вә инкишафында көрмүшдүр (Г. А. Илина «Педагогика», «Просвешение», Москва, 1968.). Елмилик принсипинә кениш мә'нада јанашан дидактлар исә конкрет елм саһәсинин дахили инкишафда көтүрүлмәси илә јанашы, ону тә'лимин педагожи, психоложи, сосиоложи, мәнтиги вә с. әсаслары илә вәһдәтдә изаһ едирләр. Сөзсүз, елмилик принсипинин бу аспектдә шәрһи даһа објектив характер дашыјыр. Бизчә, онун изаһы дидактиканын бә'зән сајы 40-а чатдырылмыш принсипләрини саф-чүрүк етмәјә имкан јарадарды. Мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу һәтта танынмыш педагогларын әсәрләриндә мүстәгил дидактик принсип кими өзүнә јер тапмыш шүурлулуг, мүвафиглик, тә'лимин һәјатла, инкишафла әлагәләндирилмәси вә саирләри елмилик принсипинин дахилиндә әритмәјә, онлардан бир тәләб кими бәһс етмәјә әсас верәрди. Һәләлик исә бунунла разылашмаг лазымдыр ки, елмилик, һәр шејдән әввәл, конкрет елм саһәсинин тарихи инкишафда көтүрүлмәси кими әсасландырылыр. Бу мә'нада тарихилик елмилик принсипинин маһијјәтиндән ирәли кәлән тәркиб елементләрдән биридир. Лакин ичтимаи тәләбатдан асылы олараг тарихилик елмилик принсипинин ичәрисиндән габардылараг инкишаф етдирилә вә мүстәгил дидактик принсипә чеврилә биләр. Көрүнүр, елә буна көрә дә танынмыш дилчи методистләр проф. Н. Н. Прокопович вә проф. Ә. Дәмирчизадә тарихилији вә елмилији гоша, лакин мүстәгил принсипләр кими ишләтмишләр. (Н. Н. Прокопович «Историческоје јавленије фактов јазыка на занјатијах по фонетике, лексике и морфологии». В кн. «Сборник статеј по методике русского јазыка». Изд. АПН РСФСР, 1949 с. 77—147; Ә. Дәмирчизадә, «-ыб, -иб.. кечмиш заман формасы һаггында», «Мәктәбә көмәк» журналы. 1938, № 2—3, сәһ. 48.). Аноложи мөвгедән чыхыш едән профессор Ә. Ағајев тәрбијә просесиндә нәзәрә алынан принсипләр сырасында елмилији икинчи, тарихилији вә мүасирлији сәккизинчи сырада вермәклә фәргләндирмәји вачиб сајмышдыр. (Ә. Ағајев. Јени дөвр: Педагокиканын актуал проблемләри» «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 26 нојабр 1995). Елмилик вә тарихилик принсипләрини мүстәгил көтүрмәји вачиб сајан рус методист алими А. А. Текучев исә ону белә

шәрһ етмишдир: «Биз елмилији вә тарихилији гаршы-гаршыја гојмуруг. Дил һадисәләринин тарихи ишыгландырылмасы грамматиканын елми әламәтләриндән биридир. Биз тарихилик проблемини она көрә фәргләндиририк ки, әлаһиддә имканлара малик олмасына бахмајараг, бу мәсәлә тәдрис просеси үчүн ганеедичи һәллини тапмамышдыр». (Текучев А. А. «Грамматическиј разбор в школе», Изд. АПН РСФСР. Москва. 1963, с. 38.).

Тә'лимин мүасир мәрһәләсиндә һәмин фикир дикәр фәнн методикалары үчүн дә актуаллыг кәсб едир. Демәли, тарихилијин мүстәгил принсип кими көтүрүлмәси һәм нәзәри, һәм дә практик тәләбдән ирәли кәлир. Бу имкан верәр ки, ајры-ајры фәнләрин, о чүмләдән, ана дилинин тәдриси просесиндә тарихилик проблеми илә бағлы ортаја чыхан мүбаһисәли мәсәләләр, мүлаһизәләр үмумдидактик әсасда ајдынлашдырылсын, тә'лимин оптимал мөвзуну, метод вә пријомлары мүәјјәнләшдирилсин.

Тәдгигат көстәрир ки, дил тә'лиминдә тарихилик ики формада: **дилин тарихи аспектдә тәдриси вә дилин мүасир вәзијјәтинин тәдрисиндә** тарихи мә'луматлардан истифадә кими өз ифадәсини тапмышдыр. Һәлә XIX әсрин орталарындан алман алими Рудолф-Брандт вә Австрија алими Земүллер дил тә'лиминдә тарихилији ана дилинин тарихи аспектдә тәдриси кими ирәли сүрмүш вә һәтта бунун һәјата кечирилмәсинә наил олмушлар. Лакин ана дили тә'лиминдә тарихилијин бу формада өз әксини тапмасы кениш е'тиразлара сәбәб олмуш вә даһа чох дилин мүасир вәзијјәтинин тәдрисиндә тарихи мә'луматлардан истифадә кими реаллашмышдыр. Бунунла белә, илкин идеја өз актуаллығыны итирмәмишдир. Бу бахымдан Азәрбајчан дили тә'лиминдә тарихилик принсипинин тәтбигинин кечдији инкишаф мәрһәләләри дә хүсуси мараг доғурур.

Ана дили програмларында тарихилијин нәзәрә алынмасы даһа чох XX әсрин әввәлләринә тәсадүф едир. 1912-чи илдә Русијада чыхан програмларда үч консентр нәзәрдә тутулмуш вә үчүнчү консентрдә дилчилик елементләри вә рус дилинин тарихи верилмишдир. 1915-чи илдә чыхан П. Н. Игнатјевин програмында һәмин принсип әсас көтүрүлмүш, лакин үчүнчү консентрдә рус дилинин тарихи һаггында даһа кениш вә әтрафлы мә'луматын верилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Мәһз һәмин програмлар Русијада Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра јазылмыш илк дил тә'лими програмлары үчүн база ролуну ојнамышдыр. Азәрбајчан дили тә'лиминдә илк програм 1920-чи илдә РСФСР-дә артыг фәалијјәт көстәрән ваһид әмәк мәктәби програмлары әсасында тәртиб едилмишдир. Һәмин програмын изаһат вәрәгиндә ирәли сүрүлән башлыча мәсәләләрдән бири ибтидаи вә орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси проблеми илә бағлыдыр. Бурада биринчи дәрәчәли мәктәбләрдән фәргли олараг икинчи **дәрәчәли мәктәбләр** үчүн хүсуси програм тәклиф олунур вә Азәрбајчан дили грамматикасынын елементар курсунун мәнимсәдилмәси илә јанашы, үмуми дилчилик, дил тарихи вә диалектолокијаја аид бә'зи биликләри мәнимсәтмәк бир тәләб кими гаршыја гојулур.

1923—24-чү вә гисмән дә 1925—26-чы тәдрис илләринә гәдәр тәтбиг едилән бу програм игтибас характери дашыдығы үчүн тарихилик принсипинин көзләнилмәси дә шәрти маһијјәт дашыјырды. Чүнки о дөврдә дилимизин инкишаф мәрһәләләри елми шәкилдә өјрәнилмәмишди. Сонракы илләрдә чыхан комплекс лајиһәләр вә бригада-лаборатор адланан тә'лим системинә әсасланан програмларда, үмумијјәтлә, Азәрбајчан дилинин бир фәнн кими арадан чыхарылдығыны көрүрүк. Лакин бу мүнасибәт узун мүддәт давам етмир. ҮИК(б)П МК-нын 25 август 1932-чи ил «Тә'лим програмлары вә ибтидаи орта мәктәбләрин гајдалары» һаггында гәрарындан сонра ана дили фәнни тә'лим фәнләри сырасында өз лајигли јерини тутду вә нөвбәти програмларын тәртибиндә тарихилик нәзәрә алынан башлыча принсипләрдән биринә чеврилди. Тарихилик принсипинин көзләнилмәси бахымындан сонракы илләрдә чыхан програмлары

ашағыдакы шәкилдә груплашдырмаг мүмкүндүр:

1. 1932—36-чы илләр вә 1956—71-чи илләр арасында чыхан програмларда тарихилик әсасән дилин лексик тәркиби илә бағлы олуб көһнәлмиш сөзләр, јени сөзләр вә алынма сөзләр һаггында нәзәри мә'луматлары әһатә етмишдир. Бундан әлавә, һәмин програмларда фәнн мүәллиминин ајры-ајры сөзләрин мәншәји һаггында тарихи мә'лумат вермәси, ја'ни етимоложи тәһлилдән истифадә етмәси ихтијари шәкилдә олса да ирәли сүрүлмүшдүр.

2. 1940—50-чи илләр арасында чыхан програмларда тарихилик бир принсип кими нәзәрә алынмамышдыр.

3. 1951—55 вә 1972—92-чи илләр арасында чыхан програмларда тарихилик чәтин сөзләрин мәншәји, дилин луғәт тәркиби вә грамматик гурулушунда баш верән тәдричи дәјишмә просесинин шүурлу мәнимсәдилмәси үчүн верилән тарихи мә'луматлар шәклиндә өз ифадәсини тапмышдыр. Бу дөвр програмларында дилин мәншәји, ичтимаи маһијјәти вә инкишафы илә бағлы «Дил һаггында үмуми мә'лумат» бәһси тарихилик бахымындан ишыгландырылмышдыр.

Дил тә'лиминдә тарихилик принсипинин нәзәрә алынмасы 1937—39-чу илләр вә һазырда фәалијјәт көстәрән 1993-чү ил програмларында орта консентрдә дилин луғәт еһтијатынын дәјишмәси илә бағлы тарихи мә'луматларын вә јухары синифләрдә дилимизин тарихи һаггында нәзәри мә'луматларын верилмәси шәклиндә өз әксини тапмышдыр. 1937—39-чу ил програмларында јухары синифләрдә (VIII—X синифләрдә) дил тә'лими 3 һиссәдән ибарәт нәзәрдә тутулур. Бурада орфографија, дурғу ишарәләри, дилшүнаслыг вә дил тарихи елементләри һаггында нәзәри вә практик характерли биликләрин верилмәси өн плана чәкилир. Тәһлил көстәрир ки, програмда дил тарихи елементләри дикәр бөлмәләрлә мүгајисәдә даһа кениш әһатә олунмушдур. Дил тарихи елементләри ашағыдакылары еһтива едир:

1) дил, онун мәншәји вә маһијјәти;
2) дүнја дилләри (милли дилләрин әмәлә кәлмәси вә инкишаф етдирилмәси);
3) диалектләр (онларын јаранмасы һаггында);
4) јазы (онун јаранмасы вә инкишафы);
5) әдәби дилимизин тарихи.

Програмын изаһат вәрәгиндә көстәрилир ки, Азәрбајҹан әдәби дилинин тарихи елементләри мүхтәсәр бир һалда кечилмәлидир. Лакин програмын мәзмунунда, дил тарихи елемнетләри кенишлији илә әһатә олунмушдур. Бурада дилимизин кечдији инкишаф мәрһәләләри груплашдырылмыш, онларын әсас хүсусијјәтләри вә фәргли ҹәһәтләри көстәрилмәклә мәнимсәнилмәси нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин бөлмәнин мәзмунуна ашағыдакылар дахил едилмишдир:

1) әдәби дил һаггында анлајыш, Азәрбајҹан әдәби дилинин башлыҹа тарихи мәнбәләри;

2) Азәрбајҹан әдәби дилинин инкишафынын башлыҹа ҹәһәтләри вә мәрһәләләри:

а) XIII әср јазыјагәдәрки дөвр;

б) XIII—XVIII әсрләр Һәсәноғлудән Вагифә гәдәрки инкишаф мәрһәләси, (әдәби дилимизин Нәсими, Фүзули вә Вагиф мәрһәләләри хүсусән фәргләндириләрәк өзүнәмәхсус ҹәһәтләри өн плана чәкилир),

в) XIX әсрдән 1920-чи илләрә гәдәрки дөвр (М. Ф. Ахундовун, «Молла Нәсрәддин»чиләрин вә «Фјузат»чыларын дилимизин тарихи инкишафындакы мөвгеји ишыгландырылыр);

г) Ән мүасир дөвр «Пролетар диктатурасы епохасы—Азәрбајҹан әдәби дилинин јени епохасыдыр» башлығы алтында әдәби дилимизин сон инкишаф вәзијјәтинин характерик хүсусијјәтләринин мәнимсәдилмәси өн плана чәкилир).

Һәмин прогамда дилшүнаслыг елементләри дә мараг доғурур. Бураја дилин тә'рифи вә онун мәншәји, дилин јаранмасы һаггында нәзәријјәләр, дүнја дилләринин тиположи вә кеноложи тәснифи, милли дилләрин јаранмасы вә инкишафы, диалектләр, јазынын әмәлә кәлмәси, дилләә әлагәси вә инкишаф дөврләри, дүнја әлифбалары вә Азәрбајҹан әлифбасы илә бағлы биликләр дахил едилмишдир.

1937—39-чу илләрдә фәалијјәт көстәрән програмын бу хүсусијјәтләри тәҹрүбәдә өзүнү доғрултмады вә сонракы програмлардан тамамилә чыхарылды. Лакин дил тарихи вә ајры-ајры сәнәткарларын онун инкишафындакы ролунун әһәмијјәти нәзәрә алынараг, әдәбијјат тәдрисиндә классик сәнәткарларын бәдии дил хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси просесиндә бу вә ја дикәр дәрәҹәдә өз әксини тапды.

1993-чү илдә програм јениләшдириләркән 1937—39-чу ил програмларындакы тарихиликлә бағлы идејалара истинад олунду. Лакин бу програмын да өзүнәмәхсус ҹәһәтләри варды. Әввәла, сон програмда Азәрбајҹан дили курсу ики мәрһәләјә бөлүнүр. Биринҹи мәрһәлә V—VIII синифләри әһатә едир вә дилин мүасир вәзијјәтинин тәдриси предмет кими көтүрүлүр. Бурада тарихилик јалныз лексика бәһсиндә нәзәрә алыныр. Икинҹи мәрһәлә IX—XI синифләрдир ки, бурада Азәрбајҹан дилинин тарихи, дилчилик, әдәби дилин үслублары әһатә едилир. Дил тарихи вә дилчилик мәсәләләри IX синифдә тәдрис олунур. Програмда ашағыдакы методик мәсәләләр верилир.

1. Түрк дилинин мәншәји. Түрк дили гәдим јазылы дилләрдән бири кими;

2. Түрк дилинин тиположи гурулушу;

3. Түрк әдәби дилинин әсас инкишаф мәрһәләләри;

4. Мүасир түрк дили: Шимал вә Ҹәнуб тәзаһүрләри;

5. Түрк дили дөвләт дилидир.

Мәзмун бахымындан һәр ики програм тутушдурулараг белә бир нәтиҹәјә кәлмәк олар ки, сон програмда Азәрбајҹан дили тарихинә аид биликләр даһа јығҹам характер дашыјыр.

Көрдүјүмүз кими, Азәрбајҹан дили програмларында тарихилик мүхтәлиф вариантларда өз әксини тапмышдыр вә сонунҹу вариантын өзү дә һәлә лик мүбаһисәли сәҹијјә дашыјыр. Бәс дил тә'лими програмларында тарихилик өз оптимал һәллини нечә тапмалыдыр? Бу саһә илә бағлы методик әдәбијјатын тәһлили вә дил тә'лиминә верилән мүасир тәләбләр бизә имкан верир ки, тарихилик принсипинин ифадә формаларыны ашағыдакы шәкилдә ирәли сүрәк:

1. Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин мүасир вәзијјәти өјрәдилдијиндән бурада тарихилик принсипи тарихи мә'луматладан истифадә формасында өз әксини тапмалыдыр. Одур ки, програмын изаһат вәрәгиндә мүасир дил нормаларындан (фонетик, лексик, грамматик) фәргләнән дил һадисәләринин изаһында тарихи коментарилләрә, арајышлара вә етимоложи тәһлилә мүраҹиәт едилмәси бир тәләб кими гојулмалыдыр.

2. Елми-техники инкишафын мүасир мәрһәләси ајры-ајры фәнләрин дифференсиасија, јахуд интеграсија едиләрәк тәдрисини нәзәрдә тутур. Бу бахымдан шакирдләрин мараг даирәсини, профессионал тәмајүлүнү нәзәрә алмагла һуманитар тәмајүллү мәктәбләрдә, синифләрдә, орта консентрдә дилчилијә даир биликләрин дәринләшмәси вә мөһкәмләндирилмәси, јухары синифләрдә исә лазыми лингвистик вә дил тарихи үзрә биликләрин верилмәси оптимал вариант кими көтүрүлә биләр.

ХАЛХАЛИНИН «СӘЛӘБИЈЈӘ» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Јулдуз ӘБДҮРРӘҺМАНОВА,
Бакы шәһәри, Хәтаи рајонундакы 249 сајлы мәктәбин мүәллими.

Орта мәктәб програмында X синифдә XIX әсрин II јарысында Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында реалист поезијанын нүфузлу нүмајәндәләриндән бири олан Аға Мәһәммәд Бағыр Халхали вә онун «Сәләбијјә» әсәри дә дахил едилмишдир. Мөвзуну тәдрис едәркән XIX әсрин II јарысында Чәнуби Азәрбајчан әдәбијјатында реалист поезијанын инкишафындан, бу поезијанын нүфузлу нүмајәндәләриндән бири олан Аға Мәһәммәд Бағыр Халхалинин һәјат вә јарадычылығындан данышыр, онун гәләминин һәм лирик, һәм дә епик жанрда сынандығындан, лирик ше'рләриндә һәјат көзәлликләрини, инсаны, онун физики вә мә'нәви аләмини тәрәннүм етдијиндән, сатирик әсәрләриндә исә феодал-патриархал мүһитин јаратдығы бүтүн бәлалары тәнгид вә ифша етдијиндән сөһбәт ачырам.

Шаирин сатирик үслубда јаздығы «Сәләбијјә» поемасы һаггында мә'лумат верәрәк, әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарырам. Мәзмунун там мәнимсәнилмәсинә наил олдугдан сонра тәһлилә башлајырам. Бу заман әсәрин XIX әср Азәрбајчан һәјаты, мәишәти илә сәсләшән дәрин мәзмуна, марағлы, орижинал композисијаја малик олдуғуну гејд едирәм. Сүжет түлкү әһвалаты үзәриндә гурулса да, рич'әтләрдә дөврүн ичтимаи бәлалары, феодал-патриархал шәраитдә давам едән һагсызлыг, зүлм, гадын һүгугсузлуғу вә с. мәһрумијјәтләрин өн плана чәкилдијини, 82 һекајәдән 39-да ичтимаи-сијаси, әхлаги вә фәлсәфи мәсәләләрдән бәһс олундуғуну шакирдләрә ајдынлашдырырам. Кириш сөзүндән сонра синфә суалла мүрачиәт едирәм:

— Поеманын әввәлиндә нәдән бәһс едилир?

— Поеманын әввәлиндә ач, зәиф вә јохсул бир түлкүнүн Исфаһандан сәфәрә чыхмасы тәсвир едилир. Сонра исә «Рузикарын вәзијјәтинин дәјишмәси вә амансыз фәләјин ојунбазлығы һаггында» адлы експозисија һесаб олуначаг бир нәғмә верилир. Бу кичик парчада санки чәмијјәтдәки бүтүн тәзадлар поетик тәсвирә чәлб олунур. Шаир чәмијјәтдәки синиф вә зүмрәләр арасындакы бәрабәрсизлији, һагсызлығы, истисмар вә әдаләтсизлији мүһакимә едир. Ағалар-гуллар дүнјасынын үрәк јандырычы реал мәнзәрәси јараныр.

Сонра ашағыдакы парчаны охујурам.

Бәли, һејрәтди бу чәрхин гәрары,
Билинмәз ишдир аләм, кари-бари,
Бирисинә мүәссәр назу-не'мәт,
Бириси ач, чәкәр јүз мин мәзәллә.
Бириси чијриниб јағлы пловдан,
Бириси дојмујуб нани-чадан.
Бирисинин јағар дөвләт башындан,
Бириси көрмәјиб бир пул
јашындан.
Бири нөкәр, бириси хан олубдур,
Бири табин, бири султан олубдур.

— Диггәт един, шаири дүшүндүрән суал нәдир?

— Бүтүн инсанлар һәјата бәрабәр кәлдикләри һалда, нә үчүн бириси фираван јашасын, о бириси исә еһтијач ичәрисиндә?

— Шаир бу тәзадларын сәбәбини нечә ајдынлашдырыр?

— Бу тәзадларын сәбәбини көрә билмәдијиндән шаир е'тираз вә наразылығындан ирәли кетмәмиш, әдаләтсизликлә долу олан чәмијјәти рәдд етсә дә, ону даһа јахшы бир гурулушла әвәз етмәји тәсәввүрүнә белә кәтирмәмишдир.

— Әсәрдән бу чүр тәзадлы ләвһәләрә мисал көстәрә биләрсинизми?

Әсәрин бу һиссәси һәјатын тәзадларыны реал әкс етдирир:

Бирисинин ағзы күлмәкдән
ачылмаз,
Бириси дәрди-мөһләтдән көз
ачмаз.
Бири даим чалыр чәнкү-чағанә,
Бириси неј кими көлмиш фәғанә.
Бириси көк, дејәрсән пәрвәридир,
Бириси бир сүмүкдүр, бир
дәридир.

Гејд едирәм ки, шаири дүшүндүрән проблемләрдән бири дә гадын мәсәләсидир. О, гадынларда исмәт, вәфа, мәһәббәт, хош хасијјәтләр көрмәк истәјир. Белә гадында көзәллик дә оларса, онун һәјат јолдашы хошбәхтдир—дејә шаир дүшүнүр. О, ишкүзар, сәдагәтли, ағыллы гадынлары әринә дајаг, арха һесаб едир. Әксинә, тәнбәл, сәлигәсиз, вәфасыз гадынлар писләнир.

— Әсәрин нәсиһәтамиз јерләриндә шаир гадынын әхлаг вә тәрбијәсинә хүсуси фикир верәрәк, һансы нәчиб сифәтләри өн плана чәкир?

— Исмәт, мәһәббәт, хош рәфтар, сәлигә.

— Доғрудур.

— Ушаглар, Халхали дүнјаны һијләси чох, вәфасы јох әврәтә бәнзәдир, дүнја малы үчүн чалышанлары ешг әһлинә охшадыр, нечә ки, ашиг севкилисиндән, мә'шугәсиндән дојмур, ачкөз адамлар да дүнјанын назу-не'мәтиндән дојмаз.

Бәли, мә'шугдән ешг әһли дојмаз,
Мәһәббәт һәсбин әлдән әлсә
гојмаз.
Долар мә'шуг илә чисмү рәкү,
руст,
Олур ашиг фәна, галмаз мәкәр
руст.
Дејил мә'шугдан бир ләһзә хали,
Олур мә'шуг илә даим хәјали.

Бүтүн бунлардан, ајры-ајры кичик һекајәләрдән сонра шаир јенә түлкүнүн нағылына ручу едиб, онун ачлығыны, пәжмүрдә әһвалыны тәсвир едир. Аз гала поеманын јарыдан чохунда түлкү иштирак едир. Түлкү Исфаһанда јашајыр, анасыны севир, она һөрмәт едир. Ана да гајғыкеш, фәдакар оғлуну чанындан артыг севән, дүнјакөрмүш адамдыр. Оғлу еһтијач үзүндән вәтәни, аилә вә анасыны тәрк едиб гүрбәтә јоллананда гәмләнир, ағлајыр, оғлуну һәр шејә мөһтач гојан деврана, зәманәјә лә'нәт јағдырыр.

Деди: Лә'нәт бу чәрхин кинәсинә!
Сәни мән бинәвадан ајры салды
Оғул, кет, әлләрим гојнумда
галды!
Сүдүм, һаггым, оғул, олсун
һалалын,
Мәнә көстәрмәсин Аллаһ ,
мәлалын!

— Ушаглар, поеманын бу һиссәсиндә һансы әхлаги кејфијјәтләр тәблиғ олунур?

— Ана-өвлад мәһәббәти, гајғыкешлик, фәдакарлыг вә с. кими инсани кејфијјәтләр.

Мүәлиф сәфәр заманы түлкүнүн дағлары, чөлләри долашыб рузи ахтармасыны ајры-ајры һекајәләрдә тәсвир едир. Нәһајәт, ону хорузла растлашдырыр. Хорузу тутуб јол кәлир, гәбиристанлыгдан кечәндә хоруз гәмләнир, түлкүјә дејир ки, әкәр һагигәтән о һачыдырса, «фатеһә» охумалыдыр, түлкү ағзыны ачанда хоруз учуб сәрвә гонур. Овуну әлдән бурахмыш түлкүнүн пешманчылығы, гәбиристанда јатанлара лә'нәт јағдырмасы, јухусунда дағ башында гурду көрмәси—епизодлары чох кениш тәсвир едилир. Шаир санки ики јыртычы һејваны дејил, ики мүхтәлиф хасијјәтли инсаны көрүшдүрүр. Түлкү гурду көрән кими јалтагланыр. Гурд түлкүнү һөрмәтлә гаршылајыр. Гочалыб әлдән дүшмүш гурд гонағынын гаршысында хәчаләт чәкир: «Чаным чыхсын, әлим бошдур, јохдур бир зад» дејир, једди күндүр ки, өзүнүн ач олдуғуну е'тираф едәрәк «додаг үстә додағым једди күндүр» сөјләјир.

— Поема нечә тамамланыр?

— Шаир поеманын сонунда гурдла түлкүнүн ова чыхмасыны, түлкүнүн гурду тәләјә салыб бурадакы гујруғу вә әти көтүрүб узаглашмасы сәһнәсини тәсвир едир вә дүнја әһлини гурда бәнзәдир. Гурдун дилиндән верилмиш:

Мүсәлманлары салдым изтираба,
Тәпилдим кәмләрә—гојдум
хәрабә.
Кәлир јадыма бир күн бир
чаванын,

һәмин бу дәрәдә кәсдим аманын
Гәшәнк оғлан ки, һәтти
кәлмәмишди,
Чаванлыгдан мурадын
алмамышды.

Гурдун јыртычы характерини ифша едән, инсанлар арасында бу чүр мүнасибәтләрин олдуғуну көстәрән парча шакирдләрин һуманизм, инсанпәрвәрлик руһунда тәрбијә олунмасына хидмәт едир.

һәмин һиссә бизим бу күнүмүзлә дә сәсләшир. Азғын ермәниләрин Азәрбајчанда төрәтдикләри вәһшиликләр гурдун јыртычы характеринә ујғун кәлир, лакин биз—Азәрбајчан халгы ермәниләрин вәһши һәрәкәтләринә өз инсани кејфијјәтләримизлә чаваб веририк, әдаләтлилик, һуманизм нүмунәләри көстәрәрәк бу вәһши чәлладлары өз јолундан чәкиндирмәјә чалышырыг.

Көрүндүјү кими, «Сәләбијјә»дә ичтимаи вә игтисади бәрабәрсизлијин ифшасыны көстәрән гүввәтли бәдии лөвһәләр чохдур.

Әсәр шакирдләрдә јүксәк әхлаги кејфијјәтләр ашыламаға имкан верән аталар сөзләри, зәрб-мәсәлләр, афоризмләр, фразиоложи бирләшмәләрлә зәнкиндир. Мәнз бу бахымдан әсәр әдәбијјат хәзинәмизин гијмәтли чаваһирләриндән биридир.

XX ӘСР АЗӘРБАЈЧАН САТИРАСЫНЫН ЧӘНУБ ГОЛУНУН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Сакибә ӘЛӘСКӘРОВА,
23 сајлы Кәлбәчәр орта мәктәбинин мүәллими.

«XIX әср Азәрбајчан әдәбијјаты» адлы ичмал мөвзусуна ајрылмыш 6 саатын 2 саатыны Халхали вә онун «Сәләбијјә» поемасына, М. Ә. Талыбовун «Китаб јүклү ешшәк» әсәринә вә һ. З. Марағајинин «Сәјаһәтнамеји—Ибраһим бәј» романынын өјрәдилмәсинә ајырырам. Бу әсәрләрин орта мәктәбдә тәдрис олунмасынын икили әһәмијјәти вар. Биринчиси, шакирдләрә сатирамызын кениш әһатә даирәсиндән бәһс едирик. Икинчиси онлары баша салырыг ки, Шимал, Чәнуб ајрылығы бәднам сијаси парчаланмадыр, Вәтән әдәбијјатыны һәмишә бүтөвлүкдә өјрәнмәли вә өјрәтмәлијик. Шакирдләр ичтимаи-сијаси вәзијјәтин дәјишмәси илә јаранмыш јениләшмәни дәриндән һисс етмәлидирләр. Әлбәттә, дәрсин мәрһәләләри, дәрслик, методик вәсаитләр, төвсијәләр нәзәрдән гачмамалыдыр. О да нәзәрә чатдырылмалыдыр ки, бәшәри дәјәрләрә малик Азәрбајчан (бүтөв Азәрбајчан нәзәрдә тутулур) халгынын јарадычылыг имканлары чох кенишдир. Дәрси бу зәминдә апараркән, чохлу суаллар мејдана чыхыр. Сонра шәрһими ашағыдакы шәкилдә давам етдирирәм.

Елми-филоложи ирс зәмининдән диггәт етсәк, көрәрик ки, XIX вә XX јүзилликләр Азәрбајчан сатирасынын јүксәк тарихи инкишаф вә камил һәддә чатмасы кими гијмәтләндирилмәлидир. Чох гәдим тарихә малик олан Азәрбајчан әдәбијјатынын истәкли мәсләк јолдашы олан сатира вә онун нүмунәләри халгымызын вә онун исте'дадлы нүмајәндәләринин көркин әмәји вә бөјүк ахтарышлары баһасына баша кәлиб. Әдәбијјат вә мәтбуат тарихимизә, халгымызын шифаһи јаддашына арханараг дејә биләрик ки, XIX вә XX әсрләр Шимали вә Чәнуби Азәрбајчан тарихинин ичтимаи-сијаси һадисәләрлә зәнкин дөвру һесаб олунур. Сатиранын ислаһедичи күчү һаггында сајсыз әсәрләр јазылыб, гијмәтли фикирләр сөјләнилиб. Дөврлә, һәјатла, ичтимаи-сијаси һадисәләрлә, гида алдығы шифаһи халг әдәбијјаты вә классик әдәбијјатла бағлы олан сатиранын көркәмли нүмајәндәләриндән бири М. Ә. Талыбовдур. Онун мәшһур «Китаб

јүклү ешшәк» әсәри реалист сатирик роман кими тарихә дүшүб. Мүәллиф романдакы һадисәләри баш гәһрәман Чошшанын (ешшәјин) дили илә верир. Мөвчуд гурулуша гаршы кәскин иттиһамларла зәнкин олан бу әсәр Талыбовун сағлығында бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Биз әсәрдә Чошшанын башына кәлән һадисәләрин тимсалында чәмијјәтдә баш верән ејбәчәрликләрлә, намәрд адамларын төрәтдикләри дөзүлмәз ишләрлә таныш олуруг. Чошшанын көрдүкләрини олдуғу кими демәси, сәрт мүнасибәти, дүзкүнлүјү онун јашадығы чәмијјәтдә нә гәдәр үстүнлүјә малик олдуғуну көстәрир. Она едилән тәзјигләрдән чана кәлмишдир. Сәбр касасы долмуш Чошша дил ачмыш, ифшачы бир сурәт кими јухары тәбәгә нүмајәндәләринин зәһмәткешләри һансы зүлүмләрә дүчар етдијини бүтүн чылпаглығы илә көстәрмишдир. Әсәрдән көрүнүр ки, Чошша сатирик бир сурәт, ифшачы бир мәхлугдур. О, она ешшәк дејәнләри шүурсуз адландырыр. Өзләринә адам, һәтта инсан дејән бир чохлары исә бешбетәр ешшәкдирләр. Әсәрин гәһрәманынын ешшәк сечилмәси халг мүдриклијинин ифадәси кими гијмәтләндирилмәлидир. Тарихән Молла Нәсрәддинин ән садиг досту ешшәк олуб. Бунунла әлагәдар биз хејли ләтифә ешитмишик.

Классик әдәбијјатда Апулејин «Гызыл ешшәк» әсәри илә таныш олмушуг. Бир нечә тачик нағылында ешшәји баш гәһрәман кими көрүрүк вә с.

Чошшаны һөрмәтсиз едәнләрдән бири «һејвәрә», ағлына кәләни ағзына алан, отурушуну, дурушуну билмәјән, бүтүн зәрифликләрдән узаг олан бир гадындыр. Чошша ешшәкләрлә инсанлар арасында хејли мүгајисә апарыр, ахырда саф гәлбли ешшәкләрә үстүнлүк верир. Көрүр ки, ешшәкләр ачлығы дәф етдикдән сонра ағызларыны јумур. Анчаг бүтүн јаранмышлардан шүурлу, үстүн сајылан инсанлар һијлә, јалан, рәзаләт, намуссузлуг, ловғалыг, ләјагәтсизлик, тамаһкарлыг, намәрдлик ичәрисиндә чабалајырлар. Өлкәни хәр (ешшәк) деспот идарә еләјир. Классик әдәбијјата нәзәр јетирсәк, Хаганинин «Мәнчә ешшәк башына јарашмајыр гызыл тач» мисрасы фикримизә ајдынлыг кәтирәр. Роман бу күн дә өз тәрбијәви әһәмијјәтини сахлајыр. Сон дәрәчә охунаглы, урәк јанғысы кәтирән објектив фикирләрлә зәнкин олан, мүһарибәләрә нифрәт һисси, инсанлара сулһ, әмин-аманлыг арзусу илә долу олан «Китаб јүклү ешшәк» әсәри Ә. Талыбовун ән дәјәрли әсәрләриндәндир.

Вәтән ешги бүтүн варлығына һаким кәсилән Зејналабдин Марағаји үч һиссәдән ибарәт «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» әсәри илә бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Әсәр инди дә өзүнә јени-јени охучулар газанмагдадыр. Бу әсәр вахтилә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин нүмајәндәләринә күчлү тә'сир етмишдир. Онун тә'сири илә чохлу «Сәјаһәтнамәләр» јаранды вә З. Марағајини М. Ф. Ахундовун Ирандакы ардычылы кими таныдылар. Бир нечә харичи дилә тәрчүмә олунан «Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» әсәри харичдә кениш шөһрәт газанмышдыр. 1911-чи илдә А. Микајылов әсәри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиб вә әсәр Бакыда нәшр олунуб. З. Марағаји күндәлик мәтбуаты олан халгы хошбәхт һесаб едирди. Мадди дә мә'нәви гида олан гәзет һәр чүр јарамазлары көстәрир вә ислаһына чалышыр. Јүксәк даирәләрин ишинин үстүнү малаламамаг гәзетин биринчи борчудур. О, дүзү дүз, әјрини әјри көстәрмәлидир. Мәтбуатдан, китабдан узаг халг һәмишә бојундуруг алтында олур. Тәһсилә, елмә, мәтбуата јүксәк гијмәт верән, буну халгын хошбәхтлији илә бағлајан Марағаји мүәллимә јүксәк һөрмәтлә јанашыр. Ахундларын мәктәбләрдә дәрс апармасына ришхәндлә јанашыр, гәти гәрара кәлир ки, ахунддан тәрбијәчи олмаз. Молла мәктәбиндә Ибраһим бәјлә ахунд арасындакы сөһбәтдән сонра Ибраһим бәјин кәлдији гәрар буну әсасландырыр: «Мүәллимдән чох, доғрудан да «ахунддур». Әдиб, елмин, тә'лим вә тәрбијәнин көкүнү мәктәблә бағлајыр, дејирди ки, савадсызлығын вә чәһаләтин үстүнлүјү милләти бәдбәхтлијә кәтириб чыхарыр. һәр кәс өзүнү дүшүнмәли дејил. Әдиб Иб-

рәһим бәјин дили илә мәишәтдә вә ичтимаи-сијаси һәјатда олан бүтүн дәһшәтләри чылпаглығы илә көстәрир вә ифша едир, ејни заманда, кериликләрин арадан галдырылмасы јолларыны көстәрир. Онун фикринчә, Вәтәнини севән кәс бүтүн гүввәсини Вәтән әһлинин ајылмасына сәрф етмәлидир. Әдибләр, зијалылар, һөкумәтин идарә олунмасында иштирак едәнләр шаһы тә'рифләјиб деспота чевирмәкдәнсә, тәнгидә, доғру јол көстәрмәјә үстүнлүк вермәлидирләр. Әсәрдә Ибраһим бәј шејх вә сејидләрлә дә растлашыр. Онларын дөвләт ишләринә гарышмасы Ибраһим бәји тәәччүбләндирир. Онун фикринчә, дөвләт сијасәти илә дини һөкмранлыг бир араја сығмаз. Ибраһим бәј бунлары тәкбашына фикирләшмир. Онун көмәкчиси Јусиф әми, севимлиси Мәһбубә, атасынын достлары вар. Әсәрдә бир чох кәскин мәсәләләр үмумхалг мүзакирәсинә чыхарылмышдыр. Сәјаһәтә чыхан Ибраһим бәј Иран вә иранлылара мәхсус олан бәдбәхтликләри көрдүкчә мә'јус олур.

«Ибраһим бәјин сәјаһәтнамәси» әсәри садә инсанлара зүлм едән гансыз вә намәрдләри, ејбәчәр фикирлиләри тәнгид атәшинә тутан, ачыг сәһнәләрлә долу бир әсәрди.

XIX әср Чәнуби Азәрбајчанын сөз устадларындан бири дә Мәһәммәд Бағыр Халхали иди. Халхали јашадығы дөврдә шаирләр ичәрисиндә гәләминин гүдрәти илә сечилән сәнәткар олуб. Онун «Сәләбијјә» вә ја «Түлкүнамә» әсәри бөјүк шөһрәт газанмышдыр. Әсәрдә мүтәрәгги фикирләр чохдур. Бәдии ифадә васитәләриндән чох усуллуча истифадә олунмушдур.

Әсәрин «Дүнја тәзадлары» бөлүмүндә шаирин мөвгеји ачыг-ајдын һисс олунур. Варлынын дүнјасы касыбларын дүнјасына мејдан охујур. Ашағыдакы бир бејт охучуја чох шеј ачыглаја биләр:

Биринин ағзы күлмәкдән
јығышмаз,
Бириси дәрдү мөһнәтдән көз
ачмаз.

Әсәрдә гүрбәтә кетмәјә мәчбур олмуш Түлкүнүн дили илә дөврүн бүтүн нөгсанлары, керилики ачылыр, нәгл едилир. Дүнја тәзадлары ичәрисиндә чапалајан Түлкү гәрара кәлир ки, «Бәли, һејрәтди бу чәрхин гәрары».

Мүзакирәнин сонунда мә'луматы мөһкәмләндирмәк үчүн синфә суалларла мүрачиәт едирәм.

ГИЈМӘТЛИ ДАШЛАРЫН СИРРИ

Гијмәтли дашлардан тәкчә нәсилләрдән-нәсилләрә кечән бәзәк мә'мулаты кими дејил, һәм дә дәрман кими бир сыра хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә олунуб. Орта әсрин даһи Шәрг алимләри Ибн Сина, Нәсрәддин Туси вә башгалары да өз әсәрләриндә гијмәтли дашларын мүаличәви хассәләриндән бәһс едибләр.

АЛМАЗ вә онун чилаланмыш нөвү олан брилјант ән гијмәтли дашлардан сајылыр. Бу даш инсанлара дөјүшләрдә чәсурлуг, мәғлубедилмәзлик бәхш едән ән нәчиб вә надир васитә кими өзүнү танылыб. Бөјүк һөкмдарлар, шаһлар, сәркәрдәләр онун бу хүсусијјәтләриндән һәмишә истифадә етмәјә чалышыблар.

Гырмызы, бәнөвшәји-гырмызы вә надир һалда гара рәнкдә олан ГРАНИТДӘН гәдим заманлардан јаралары, илтиһабы сағалтмаг вә гәзәби јатыртмаг васитәси кими истифадә олунуб.

Түнд јашыл рәнкли ЗҮМРҮД дашындан гәдим Мисир вә Әрәб өлкәләриндә илан чалмаја гаршы дәрман кими истифадә едилиб. Зүмрүдә бахан шәхсләрин күнләри хош кечир, үрәји ачылыр. Бә'зи рәвајәтләрдә зүмрүд дашы көрмә габилијјәтини артыран васитә кими тәсвир едилир. Е'тигадларын бир чоху исә бу минералы һикмәт, үмид, севинч вә хошбәхтлик дашы кими тәгдим едир.

КӘҺРӘБА узун мүддәт торпаг алтында басдырылмыш гашлардан әмәлә кәлир. Ондан һазырланмыш бојунбағылардан зоб, анкина, гыздырма вә с. хәстәликләрин мүаличәсиндә истифадә едилир.

ФИРУЗӘ мави вә јашымтыл рәнкли мис вә алүминиум фосфатыдыр. Бу минерал даһа чох мүсәлман өлкәләриндә мәшһур олуб. Она тамаша едилмәси бә'зи е'тигадлара көрә мүгәддәс Гур'ана бахмаға бәрабәр сајылмышдыр. Гәләбә, хош әһвал вә севинч кәтирән гијмәтли даш кими танынмышдыр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘ ПРАКТИК МӘШҒӘЛӘЛӘРИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

Земфира ИСМАЈЫЛОВА,
диссертант.

Али мәктәбләрин филоложи факүлтәләриндә тәдрис планына мүвафиг олараг I курсларда Азәрбајчан дилиндән тәчрүби мәшғәләләр апарылыр. Тәләбәләр бир ил әрзиндә хүсуси програм үзрә Азәрбајчан дилинә даир билик, бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирир, системә салырлар. Бүтүн бу ишләрин тәшкили вә апарылмасына 140 саат вахт ајрылыр.

Али педагожи тәһсил мүәссисәләринин филолокија факүлтәләриндә белә мәшғәләләрин кечилмәси илә бағлы мүхтәлиф фикирләр вар: бә'зиләри филолокија факүлтәләриндә охујан тәләбәләрин орта үмумтәһсил мәктәбләриндә өјрәндикләрини јада салмаг үчүн она еһтијач олдуғуну гејд едирләр, бә'зиләри исә филолог, дил-әдәбијјат мүәллими кими јетишәчәк мүтәхәссисләрин билик, бачарыг вә вәрдишләр системинин әсасында дуран, база ролуну ојнајан практик мәшғәләләрин садәчә лазым олдуғуну билдирирләр. Доғрудан да, али мәктәбләрдә дилчилијин мүхтәлиф саһәләри үзрә билик алмаг үчүн илк нөвбәдә тәләбәләрин орта мәктәбдә дилә даир әлдә етдикләри билик, бачарыг вәрдишләри тәкрарламаг, јада салмаг лазымдыр. Ејни заманда тәләбәләрин кәләчәк мүтәхәссис кими база биликләринә истинад етмәләринә чидди еһтијачын да олдуғу шүбһәсиздир. Әлбәттә, бу еһтијач да өдәнилмәлидир.

Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, бу фикирләрин һәр бири өз нөвбәсиндә биртәрәфлидир. Али мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндән тәчрүби мәшғәләләрин апарылмасыны зәрури едән ашағыдакы бир сыра мүһүм сәбәбләр вардыр:

1. Али педагожи мәктәбләрин филолокија факүлтәләринә јенича гәбул олунмуш тәләбәләрин орта мәктәбләрдән өјрәндикләрини, хүсусилә Азәрбајчан дили үзрә газандыглары билик, бачарыг вә вәрдишләри јада салмаға, тәкрарламаға еһтијач һисс едилир. Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи тәләбәләр мүәјјән грамматик анлајышларын маһијјәтини ајдынлашдырмагда, јахуд орфоепик, орфографик, үслуби вә с. вәрдишләр үзрә әмәлләри јеринә јетирмәкдә чәтинликлә растлашырлар. Она көрә дә Азәрбајчан дилиндән практик мәшғәләләр тәләбәләрин мәктәб илләриндән газандыглары бачарыг вә вәрдишләри тәкрарлајыб јада салмаг, мөһкәмләндирмәк бахымындан әһәмијјәт кәсб едир.

2. Али педагожи мәктәбләрин филолокија факүлтәләриндә дилчилијин демәк олар ки, бүтүн шө'бәләри тәдрис олунур. Ејни заманда үмуми дилчилик, тарихи грамматикаја даир кениш, системли биликләр дә верилир. Бу биликләрин әсасы орта үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајчан дили курсунда гојулур. Она көрә дә тәләбәләрин Азәрбајчан дилиндән биликләрини јада салмагла дилчилик елминин мүхтәлиф саһәләри үзрә кечиләчәк курсларын бүнөврәси гојулур. Тәләбәләр нөвбәти курслардакы дилчилик үзрә фәнләри өјрәнмәк үчүн һазырлыг мәрһәләси кечирләр.

3. Азәрбајчан дилиндән практикум тәләбәләрә дилчилик һаггында комплекс биликләр верир. Онларын үмуми дилә даир тәфәккүрүнүн формалашдырылмасында әһәмијјәтли рол ојнајыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндән тәчрүби мәшғәләләри кечмәклә тәләбәләр дилчилик һаггында даһа јахшы тәсәввүр алырлар. Онлар дилчилијин мүхтәлиф саһәләрини өјрәнмәкдә фәаллыг көстәрирләр. Тәһсил системиндә практик ишләрин хүсуси јери вардыр. Истәр орта үмумтәһсил, истәр орта ихтисас вә истәрсә дә али мәктәбләрдә тәчрүби мәшғәләләрдән кениш истифадә едилир. Фәнләр мәгсәд вә мәзмунуна көрә мүхтәлиф олдуғундан онлара даир практик мәшғәләләр дә

бир-бириндән фәргли характер дашыјыр. Үмумпедагожи аспектдә апарылан арашдырмаларын практик характер дашымасы, хүсуси кабинет, лабораторија шәраитиндә мүвафиг аваданлыгларла апарылмасы төвсијә едилир. Һәтта физика, кимја вә диҝәр саһәләр үзрә тәҹрүби мәшғәләләрдә тәләбәләрин техники тәһлүкәсизлијиндән сөһбәт ачылыр. Бу барәдә онлара лазыми мәсләһәтләрин верилмәсиндән данышылыр. Һәтта орта үмумтәһсил мәктәбләриндә практик ишләрин тә'лим үсулларындан бири кими мәһсулдар характер дашыдығы гејд олунур. Лакин әксәр әдәбијјатларда[1] тәҹрүби мәшғәләләр тә'лимин тәшкилат формасы кими арашдырылыр, тәләбәләрин биликләринин мөһкәмләндирилмәсиндә онун әвәзсиз рол ојнадығы ҝөстәрилир. Тәҹрүби мәшғәләләр нәзәријјә илә практиканын әлагәләндирилмәсинин хүсуси формасы кими гијмәтләндирилир. Али мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилиндән тәҹрүби мәшғәләләр әсасән бу мәсәләләри әһатә етсә дә, орижинал хүсусијјәтләри илә даһа чох диггәти ҹәлб едир. Бу даһа чох онун мәгсәд вә мәзмунунда, тәдрис просесиндә өзүнү ҝөстәрир. Али мәктәбләрдә практик мәшғәләләрин мәгсәди тәләбәләрин орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилиндән алдыглары билик вә вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирмәк, конкретләшдирмәк, тәкмилләшдирмәклә онлары мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин али мәктәб курсуну өјрәнмәјә һазырламагдан ибарәтдир.[2]

Ҝөрүндүјү кими, мәгсәддә әсас 2 фикир үмумиләшдирилир: **билик вә вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирмәк, конкретләшдирмәк вә тәкмилләшдирмәк; мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин али мәктәб курсуну өјрәнмәјә һазырламаг.**

Биринҹи фикирдә Азәрбајҹан дилинә мәхсус һәм нәзәри, һәм дә практик характерли материалларын әһатә олундуғу ајдын шәкилдә ҝөрүнүр. Фонетик, лексик, фразеоложи, сөз тәркиби, сөз јарадыҹылығы, морфоложи, синтактик анлајышлара даир мәнимсәнилмиш хүсусијјәтләр I курс тәләбәләринин Азәрбајҹан дилиндән мөвҹуд биликләрини тәшкил едир. Еләҹә дә һәмин анлајышлар үзрә практик баҹарыг вә вәрдишләр формалашыр. Онлар (фонетик, лексик, грамматик, үслуби вәрдишләр, данышма, динләјиб анлама, оху вә јазы баҹарыглары) мәдәни нитгин мејдана чыхмасында зәрури компонент кими иштирак едир.

Икинҹи фикирдә I курс тәләбәләринин мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин али мәктәб курсуну өјрәнмәјә һазырлашмасы әһатә едилир.

Мә'лумдур ки, али мәктәбин мүасир Азәрбајҹан әдәби дили курсунда дилчилијин бир чох шө'бәләри өјрәдилир. Тәләбәләр бу мәсәләләрлә бағлы али мәктәбә гәдәр орта үмумтәһсил мәктәбләриндә мүвафиг билик, баҹарыг вә вәрдишләрә јијәләнирләр.

Лакин о мәрһәләдә Азәрбајҹан дили курсунун тәдрисиндә башлыҹа олараг үмумтәһсил мәгсәди ҝүдүлүр. Орада шаҝирдләрә даһа чох һәјатда лазым олан нитгин баҹарыг вә вәрдишләри ашыланыр, даһа дәгиг демиш олсаг, мәгсәд һәјата һазырламагдан ибарәтдир.

Али мәктәб мәрһәләсиндә исә мәгсәд дәјишир. Тәләбәләр сечдикләри ихтисаслар үзрә тәһсил алырлар. Бир шаҝирд кими онлары марагландырмајан мәсәләләр инди бир ихтисасчы кими онлара лазым олур. Одур ки, үмумтәһсил мәктәбләриндә кечиләнләри јенидән тәкрарламаг, сәрф-нәзәр етмәк зәруридир. Бу мә'нада Азәрбајҹан дилиндән практик мәшғәләләр тәләбәләри мүасир Азәрбајҹан әдәби дили курсуну өјрәнмәјә һазырламаг мәгсәдини ҝүдүр. Азәрбајҹан дилиндән практик мәшғәләләрин мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәси диҝәр практикумларла мүгајисәдә хејли фәргләнир. Бу, илк нөвбәдә мәзмунун фајдалы мөвгедә дурмасы вә орта мәктәблә, али мәктәбин курслары арасында әлагәләндириҹи рол ојнамасы илә сәҹијјәләнир. Она ҝөрә дә бурада һәм ашағы, һәм дә јухары курсларын мәзмун елементләрини өз үзәриндә үмумиләшдирә билмәк, ваҹиб әламәт һесаб едилир. Јә'ни програмда али материаллар вермәк лазым ҝәлир ки, онлар орта вә али мәктәбләрин Азәрбајҹан дили курсларында әсасән өз әксини тапсын.

Тәдгигат заманы ашкар олунмушдур ки, тәҹрүби мәшғәләләрин индијә гәдәрки мәзмунларында бу мүһүм кејфијјәт апарыҹы рол ојнамышдыр.

Програм тәртиб едәнләр һәмин кејфијјәтә хүсуси диггәт јетирмиш, онларын әсас тутулмасыны диггәт мәркәзиндә сахламышлар. 1988-ҹи илдә бурахылмыш програмда да бу тәләбә әмәл олунмушдур. Белә ки, фонетика, лексика, фразеолоҝија, сөз јарадыҹылығы морфолоҝија вә синтаксис програма дахил едилмишдир. Илк бахышда бу материалларын орта үмумтәһсил мәктәбләрин Азәрбајҹан дили курсу илә ејнијјәт тәшкил етмәси, бир олмасы гәнаәтинә ҝәлмәк олур. Чүнки дилчилијин һәмин шө'бәләри ејни илә орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—VIII синифләриндә тәдрис едилир. Лакин апарыларкән үмуми башлыглар алтында верилмиш орта вә али мәктәбләр арасында мүәјјән фәргләрин олмасы нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, омонимләрин әмәлә ҝәлмә јоллары; омографлар, омоформлар, омофонлар, паронимләр вә синонимләрин ортаглы, фәргли мә'на хүсусијјәтләри; синоним ҹәркәләрин әмәлә ҝәлмәси јоллары; синонимләрдән бәдии әсәрләрин дилиндә истифадә; мүтләг вә нисби антонимләр; антонимләрин әмәлә ҝәлмә јоллары; лексик вә фразеоложи ваһидләрин синонимлији; фонеми, морфем вә әсас анлајышы; ишләнмә јеринә ҝөрә шәкилчиләрин нөвләри; топлу исимләр; «бир» сөзүнүн мүхтәлиф мә'налар ифадә етмәси, дурғу ишарәләринин дилинин синтактик гурулушу илә әлагәси вә с.

Орта үмумтәһсил мәктәбинин Азәрбајҹан дили програмындан фәргли олараг тәҹрүби мәшғәләләрин програмына дахил едилмиш бу анлајышлар һеч дә тәсадүфи характер дашымыр. Онларын аралыг мәрһәләдә өјрәдилмәси бу курсун вахтилә мәнимсәнилмиш билик, баҹарыг вә вәрдишләрин конкретләшдирилмәси вә тәкмилләшдирилмәси зәрурәтиндән ирәли ҝәлир. Тәдрис просесиндә конкретләшдирилмә вә тәкмилләшдирилмә апарылмагла тәләбәләр Мүасир Азәрбајҹан әдәби дили курсуна там һазырланмыш олурлар. Орта мәктәб мәрһәләсиндән газандыглары билик, баҹарыг вә вәрдишләр системиндәки чатышмамазлыглары арадан галдыра билирләр.

Орта үмумтәһсил мәктәбләри үчүн Азәрбајҹан дили програмы јенидән ишләнмиш, 1993-ҹү илдә чап олунмушдур. Һәмин програмда Азәрбајҹан дилиндән анлајышлар системинә јени тәрздә јанашылмышдыр. Фонетика, сөзүн тәркиби, морфолоҝија вә синтаксис бөлмәләриндә дилчилик елминин ән јени наилијјәтләриндән истифадә олунмушдур. IX—XI синифләрдә илк дәфә олараг Азәрбајҹан дилинин хүсуси фәнн кими кечилмәси тәдрис планына дахил едилмишдир. Бурада үмуми дилчилик, нитг мәдәнијјәти, әдәби дил вә үслуб мәсәләләринин өјрәдилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајҹан дилиндән тәҹрүби мәшғәлә програмында (1988-ҹи илдә нәшр олунмуш) орта үмумтәһсил мәктәбләринин програмына дахил едилмиш һәмин мәсәләләр јохдур. Орта мәктәбин Азәрбајҹан дили курсу илә али мәктәбин мүасир Азәрбајҹан әдәби дили курсу арасында мөвҹуд олан белә бир курсун мәзмунуну тәкмилләшдирмәклә онда тәшкил өтүрүҹү кејфијјәт формалашдырмаг бу ҝүн чох ваҹибдир.

Али мәктәбләрдә Азәрбајҹан дилиндән практик мәшғәләләрин тәшкили спесифик ҹәһәтләри илә башгаларындан фәргләнир. Синиф, кабинет системиндә апарылан бу мәшғәләләрин характери, тәшкили үсуллары, тә'лим материаллары хүсусилә диггәти ҹәлб едир.

Мүшаһидәләр ҝөстәрир ки, али мәктәбләрин филолоҝија факултәләринин I курсларында охујан тәләбәләр Азәрбајҹан дилиндән практик мәшғәләләрә садә мәзмунлу тә'лим мәшғәләләри кими бахырлар. Орта үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајҹан дили курсундан өјрәндикләри материаллары тәкрар нәзәрдән кечирмәјә, һәтта зәиф билдикләри,

[1] Б. Бәширов «Али мәктәб дидактикасы». Бакы, 1992; В. М. Ромыскии, «Азбука педагогического труда». Москва 1990 г.

[2] Азәрбајҹан дилиндән тәҹрүби мәшғәләләр. «Филолоҝија факултәси үчүн програм, Бакы 1988 сәһ. 3.

билмәдикләри материаллары белә охумаға мараг көстәрмирләр. Белә мәгамда мүәллимин тә'кидләри һеч бир нәтичә вермир. Тәләбәләр мәшғәләләрә һәвәссиз јанашырлар. Сәбәбләр арашдырыларкән вәзијјәтин ики мүһүм чәһәтлә әлагәли олмасы ајдынлашдырылмышдыр. Биринчи, орта үмумтәһсил мәктәбләринин Азәрбајчан дили илә вә али мәктәбләрин Азәрбајчан дилиндән практик мәшғәләләрин мәзмунлары арасында, әсасән, ејнијјәтин олмасы шакирдләрдә материалы билмәк бахымындан өзүндән разы вәзијјәт јарадыр. Икинчи, практик мәшғәләләрдә даһа чох лингвистик анлајышларын маһијјәти, мәзмуну, спесифик хүсусијјәтләри әтрафында мүкаләмәләр гурулур. Тәләбәләрә лингвистик мә'луматлары чатдырмаг вә онлардан лингвистик мә'луматлар тәләб етмәјә үстүнлүк верилир.

Беләликлә, мүәллим әсасән тәләбәјә мә'лум олан анлајышлардан данышмалы вә сөһбәтини онун үзәриндә гурмалы олур. Нәтичәдә мәшғәләләр сөнүк, марагсыз кечир, тәләбәләрин фәаллығы минимум сәвијјәјә енир. Белә олан тәгдирдә мүәллимин гаршысында семинар мәшғәләләрин тәшкили бахымындан проблем јаранмыш олур.

Практик мәшғәләләр нечә тәшкил олунмалыдыр ки, о садәчә орта мәктәбдә өјрәниләнләрин тәкрарына чеврилмәсин. Тәләбәләрин савадлы јазы, шифаһи нитг бачарыгларыны әсаслы шәкилдә мөһкәмләндирсин, практик нүмунәләр үзәриндә тәһлил-тәркиб апармаг габилијјәтләри инкишаф етдирилсин. Белә просесләрдә тәләбәләрин кәләчәкдә мүасир Азәрбајчан дили курсу үзрә ардычыл вә системли биликләр алмаға марағы вә һәвәси гүввәтләндирилсин.

Азәрбајчан дилиндән практик мәшғәләләрин башлыча спесифик чәһәтләриндән бири онун ил әрзиндә нечә планлашдырылмасындан асылыдыр. Мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, онун планлашдырылмасында үч мүһүм истигамәтин көзләнилмәси фајдалы һесаб едилә биләр:

1. Лингвистик мөвзуларын мүәјјәнләшдирилмәси;

2. Јарадычы иш формаларынын ајдынлашдырылмасы;

3. Әлавә мәшғәләләрин дәгигләшдирилмәси;

Тәдрис илинин планлашдырылмасында тематиканын сечилмәси мүһүм мәрһәләләрдән биридир. Адәтән, мүәллимләр планлашдырманын бу мәрһәләсини бир о гәдәр чәтинлик чәкмәдән јеринә јетирирләр. Лакин һәмин мөвзулары практик иш нөвләри илә ујғунлашдырмагда нөгсанлара јол верирләр. Һәр һалда лингвистик тематика илин планлашдырылмасынын әсасында дурур вә онун мәнтигинә ујғун шәкилдә апарылмасы тәдрис ишинин сәмәрәли гурулмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Тәчрүби мәшғәләләрдә ишин практик истигамәтдә гурулмасы вачиб һесаб едилир. Ејни заманда нәзәри мә'луматлары тамамламаг, онларын тәбиәтиндәки спесификлији конкрет дил нүмунәләри үзәриндә мүшаһидә етмәк әһәмијјәтли сајылыр. Она көрә дә ишин планлашдырылмасында лингвистик материалларын тәбиәтләринә мүвафиг јарадычы иш нүмунәләринин апарылмасы нәзәрдә тутулмалыдыр. Мүшаһидәләр ону көстәрир ки, мүәллимләр даһа чох лингвистик тәһлил нүмунәләри үзрә ишә јер верирләр. Онларын тәчрүбәләриндә фонетик, морфоложи вә синтактик тәһлилләр апармаг үстүнлүк тәшкил едир. Бу, әлбәттә, јахшы һалдыр. Көстәрилән тәһлил нүмунәләринин апарылмасы онларын фонетика, морфолокија вә синтаксисә даир билик, бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәкдә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Дилчилијин бу саһәләри үзрә тәләбәләрин унутдуглары, чәтинлик чәкдикләри лингвистик хүсусијјәтләри ајдынлашдырмаға көмәк көстәрир. Лакин Азәрбајчан дилиндән практик мәшғәлә курсу өз мөвзусунда јалныз дилчилијин јухарыда көстәрилән саһәләрини үмумиләшдирә билмәз. Орада дилчилијин дикәр саһәләринин дә өзүнәмәхсус јери вардыр.

Бу бүтөвлүјү нәзәрә алмагла, сәмәрәли иш апармаг үчүн ашағыдакы јарадычы иш нөвләриндән истифадә олунмасы фајдалы һесаб едилир:

1. Фонетик тәһлилә аид чалышма;

2. Лексик тәһлилә аид чалышма;

3. Сөз јарадычылығы үзрә тәһлилә аид чалышма;

4. Сөз тәркибинә көрә тәһлилә аид чалышма;

5. Морфоложи тәһлилә аид чалышма;

6. Синтактик тәһлилә аид чалышма;

7. Көстәрилән орфограм вә пунктограмын изаһына аид чалышма;

8. Ифадә-тәсвир, мүһакимә вә ја ифадә-хасијјәтнамә;

9. Шәкил вә ја шәклин јанында дајанмыш рәссам һаггында инша;

10. Тәдрис материалларынын (дил, әдәбијјат вә ја тарих) өјрәдичи характердә ичмаллашдырылмасы;

11. Көстәрилмиш мәнбәнин мүстәгил ичмаллашдырылмасы;

12. Лингвистик мәзмунлу бөјүк олмајан бир нечә јазыја вә ја мәгаләјә аннотасија тәртиб етмәк;

13. Кинофилм вә ја тамашаја ресензија јазмаг;

14. Тәләбә ахшамлары, өзфәалијјәт, јарадычы вә ја елми дәрнәкләрин иши һаггында гејдләр;

15. Екскурсијалар, көзинтиләр, идман јарышлары һаггында һекајә;

16. Әмәли јазыларла (протокол, акт, хасијјәтнамә вә с.) иш;

17. Көстәрилән үслубда (тәнтәнәли, рәсми-әмәли, иронијалы) шифаһи чыхышын һазырланмасы;

18. Тамамланмыш материаллар вә иш;

а) морфемләрдән истифадә етмәклә сөзләр тәртиб етмәк;

б) көстәрилән сөзләрдән истифадә етмәклә чүмләләр тәртиб етмәк;

в) елементләрдән (садә чүмләләрдән) истифадә етмәклә, мүрәккәб чүмлә тәртиб етмәк;

19. Схемләр (моделләр) үзрә иш;

20. Һәр һансы гәзет вә журналда верилмиш материалын үслуби чәһәтдән дүзәлдилмәси;

21. Тәләбәләрин өз ишләриндә бурахдыглары үслуби сәһвләри дүзәлтмәләри;

22. Јарадычы ишләрин гаршылыглы јохланылмасы, онлара рә'ј верилмәси, мәшғәләләр заманы онларын мүзакирә едилмәси;

23. Терминоложи имла-грамматик терминләрин изаһына даир чалышма апармаг;

24. Дәрслијин бир нечә хүсуси параграфы үзрә суаллар тәртиб етмәк;

25. Орфографија вә пунктуасија илә бағлы грамматик суаллара чаваб јазмаг;

26. Гәзет мәтни үзрә апарылмыш орфографик, дурғу ишарәләри, үслуби јохламаларын јекунлары барәдә мә'лумат.

Тәчрүбә көстәрир ки, лингвистик мөвзуларда сөһбәтләрин гурулмасы, мүвафиг јарадычы ишләрин көрүлмәси бә'зән тәләбәләрин бүтөвлүкдә еһтијачларыны өдәјә билмир. Бу заман тә'лим просесиндә јаранмыш еһтијачын өдәнилмәси мүәллимин гаршысында һәлли чәтин олан бир проблемә чеврилир. Мүәллим белә чәтинликләри (чәтин анлары) әввәлчәдән һисс етмәли, билмәли, ону арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр планлашдырмалыдыр. Она көрә дә мүәллимләр әлдә етдикләри тәчрүбәјә истинад едәрәк әввәлчәдән һазырлыг ишләри апармалыдыр. Иллик планлашдырманы һазырлајаркән зәрури әлавә ишләрә хүсуси јер ајырмалыдыр. Көрүләчәк ишләрин сырасында онун оптимал мөвгеји мүәјјәнләшдирилмәлидир. Әлавә ишләр сырасында күндәлик, јахуд гејд дәфтәрчәсинин кәздирилмәси хүсуси јер тутур. Мүәллимин иш системиндә белә күндәликләрдән истифадә етмәк үчүн илк нөвбәдә, онун барәсиндә тәләбәләрә мә'лумат верилир. Билдирилир ки, ил әрзиндә хүсуси күндәлик кәздирмәк зәрури һесаб едилир. Һәмин күндәликләрдә ичтимаи-сијаси тәдбирләр, бахылмыш кинофилмләр, театр-тамашалары, рәсм сәркиси, көзәл күчә, хијабан, бина, көл, чај, мешә вә с. барәдә гејдләр апарылыр. Һәфтәдә бир, јахуд 2 һәфтәдән бир ардычыл олараг синиф шәраитиндә, дәрсдә мүзакирәләр кечирилир. Тәләбәләрин гејдләри үзрә шифаһи мә'луматлар динләнилир, онларын сөзләрдән дүзкүн истифадә едә билмәк, бирләшмәләр гурмаг, садә вә мүрәккәб чүмлә конструксијаларындан истифадә етмәк бачарыгларынын формалашдырылмасына тәкан верилир. Бүтүн бунлардан әлавә, тәләбәләрин факт вә һадисәләр ичәрисиндә ән зәрури оланыны сечә билмәк, үмумиләшдирмәк, тәһлил-тәркиб апармаг, мүәјјән идраки сәвијјәдә ону системә салыб чатдыра билмәк габилијјәтләри инкишаф етдирилир.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ: ЈЕНИ ПРОГРАМА КЕЧИД БАША ЧАТЫР

Әнвәр АББАСОВ,
педагожи елмләр намизәди, баш елми ишчи.

1994/95-чи дәрс илиндән е'тибарән Азәрбајчан дилиндән јени програмла ишә башланылмышдыр. Бу иш тәдричи олараг һәјата кечирилмәкдәдир. Тәһсил Проблемләри үзрә Республика Елми-Методик Мәркәзинин «Тәһсил ишчиләринин 1997-чи ил ән'әнәви август рајон (шәһәр) мүшавирәләринин бөлмә ичласлары үчүн төвсијәләр»индә көстәрилдији кими, бу ил һәмин кечид баша чатачагдыр: сонунчу дәфә олараг IX синифләрдә мүрәккәб чүмлә синтаксиси тәдрис олуначагдыр. Нөвбәти тәдрис илиндән һәмин синифдә јени програмын тәләбинә мүвафиг олараг үмуми дилчилик мәсәләләри кечириләчәкдир.

Өтән илдән фәргли олараг бу дәрс илиндә VIII синифләр мүрәккәб чүмлә синтаксисини өјрәнәчәкләр.

Мүәллимләрин тә'лим просесиндәки чәтинлик вә еһтијачларына әсасән 1996-чы илдә чап едилмиш «Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы»ндан бу дәрс илиндә дә истифадә етмәк мүмкүн олачагдыр. Лакин орада бир чәһәтин нәзәрә алынмасы төвсијә едилир: VIII синиф үчүн планлашдырылмыш садә чүмлә синтаксиси кечилмир, әвәзиндә мүрәккәб чүмлә синтаксиси өјрәдилир. Бу заман ашағыдакы тәхмини планлашдырмадан истифадә етмәк мәсләһәт көрүлүр.

VIII СИНИФ

102 саат (84; 18 с.)

I РҮБ

28 саат (24; 4 с.)

1. Кечилмишләрин тәкрары 2 с.
2. Мүрәккәб чүмлә һаггында үмуми мә'лумат 1 с.
3. Мүрәккәб чүмләнин нөвләри 2 с.
4. РНИ: өјрәдичи инша. «Гәһрәманлар өлмүрләр» мөвзусунда иншаја һазырлыг апарылыр, евдә јаздырылыр вә сәһвләр үзәриндә иш тәшкил олунур 2 с.
5. Табесиз мүрәккәб чүмләләр. Бағлајычылы табесиз мүрәккәб чүмләләр 3 с.
6. Табесиз мүрәккәб чүмләдә мә'на әлагәләри. Заман әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр 2 с.
7. Ардычыллыг әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр 2 с.
8. Сәбәб-нәтичә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр 2 .
9. РНИ: јохлама инша. «Вәтәни севмәк нә демәкдир?» мөвзусунда мүһакимә характерли иншаја һазырлыг апарылыр, јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил едилир 2 с.
10. Ајдынлашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр 2 с.
11. Гаршылашдырма әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр 2 с.
12. Бөлүшдүрмә әлагәли табесиз мүрәккәб чүмләләр 2 с.
13. Бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмләләр 2 с.
14. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.

II РҮБ

21 саат (16; 5 с.).

1. Табели мүрәккәб чүмләләр 2 с.
2. Баш чүмләдә әвәзликләрин ролу 3 с.
3. РНИ: өјрәдичи инша. «Доғма шәһәримиз (кәндимиз)» мөвзусунда тәсвири характерли иншаја һазырлыг апармаг, евдә јаздырылдыгдан сонра мүзакирәсини кечирмәк 2 с.
4. Будаг чүмләләрин нөвләри. Мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә 3 с.
5. Хәбәр будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә 3 с.
6. РНИ: јохлама инша. «Әсл достлуг нечә олур» мөвзусунда мүһакимә характерли иншаја һазырлыг апарылыр, јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил едилир 3 с.
7. Тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә 3 с.
8. Јохлама инша вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.

III РҮБ

29 саат (25; 4 с.)

1. Тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлә 3 с.
2. Зәрфлик будаг чүмләләри. Тәрзи һәрәкәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр 3 с.
3. РНИ: Әмәли јазы. Тәрчүмеји-һал үзәриндә иш апармаг 2 с.
4. Заман будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр 3 с.
5. Јер будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр 3 с.
6. РНИ: «Хејирхаһлыг нәдир?» мөвзусунда јохлама инша. Иншаја һазырлыг апарылыр вә јаздырылыр 2 с.
7. Кәмијјәт будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр 3 с.
8. Сәбәб будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр 4 с.
9. Мәгсәд будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләр 4 с.
10. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.

IV РҮБ

24 саат (19; 5 с.)

1. Шәрти будаг чүмләси 3 с.
2. РНИ: Протокол, тәрчүмеји-һал әмәли јазылары үзәриндә иш 3 с.
3. Гаршылашдырма будаг чүмләси 3 с.
4. РНИ: «Јахшы охумаг нә үчүн лазымдыр?» мөвзусунда өјрәдичи инша. Иншаја һазырлыг апарылыр, евдә јаздырылыр вә сәһвләр тәһлил едилир 2 с.
5. Мүрәккәб гурулушлу табели мүрәккәб чүмләләр 3 с.
6. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш 2 с.
7. Кечилмишләрин тәкрары 8 с.

СИНИФ-КАБИНЕТ НЕЧӘ ЈАРАДЫЛМАЛЫДЫР?

Әли СҮЛЕЈМАНОВ,
Астара РТШ-нин методисти.

Һәлә 70-чи илләрин әввәлләриндә кабинет системинә кечиддән сөһбәт дүшәндә синиф-кабинет анлајышы мөвчуд дејилди. Нә мәтбуат сәһифәләриндә, нә дә дикәр информасија васитәләриндә бу мөвзуја тохунулмурду. Белә тәсәввүр јаранырды ки, кабинет системиндән анчаг ајры-ајры фәнләрин тәдриси үчүн истифадә едилмәлидир. Доғрудур, Астара рајонунун ајры-ајры мәктәбләриндә габагчыл мүәллимләр синиф-кабинетә охшар тәдрис отаглары дүзәлтмишдиләр. Анчаг әсл синиф-кабинетләр бизим сә'јимизлә 1976—77-чи дәрс илиндә Әрчиван кәнд 1 сајлы орта мәктәбдә јарадылды. Бу тәшәббүс гыса мүддәтдә кениш әкс-сәда верди. Мәктәбләрдә бунунла әлагәдар мүтәмади олараг синиф вә фәнн мүәллимләринин семинары, елми-практик конфранслары ,ачыг дәрсләр кечирилди.

Сонракы илләрдә дә рајонун әсас вә орта мәктәбләриндә синиф-кабинетләринин тәшкили кениш вүс'әт алмаға башлады. Кижәбә гәсәбә, Пенсәр кәнд 1 сајлы, Какалос кәнд 2 сајлы, шәһәр 1, 2 сајлы орта мәктәбләриндә бу саһәдә көрүлмүш ишләр даһа севиндиричи тә'сир бағышлајырды вә бу, тә'лимдә өз мүсбәт нәтичәсини верирди.

Мүасир шәраитдә синиф-кабинет јаратмаг синиф мүәллиминдән өз пешәсинә чошгун һәвәс, бачарыг вә јарадычылыг тәләб едир. Чүнки јухары синифләрдә кабинет јарадыларкән шакирдләрин гүввәсиндән мәгсәдјөнлү шәкилдә истифадә етмәк мүмкүн олдуғу һалда, тәбии ки, ашағы синифләрдә бу мүмкүн дејилдир. Демәли, ишин бүтүн ағыр-

лығы мүәллимин үзәринә дүшүр.

Кабинет илк нөвбәдә кениш, санитар-кикијена тәләбләринә чаваб верән синиф отағында јарадылыр. Јахшы олар ки, отаглар әкс өлчүдә тәшкил олунсун. Синиф-кабинетин тәртибиндә истифадә олунан әјани вә техники васитәләр, онларын јерләшдирилмәсинин схеми ашағыдакы кимидир:

1. Ана дили фәнни үчүн ики һиссәјә ајрылмыш јазы тахтасы.

2. Јазы тахтасынын үстүндә рәһбәрин портрети. Портретин алтында елмә, билијә чағырыш руһунда мүдрик бир кәлам.

3. Јазы тахтасынын сағ јухары күнчүндә гырмызы рәнклә јазылмыш саит һәрфләр асылыр.

4. Портретин сағ вә сол тәрәфиндә Азәрбајчан Республикасынын бајрағы, керби вә һимни.

5. Пәнчәрәләрлә үз-үзә диварын јухары һиссәсиндән ики сыра ип чәкилир. (Дивардан-дивара). Биринчи синифләрдә «Әлифба» тә'лими дөврүндә бунлара шәкилли һәрфләр асылыр.

6. Јазы тахтасынын ашағы сол тәрәфиндән сајғач.

7. Габаг диварын сағ күнчүндә стол, онун үстүндә телевизор, вал чалдыран магнитофон.

8. Јазы тахтасынын сол тәрәфиндән бир (вә ја ики) шкаф мүәллим үчүн.

9. Шкафын үстү бәрабәрлијиндә Азәрбајчан Республикасынын инзибати хәритәси.

10. Пәнчәрәләр арасындакы сүтунларда, портретләрин алтында, I—IV синиф шакирдләри үчүн әдәб гајдалары, шакирдин күн режими асылыр.

11. Пәнчәрәләр гаршысында мүхтәлиф дибчәкләр дүзүлүр.

12. Јазы тахтасы илә үзбәүз-арха диварын гаршысында ән азы 6 шкаф гојулур. Бунлардан 3—4-ү синиф китабханасы үчүн, 2-си рәсм дәрсләриндә шакирдләрин дүзәлтдикләри, чәкдикләри әл ишләри үчүндүр.

13. Диварын шкафдан јухары һиссәсиндә шифаһи вә јазылы иншалар апармаг үчүн мүхтәлиф сүжетли шәкилләр вә портретләр, иллүстрасијалар, мүхтәлиф чәдвәлләр асылыр.

14. Диварын сағ, јухары һиссәсиндә синифин паспорту вурулур (тәшкилат кушәси). Паспортда шакирдләрин ады, фамилијасы, атасынын ады, доғулдуғу ил, ај, күн көстәрилир. Дәрс, нөвбәтчилик вә зәнк чәдвәли, шакирдләр арасында вәзифә бөлкүсү. Ә'лачы, хүсуси исте'дада малик шакирдләрин сијаһысы да паспортда өз әксини тапмалыдыр.

15. Синиф-кабинетдә әдәбијјат вә инчәсәнәт хадимләринин портретләри асылыр. Мәсәлән, Үзејир Һачыбәјов, Сәттар Бәһлулзадә, М. Ә. Сабир, С. Вурғун вә с.

Синиф-кабинетин верилмиш гурулуш-схемини еталон кими гәбул етмәк олмаз. Бу, ән чох лајиһә әсасында тикилмиш мәктәбләр үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Ујғунлашдырылмыш биналардакы мәктәбләрдә исә имкан, шәраитдән асылы олараг верилмиш гурулуш-схемдә дәјишикликләр етмәк олар.

Һәр бир синиф мүәллими синиф-кабинетин тәшкил олунмасына чидди јанашмалы, бу иши өзүнүн үмдә вәзифәси сајмалыдыр.

●

БИР ӘН'ӘНӘНИН ИЗИ ИЛӘ

Шамхәлил МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

Шифаһи халг әдәбијјатынын жанр вә нөвләри сон илләр епик, лирик, драматик нөвләр кими груплашдырылыб. Епик нөвүн ән марағлы вә рәнкарәнк мөвзуларла зәнкин жанрларындан бири дастанлардыр.

Дастанларын тәдгигатчылары ону фолклорун ән ири формалы, зәнкин поетик системли жанры кими гијмәтләндирирләр. Дастан јазылы әдәбијјатын роман жанрына бәрабәр тутулур, роман кими, дастанда да гәһрәманын һәјатындан кениш епизод вә лөвһәләр верилдији көстәрилир.

Фолклорчулардан П. Әфәндијев, В. Вәлијев вә б. индијә кими, әсасән, онун форма хүсусијјәтләринә, фолклор ән'әнәләринин шәрһинә даһа чох јер вермишләр.

Ән'әнә көһнә әдәби һадисә илә јени әдәби һадисә арасында ардычыл варислик әлагәсидир. Бир вә ја бир нечә јарадычынын сонракы нәсил сәнәткарлар тәрәфиндән өјрәнилиб инкишаф етдирилән идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләри, әдәби нөв вә жанрларда көзләнилән форма хүсусијјәтләри ән'әнәни тәшкил едир. Фолклор ән'әнәләринә сон дәрәчә чидди тәләбләр даирәсиндә һәмишә әмәл олунмуш, сонракы нәсил ашыглар тәрәфиндән форма вә поетик ән'әнәләр давам етдириләрәк чилаланмышдыр.

Гәһрәманлыг дастанларынын форма хүсусијјәтләри ашағыдакылардыр: бу фолклор абидәләринин һеч биринин әввәлиндә устаднамә јохдур; тәкчә «Дәдә Горгуд»да бојларын сонунда чаһаннамәләр дејилир; гәһрәманлар гылынч вурур, ат чапыр, күләшир, јери кәләндә өз үрәкләринин арзуларыны, дүшмәнә олан нифрәт вә гәзәбләрини сазла-сөзлә ифадә едирләр.

Мәһәббәт дастанларынын сечимли форма хүсусијјәтләри вардыр. «Бу дастанлар устаднамәләрлә башланыр. Һәр бир дастанын әввәлиндә адәтән үч устаднамә верилир. Бурада әсас мәгсәд динләјичиләрә көзәл инсани кејфијјәтләр ашыламагдан ибарәтдир. О бири тәрәфдән ашыглар бунун васитәсилә өз кечмиш устадларыны јад едир, онларын хатирәләрини әбәдиләшдирирләр.

Ашыглар устаднамә јарадаркән, халгын тәчрүбәсини ифадә едән аталар сөзүндән, афоризмләрдән истифадә едирләр. Чох заман бир нечә аталар сөзүнү ше'рин вәзнинә ујғунлашдырыб сөјләјирләр. Мәсәлән:

Фүрсәт әлдә икән јахшылыг ејлә,
Һәмишә әлиндә ихтијар олмаз.
Кәл күвәнмә дөвләтинә, малына,
Мала, мүлкә, әмрә е'тибар олмаз.

Улғун чоша кәлсә, көпүк јағ олмаз,
Сөјүд бар кәтирсә, бағча бағ олмаз.
Зибил тәпә олса, күллүк дағ олмаз,
Јел әсәндә алчаглара ендирәр.

Мәһәббәт дастанларымызын сабит ән'әнәләриндән бири сонда дуваггапмаларын охунмасыдыр.

М. Һ. Тәһмасиб јазмышдыр: «Дастан гуртардыгдан сонра ики севкилинин тојуна һәср едилән бир ашыг мүхәммәси охујурлар ки, буна дуваггапма дејилир. Дуваггапмалар инди дастанла, сүжетлә, тәсвир едилән һадисә илә һеч бир әлагәси олмајан мүхәммәс, мүсәддәсләрдән ибарәт олур» (Бах: М. Һ. Тәһмасиб. «Азәрбајчан халг дастанлары, орта әсрләр, сәһ. 63).

Бу мәгаләмиздә дастан јарадычылығында мәһз устаднамәләрин ролу вә јери мәсәләсинә тохунмаг нијјәтиндәјик.

Бәри башдан гејд едәк ки, мәһәббәт дастанларына үч устаднамә

илә башланылмасы бир ән'әнәдир. Истәнилән ел сәнәти нүмунәсини нәзәрдән кечирсәк вә ја ашыг мәчлисиндә динләјичи сифәти илә иштирак етсәк, үч устаднамә охујар вә ја динләјәрик. Бу, өзүнәмәхсус, нечә дејәрләр, низамнамәси, сәнәт ән'әнә вә принсипләри олан ашыг јарадычылығында чидди риајәт едилән тәләбдир.

Ашыг дастана мүтләг устаднамә илә башлајыр. Вә бу устаднамә ону динләјәнләри дүшүндүрүр, фикирләр ахарына салыр. Бундан сонра дастанын әсас һиссәсинин данышылмасы башланылыр.

Лакин гәһрәманлыг дастанларымызда бу ән'әнә јохдур. Јә'ни динләјичидә гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик, чәсарәт вә һүнәр көстәрмәк дујғуларыны ојадан «Короғлу», «Гачаг Нәби».. кими гәһрәманлыг дастанларынын һеч бириндә устаднамәјә раст кәлмирик. Доғрудур, епосларын мәзмунунда устаднамәләр вар, лакин пролог кими устаднамәләр ишләдилмәјиб. Һалбуки бу, бәдии-психоложи овгат јаратмаг бахымындан јеринә дүшәрди. Тәбии ки, пролог ифадәсиндән сонра мәсәләјә ајдынлыг кәтирмәк јеринә дүшәрди.

Пролог (јунанча про «габаг», логос «сөз» демәкдир) бәдии әсәрә верилән мүгәддимәдир. Әдәбијјатшүнаслыгда пролог әсәрдәки интриганын, јахуд коллизијанын «василәси», «бәдии мүгәддимә», «әһвалата, һадисәләрә, мүбаризәләрә верилән... кириш» кими шәрһ олунур, шифаһи халг әдәбијјатында «пролог характери дашыјан киришә.. халг дастанларында тәсадүф» едилдији, буна «устаднамә» ады верилдији көстәрилир.

Устаднамәнин ашыг јарадычылығында өз әдәби-бәдии функсијасы, тәрбијәви-психоложи тә'сири вардыр. Мәһәббәт дастанына башламаздан әввәл, ашыглар бу күн дә үч устаднамә дејирләр. Фолклоршүнас алим М. Һ. Тәһмасиб јазырды: Бу (устаднамә демәк), чох гәдимдән кәлән ән'әнәдир. Устаднамә бир тәрәфдән гәдим устадлары нәсилдән-нәслә вериб јашатмаг, дикәр тәрәфдән дә устаднамәдә дејилмиш һикмәтамиз афоризмләри, ағыллы мәсләһәтләри динләјичиләрә чатдырмаг, онлары тәрбијә етмәк кими нәчиб мәгсәдләрә хидмәт едир».

Демәли, тарихән мәчлисин әввәлиндә гаравәлли вә ја ләтифә данышыб мәчлиси әлә алан, диггәти өзүнә чәлб едән ашыг сифариш үзрә дастана башламаздан әввәл онун мөвзу вә идејасы илә бағлы устаднамә охумуш, өз динләјичиләринин әсәбләрини дастанын мәзмуну әсасында «көкләмиш», габагчадан әсас идеја вә әсас мотивлә сәсләшән фикирләр тәлгин етмишдир. Бу, динләјичинин мә'нәви аләминә илк психоложи тә'сир олмушдур. Сәнәтин ичтимаи әһәмијјәтә, тәрбијәви вә психоложи тә'сирә малик олдуғуну дәрк етмиш устад ашыглар, чох еһтимал ки, динләјичини кәркин драматик һалларла, инсан психикасына күчлү мүсбәт вә ја мәнфи тә'сир көстәрән анларла бирдән-бирә гаршылашдырмамаг, ону белә психоложи вәзијјәтләрә габагчадан һазырламаг үчүн бәдии-психоложи зәмин һазырламағы унутмамышлар. Бу бәдии зәмин дастанын үмуми идејасы, мөвзусу илә сәсләшән устаднамәләр олмушдур. Әкәр дастанда бута аланларын говушмасына мане оланларын зүлмкарлығы, мә'нәвијјатсызлығы ифша олунурса, дастан сөјләјән ашыг зүлмдән, бәдхаһлыгдан вә намәрдликдән шикајәтләнән ше'р-устаднамә охујур, севән көнүлләрин һәсрәт вә изтирабларыны сазын јаныглы сәсинә гатараг динләјичи-тамашачыны мән'ән, руһән тәрпәдир, ону кәркин психоложи мәгамлара, драматик һаллара һазырлајыр.

Устаднамәләрин устад ашығын ирсини јашатмаг үчүн бир үсул олмасы фикри өзлүјүндә мараглы вә әсаслыдыр. Лакин бир мәсәләни унутмамалыјыг ки, устад ашығын бәдии ирсини јашатмағын өзүнү доғрултмуш, тарихән сынагдан чыхмыш форма вә васитәси ше'рләри ваһид сүжет әтрафында бирләшдирмәклә: биринчи, **сәнәткарын өзүнүн**; икинчи **шәјирдинин**; үчүнчү башга бир **ашығын** дастан јаратмасыдыр. Әслиндә, дәриндән дүшүнәндә бу, бәдии ирси јашатмагда даһа кениш, даһа е'тибарлы бир васитәдир.

Әдәбијјатшүнасларын јазылы әдәбијјатда да пролог, фолклорда устаднамә һаггында фикирләрини, еләчә дә јухарыдакы мүлаһизәни бу вә ја дикәр дәрәчәдә тәсдиг едән әдәби факт вардыр.

Ифадан чыхыб абидәјә чеврилмиш «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларынын сонунда ашыг сәнәтинин өлмәз ән'әнәләриндән биринә—чаһаннамәләр сөјләмәјә риајәт олунуб. Башга гәһрәманлыг—«Короғлу», «Гачаг Нәби» вә с. дастанларымыздан фәргли олараг, «Китаби-Дәдә Горгуд»дакы бојларын әввәлиндә устаднамә дә вардыр.

Професcор М. Һ. Тәһмасиб көстәрмишдир ки, епосун «Мүгәддимә» адландырылан һиссәсиндәки афоризмләр мәһз устаднамәләрдән ибарәтдир. Чох еһтимал ки, бојларын јазыја алындығы әсрләрдә озанлар бунлары һәр дастаны башламаздан әввәл дејирмишләр. Топлајычы-катиб өз ишини асанлашдырмаг үчүн бунларын һамысыны бир-биринин ардынча дүзәрәк китабын әввәлиндә јерләшдирмишдир.

Мәрһум фолклоршүнасын бу фикри илә бағлы ортаја белә бир суал чыхыр: мүгәддимәдәки афоризмләр устаднамәләрдирсә (бу формалы устаднамәләрин өзү дә арашдырма тәләб едир), онда «бунларын һамысыны һәр дастаны башламаздан әввәл» озанларын демәси фикри мәнтиги чәһәтдән нә дәрәчәдә дүздүр? Ахы, афоризмләр ајры-ајры мөвзулардадыр вә буну кор-коранә һәр бојдан әввәл сөјләмәјә нә еһтијач варды? Јәгин ки, бојлар ифадә олан чағларда һәр бир бојла-дастанла бағлы устаднамәләр сөјләнилмишдир. Бојларла афоризмләрин мәзмун вә идејача әлагәләндирилиб мүгајисә едилмәси мараглы мәнзәрә јарадыр.

«Мүгәддимә» һиссәсиндән ашағыдакы афоризмләрә нәзәр салаг:

Јад оғлуну сахламагла оғул олмаз,—
Бөјүјәндә атар-кәдәр, көрдүм демәз..
Күл тәпәчик олмаз (Күрәкән оғул олмаз).
Гара ешшәк башына јүјән вурсан, гатыр олмаз.
Гараваша дон кејдирсән дә гадын олмаз.

«Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси боју»нда дејилир ки, Гонур Гоча Сары Чобандан Пәри гызын оғлу олур. Ов заманы бу әчаиб-тәпәдә көзү олан ушағы Аруз Гоча көтүрүб евинә кәтирир. Арузун аталыг едиб бөјүтдүјү бу әчаиб ушаг ахырда Оғуз елинә гәним кәсилир... Аруз гочанын аслан сүдү илә бөјүмүш оғлу Басат Тәпәкөзү мәһв едир. Көрүндүјү кими, бојда хејирхаһлыг вә гајғыја чаваб олараг наначиблик, чөрәкитирәнлик, нанкорлуг мөвзусу Тәпәкөз-Аруз гоча-Басат хәтиндә гојулуб бәдии һәллини тапмышдыр. Бојун мәзмуну илә јухарыдакы афоризмләрин-устаднамәләрин мөвзу-бәдии чәһәтдән сәсләшмәсини мүгајисә етмәји охучуларын өһдәсинә бурахаг.

«Дәли Домрул боју»нун гәһрәманы Аллаһын ирадәси әлејһинә чыхыш едир. Тәбиәтән садәдил, мәрд вә чәсур олан Домрул «оғурлугла чан алан Әзрајылы» гәбул етмир:—Чаныны алырса, гој Аллаһ алсын—дејир. Домрулун сөзләри Аллаһа хош кәлир:—Чаны әвәзиндән вермәјә чан тапарса, сағ галсын, дејир.

Јеканә оғулларынын чаны әвәзинә нә гоча ата, нә дә гары ана разы олур. Сон анда ики ушағы вә көрклүсү илә һалаллашмаға кедән Домрул сәдагәт вә мәһәббәтин, әзәми бир бөјүклүјүн гаршысында сарсылыр, һејрәтдә галыр. Бир чан нәдир ки, атанла-анан сәнә гыјмајыб, — дејән Домрулун гадыны өз чаныны вермәјә һазыр вә разы олдуғуну сөјләјир. Лакин гејрәт, әрлик гүруру Домрулу дилләндирир:—Алырсан икимизин дә чанымызы бирликдә ал, гојурсанса биркә сағ бурах, —дејә Аллаһа үз тутур.

Үлви мәһәббәтин, сонсуз сәдагәт вә гаршылыглы еһтирамын гаршысында һејран галан гадир Аллаһ онларын һәр икисинә јүз гырх ил өмүр верир. Бу бојла аз вә ја чох дәрәчәдә сәсләшән устаднамә — Горгуд сөјләмәси дә тәхминән ејни мәзмуну ифадә едир:

Аллаһ-аллаһ демәјинчә ишләр дүзәлмәз,
Гадир танры вермәјинчә киши варланмаз.
Әзәлдән јазылмаса гул башына гәза кәлмәз.
Әчәл вахты чатмајынча кимсә өлмәз.
Өлән адам дирилмәз, чыхан чан кери кәлмәз.

«Китаби-Дәдә Горгуд»да аталар-

оғуллар мөвзусунда олан бојлардакы оғул образлары нәчиб вә кениш гәлбли, хејирхаһ, һуманист, вәтәнпәрвәр, өвладлыг борчуну шәрәфлә јеринә јетирән икидләр, баһадырлардыр.

Гурбанлар баһасына тапылмыш Буғач хәјанәт нәтичәсиндә атасы тәрәфиндән јараланыр. Ана оғлуну мүаличә едиб сағалдыр.. Буғач өз икидләри илә дүшмәнә ат салыб гылынч чалыр, атасыны хилас едир.

Газан ханын евини јағмалајан кафирләр онун оғлу Урузу, гадыны—јад гызы һалалы Бoју узун Бурла хатуну әсир алырлар. Кафирләр Бурла хатуну танымаг үчүн Урузу кәсиб гара говурма етмәји, гырх бәј гызына једиртмәји вә бунунла да өз мәгсәдләринә наил олмағы гәт едирләр. Бурла хатунун тәдбири нәтичәсиндә кафирләр ону илк дәфә танија билмирләр. Одур ки, кафирләр тәдбир төкүрләр: Урузун әтиндән говурма едиб гадынлара једирдәк. Јемәјәчәк гадын анасы олачаг.

— Оғул, әтиндән јејимми, јохса атајын намусуну сындырымы? — суалына Уруз белә чаваб верир: — Гој әтимдән чәксинләр, гара говурма етсинләр, гырх бәј гызынын өнүнә иләтсинләр. Онлар бир једијиндә сән ики јекил! Сәни кафирләр билмәсинләр, дујмасынлар...

Башга ики бојда да Уруз һәгиги бир гәһрәман, намуслу, ләјагәтли бир өвлад кими һәрәкәт едир. Демәли, оғулларла бағлы бојлар мүтләг динләјичини белә бир руһда тәрбијә етмәк нијјәтини күдмәлидир. Демәли, бу мөвзу-мәзмунда олан бојлар үчүн пролог ејни мотивли-тә'сирли олмалыдыр:

Оғул атанын јетирмәси, ики
көзүнүн биридир.
Ағыллы оғул олса, очағынын
көзүдүр,
Дөвләтсиз оғул гопса очағынын
күридир;
Оғул даһа нејләсин, баба өлүб
мал галмаса
Баба малындан нә фајда, башда
ағыл олмаса...

«Дирсә хан оғлу Буғач», «Салур Газанын евинин јағмаландығы бој», «Уруз бәјин дустаг олдуғу бој», «Јејнәјин боју», «Бәкил оғлу Имранын боју», «Салур Газанын дустаг олдуғу бој» илә бу вә ја дикәр дәрәчәдә мә'на вә мәзмунча сәсләшән устаднамәләр, бизчә, әввәлдә көстәрилән афоризмләр олмушдур вә чох еһтимал ки, тарихән һәмин бојлардан әввәл озанлар тәрәфиндән дејилмишдир.

(Дикәр бојларла бағлы устаднамәләр дә сәтирләрин мүәллифи тәрәфиндән беләчә ашкара чыхарылмыш, вахтилә мәрһум фолклоршүнас алим М. Һ. Тәһмасиб бунларла таныш едилмишди).

Устаднамәләрин јазылы әдәбијјатын епик нөвүнә мәнсуб олан роман вә повестин прологуна ујғун вә охшар олмасы фикрини «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары әсасында тәсвир етмәјә чалышдыг. Орта әср, еләчә дә мүасир халг дастанларымызда бу фикир өзүнү доғрултмур; белә ки, һәмин дастанларын әввәлләриндә верилмиш устаднамәләр дастанларын мәзмуну вә идејасы илә сәсләшән, мә'нача ејни кәлән ше'рләр дејил. Бу устаднамәләрин нәинки бири вә ја икиси, һәтта үчү дә бә'зән тамам башга мәзмунлу поетик парчалардыр. Марағлы бурасыдыр ки, бу әдәби гајдада «Дәдә Горгуд» дастанларында мүәјјән дәрәчәдә риајәт олунмушдур. Јәгин дастанларын јазыја көчүрүлмәсиндән габаг вәзијјәт белә олмамышдыр.

Әдәби ән'әнәләрин даһа мөһкәм көзләнилдији ашыг јарадычылығында дастанын мәзмун вә идејасы илә сәсләшән устаднамәләр демәк көзләнилмәјиб. Һалбуки, бу ән'әнәни сүбут едәчәк дәлил-сүбут, фактлар «әдәби-бәдии абидә», «тарихи-мәдәни јадикар» (Ә. Султанлы) олан «Дәдә Горгуд» бојларында јашамагдадыр.

Чидди сәнәт принсипләри олан ашыг јарадычылығынын ән'әнәләриндән бири мәһз устаднамә демәкдир. Тарихән бу әнәнәјә чидди әмәл олунмушдур. Сөјләнилән дастанын идеја мәзмуну илә сәсләшән устаднамә демәк ән'әнәси нечә олуб ки, унудулуб, јаддан чыхыб?

Буну ики чүр јозмаг олар: Әввәла, дастанын илк—мүәллиф вариантынын вахтында јазылмамасы, ичтимаи-сијаси һадисәләрин тә'сири, илләрин, әсрләрин долајлары бу ән'әнәни унутдурмушдур.

ҺАНСЫ ДҮЗКҮНДҮР?

Фикрәт МИРЗӘЈЕВ,
Ағсу рајону, шәһәр 1 сајлы мәктәбин мүәллими.

Демократик вә мүстәгил дөвләтимизин сон илләрдә тәһсил гуручулуғу саһәсиндәки аддымларындан бири латын графикалы јазыја кечмәјимиз вә дәрсликләримизи дә һәмин графикаја чевирмәјимиздир. Јени дәрсликләрин нәшри, бу јолда алимләримизин ағыр зәһмәти бүтүн зијалылар тәрәфиндән јүксәк вәтәнпәрвәрлик һисси кими гијмәтләндирилир.

Империја режими тә'сириндән јаха гуртаран, инди-инди өз мә'нәви дәјәрләримизи өјрәдән бу дәрсликләр ичәрисиндә VII синиф (Н. Араслы, «Маариф» нәшријјаты, 1996) вә IX синиф «Әдәбијјат» (Ә. Сәфәрли вә Х. Јусифли, «Өјрәтмән» 1994) дәрсликләри диггәти чәлб едир.

Бу ики дәрслијин әһатә етдији дөвр тәхмини дә олса, ејнилик тәшкил едир. Даһа доғрусу, дәрсликләрдә ејни јазычы вә шаирләрлә бағлы материал ујғунлуғу вар. «Авеста», «Маһмуд Кашғарлы», «Низами Кәнчәви», «Хагани Ширвани», «Нәсими», «Гази Бурһанәддин» «Шаһ Исмајыл Хәтаи», «Мәһәммәд Фүзули» вә с. мөвзулар һәм VII, һәм дә IX синфин әдәбијјат програмына вә тәбии ки, әдәбијјат дәрсликләринә дахил едилмишдир. Јухарыда ады чәкилән һәр ики китабы диггәтлә охумушам. Дәрсликләрин кичик гүсурлары үзәриндә дајанмаг истәјирәм. Һәр ики синфин дәрслијиндә тәдрис заманы мүбаһисә доғуран фактлар нәзәри чәкир. Белә фактлар һәм мүәллими, һәм дә шакирди чашдырыр. Елә буна көрә дә бу дәрсликләрдә тоггушан фактлары Сизин дә нәзәринизә чатдырырам.

1. VII синфин дәрслијиндә јазылмышдыр: «...Зәрдүшт Азәрбајчанда Урмија бөлкәсиндә доғулмушдур. Онун ерадан габаг IX—VI јүзилликләрдә јашамасы тәхмин олунур». (сәһ. 11).

IX синфин дәрслијиндә исә бу факт тамамилә башга чүр верилмишдир: «Зәрдүшт...е. ә. 569-чу илдә анадан олмуш е. ә. 492-чи илдә... өлдүрүлмүшдүр». (сәһ. 67.).

Көрүндүјү кими, икинчи дәрсликдә Зәрдүштүн дөврү VI—V әсрләрә аид едилмишдир.

2. IX синфин дәрслијинин 307-чи сәһифәсиндә охујуруг: «М. Кашғарлынын 1072-чи илдә јаздығы «Дивани-луғәт-түрк» әсәри түрк бәдии сөз тарихиндә јени бир һадисәдир». Һәмин китабын 339-чу сәһифәсиндә охујуруг: «О, түрк дилләринин илк сөзлүјү сајылан бу әсәри («Дивани луғәт-ит-түрк»—Ф. М.) 1077-чи илдә јазыб битирмишдир».

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бөјүк алим Маһмуд Кашғарлынын ады VII сифин дәрслијиндә М. Кашғарлы, IX синфин дәрслијиндә исә М. Кашғари кими кетмишдир.

3. Јухарыда ады чәкилән дәрсликләрдә Шаһ Исмајыл Хәтаинин һәм доғум или, һәм дә тәхәллүсү мүхтәлиф чүр кетмишдир. VII синфин дәрслијиндә шаирин доғум или 1486-чы ил көстәрилдији һалда, IX синфин дәрслијиндә 1487-чи ил кими верилмишдир. Елә һәмин дәрслијин шаирин јарадычылығындан бәһс едән 178-чи сәһифәсиндә шаирин 38 ил өмүр сүрдүјү гејд олунур. Әслиндә доғум или 1487-чи илдән һесабланса Шаһ Исмајыл Хәтаи 37 ил өмүр сүрмүш олур. Хатырладым ки, шаирин тәхәллүсү дә биринчи китабда «Хәтаи», икинчи китабда «Хәтаји» кими јазылмышдыр.

4. Һәр ики китабда бөјүк драматург Мирзә Фәтәли Ахундовун сојады мүхтәлиф чүр верилир: VII синфин дәрслијиндә «...Мирзә Фәтәли Ахундзадәнин чохсаһәли зәнкин јарадычылығы...» (сәһ. 4).

IX синфин дәрслијиндә «Мирзә Фәтәли Ахундовун јарадычылығы әдәбијјатымызын тарихиндә јени мәрһәләнин башланғычыдыр» (сәһ. 7.).

5. Һәр ики дәрсликдә мараглы тәдрис објектләриндән бири Хаганидир. VII синфин дәрслијиндә охујуруг: «...шаирин 25 мин бејти әһатә едән лирик ше'рләр диваны... бизә кәлиб чатмышдыр». IX синфин дәрслијиндә дејилир- «Хаганинин әдәби ирси 17 мин бејтлик ше'р диваныдан... ибарәтдир».

Јухарыда гејд етдијим кими, бөјүк зәһмәтин вә елми ахтарышларын бәһрәси олан китабларын мүәллифләринә һөрмәти олан бир мүәллим кими үмид едирәм ки, дәрслик мүәллифләри онларын јени нәшриндә бу ујғунсузлуглары арадан галдыраҹаг, халгымызын зәнкин мә'нәви дәјәрләрини кәнҹ нәслә даһа әтрафлы чатдырылмасында елмилик принсипләринә дәгиг әмәл едәҹәкләр.

КЛАССИКЛӘРИН НӘҸИБ ӘН'ӘНӘЛӘРИНИ ДАВАМ ЕТДИРМӘЛИ

Нуријә АҒАЈЕВА,
Гарадағ рајонундакы 273 сајлы орта мәктәбин мүәллими.

Адәтән, Азәрбајҹанда орта әср тәдрис мәсәләләриндән данышаркән, илк нөвбәдә мәктәб-мәдрәсәләрдә дини әсәрләрин тәдриси, хүсусән мөвһуматын тәблиғи нәзәрдә тутуланырды. Сон онилликләрин тәдгиги көстәрди ки, Орта әсрдә, еләҹә дә XIX јүзиллијин сону, XX јүзиллијин әввәлләриндә мәктәб-мәдрәсәләрдә кәнҹләрин һәртәрәфли инкишафына, биликләринин артмасына, һәм дә әхлаги ҹәһәтдән сафлашмасына јардым едә билән әсәрләр тәдрис олунурду.

Әлбәттә, сөһбәт әсаслы тәһсил алмыш мүдәррисләрдән вә онларын дәрс дедији гүввәтли мәктәб-мәдрәсәләрдән кедир. Доғрудур, «Гур'ани-Кәрим»ин мүкәммәл тәдриси тәләбәләр үчүн, онларын тәрбијәләнмәси үчүн чох хејирли вә сәрфәли иди. Бунунла белә, XIII әср шаири Шејх Сә'ди Ширазинин дидактик мәзмунлу әсәрләри олан «Күлүстан» вә «Бустан», таҹик шаири Әбдүррәһман Ҹаминин «Јусиф вә Зүлејха», бә'зи гәсидәләри, мисал үчүн «Ҹилаүр-руһ» вә башга әсәрләрдән әдәбијјат, әдәбијјатшүнаслыг, тәрҹүмә тарихи, хәттатлыг вә с. фәнләрин тәдрисиндә истифадә едилмишдир. Бунунла белә, хырда һәҹмли, мәзмунлу нәсиһәтлә долу әсәрләрин тәдриси даһа әлверишли олмушдур. Ҹаминин адыны чәкдијимиз гәсидәси—«Ҹилаүр-руһ», «Лүҹҹәтүл-әсрар» вә б. илә бәрабәр, Нәсими Ширванинин «Бәһрүл-әсрар», Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар» вә башга бу кими әсәрләрин, еләҹә дә XIX јүзилликдә јаранан бә'зи әсәрләрин тәдриси, һәҹминин кичиклији илә бәрабәр, өз мәзмуну бахымындан да әлверишли васитәләрдән олмушдур.

А. Бакыхановун әсрин тәләбинә ујғун, педагожи, дил вә үслуб бахымындан мүнасиб билиб «Нәсиһәтнамә» адлы кичик һәҹмли бир дәрслик јаратмасы да тәсадүфи олмамышдыр. 102 нәсиһәтдән ибарәт бу китабда мүәллиф тәрбијәјә аид өз фикирләрини ирәли сүрүр. Әлбәттә, тәдрис васитәси јаратмаг ишиндә Мирзә Казым бәјин Аббасгулу аға Бакыхановун, Абдулла Шаигин вә башга маариф хадимләринин хидмәти аз олмамышдыр. Бунунла белә, тәдрис васитәси дејәркән, илк нөвбәдә орта әср вә XIX јүзилликдә Азәрбајҹан әразисиндә олан мәктәб-мәдрәсәләрин тәдрис васитәләри нәзәрдә тутулур ки, бунлар да јухарыда дејилдији кими, әксәријјәти орта әср мүәллифләринин гәсидәләриндән ибарәтдир. Алимләрин сон илләрдә апардыглары тәдгигатлары сүбут етди ки, орта әср мәдрәсәләриндә, хүсусән XVIII—XIX јүзилликләрдә, еләҹә дә XX јүзиллијин әввәлләриндә Азәрбајҹан мәдрәсәләриндә ән чох да Ширван мәдрәсәләриндә Ағдаш, Нуха, Шамахы, Гутгашын кими мәркәзи шәһәрләрдә ири һәҹмли «Јусиф вә Зүлејха», «Күлүстан», «Бустан» кими әсәрләрлә јанашы, хырда һәҹмли, мәзмун ҹәһәтдән долғун гәсидәләр даһа чох тәдрис едилмишдир. Бунлар ичәрисиндә Хагани Ширванинин «Гәсидеји-Шинијјә»синин тәдрис едилдији дә мүәјјәнләшдирилди. (Ҹәннәт Нағыјева «Хагани әсәрләринин Азәрбајҹанда ән чох јајылмыш әлјазмалары». Бах. Хагани Ширванинин 870 иллији мүнасибәтилә кечирилән конфрансын тезисләри. Бакы, 1997). Отуз сәккиз мүәллифин ҹаваб-нәзирә јаздығы бу гәсидәнин әлјазмаларынын тәдгиги нәтиҹәсиндә мә'лум олмушдур ки, шаирин бу гәсидәси дә һәм хәттатлыг фәннинә јијәләнмәк, һәм тәрҹүмә мәсәләләрини өјрәнмәк, һәм дә әдәбијјат вә әдәбијјатшүнаслыг бахымындан тәдрис едилмәси тәсадүфи олмамышдыр Чүнки охујуб әзбәрләмәклә тәләбәләр әсәри мүәјјән гәдәр мәнимсәјирдиләрсә, ону көчүрмәк, хүсусән јаваш-јаваш, көзәл хәтлә көчүрмә просесиндә әсәрин мәзмунуну даһа дәриндән дәрк етмиш олурдулар. Бу ҹүр тәдрис методунун әһәмијјәти бөјүкдүр вә бу метод мүасир дөврдә дә тәтбиг едиләрсә, хејирли нәтиҹәләр әлдә етмәк олар. «Гәсидеји-шинијјә» 50-ҹи илләрдә Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә едилмишдир. Нәсиһәтамиз мәзмунлу бу гәсидәдә хејирхаһлыг, сәхавәт, јахшыларла достлуг етмәјин фајдасы, әдаләт вә саирә кими мәсәләләр тәблиғ едилир.

Орта мәктәбләрдә Хагани Ширванинин һәјат вә јарадыҹылығынын тәдрисинә «Төһфәтүл-Ирагәјн» әсәри илә бирликдә ҹәми 1 саат ајрылмышдыр.

Бизҹә, башга әсәрләрин тәдриси һесабына Хагани јарадыҹылығына, онун «Гәсидеји-шинијјә»синин тәдрисинә әлавә вахт ајрылмалыдыр. Нәсиминин Хагани Ширванинин һәмин гәсидәсинә ҹаваб олараг јаздығы «Бәһрүл-әсрар» гәсидәсинин тәдриси» өн плана чәкилмәлидир.

Узун илләр боју Нәсими Аллаһсыз кими гәләмә верилсин дејә, мүәјјән һиссәләр гәсидәдән ихтисар едилмишдир, хүсусән имамларын тә'рифинә даир һиссәләр.

Сон илләрин тәдгиги Нәсиминин «Бәһрүл-әсрар»ынын да Ширван мәдрәсәләриндә тәдрис едилдији ајдынлашды вә әсәрин мүкәммәл әлјазма нүсхәси филолокија елмләри доктору Ҹәннәт ханым Нағыјева тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилди. Инсана онун варына көрә дејил, мәзмунуна көрә гијмәт вермәк, елмин, тәдрисин әһәмијјәти, бөјүкләрә һөрмәт вә с. кими нәсиһәтамиз мәзмунлу бу гәсидәнин дә мүкәммәл, һәртәрәфли тәдрисинин кәләҹәк тәдрис програмына салынмасыны ваҹиб билирик, чүнки бу гәсидә оота мәктәбләрдә, демәк олар ки, тәдрис едилмир.

Бизҹә Хаганинин, Нәсиминин ады чәкилән гәсидәләри, еләҹә дә онлара ҹаваб гәсидәләри, тәдрис програмына дахил едиләрсә, чох фајдалы нәтиҹәләр верәр. Хаганијә илк ҹаваб јазанлардан XIII јүзилликдә јашајан шаир Әмир Хосров Дәһләвинин гәсидәси дә мәзмун бахымындан дәјәрлидир. Гәсидәләр ичәрисиндә ән чох јајыланы Ҹаминин «Ҹилаүр-руһ» гәсидәси олса да, бу мөвзуда илк сөз ачан Хагани, еләҹә дә Нәсими гәсидәләринин кәләҹәкдә әдәбијјат тарихинә аид тәдрис програмында нәзәрдән гачмајаҹағы үмидиндәјик.

Бунларын әксәријјәтинин әлјазмаларынын сәтиралты тәрҹүмәләри олмушса да, јенидән мүкәммәл тәрҹүмәләринә еһтијаҹ вардыр.

МӘММӘД СӘИД ОРДУБАДИ, «МОЛЛА НӘСРӘДДИН» ЖУРНАЛЫ ВӘ МИЛЛӘТИН ТАЛЕЈИ

Елбәји МАГСУДОВ,

Нахчыван Дөвләт Университетинин баш мүәллими, педагожи елмләр намизәди.

Бәшәр тарихиндә мә'нәви мәдәнијјәт абидәләри һәмишә әзиз тутулмуш, горунмуш, халгын ән јүксәк, ән гијмәтли хәзинәси кими нәсилдән-нәслә әрмаған едилмишдир. 1906-чы илдән нәшрә башлајан «Молла Нәсрәддин» журналы белә мә'нәви хәзинә вә даимјашар тарихи сәһифәләримиздәндир. 25 ил халгә, милләтә јол көстәрән, сөнмәз мәш'әл олан, ону тәрәггијә сәсләјән, бә'зән тәнгид едән, лазым кәләндә лаға гојан, милләтин гәфләтдән ајылмасы, зијалылашмасы, инкишафы үчүн мүхтәлиф јоллар вә васитәләр ахтаран «Молла Нәсрәддин» журналынын вердији мә'нәви дәјәр һеч бир өлчүјә сығмаз. Милләтин талеји үчүн јанан бу журналын фәалијјәтиндә исте'дадлы јазычы, көркәмли насир вә журналист М. С. Ордубадинин дә әвәзсиз хидмәтләри вар.

Журналдакы «Зәли», «Мозалан», «Хортдан», «Сыртыг», «Дитдили», «Гыздырмалы» кими онларла имзалар ичәрисиндә «Һәрдәмхәјал» адлы бир имза да вар. «Молла Нәсрәддин» журналыны вәрәгләдикчә көрүрсән ки, «Һәрдәмхәјал» дөврүнүн чәһаләт дәрдинә, милләтинин талејинә һеч вахт биканә галмамышдыр. Фелјетонларынын мөвзу даирәси олдугча рәнкарәнкдир. Јаздыгларынын һамысы милләтин ән ваҹиб вә ән актуал проблемләринә һәср едилмишдир.

«Һәрдәмхәјал»ын «Молла Нәсрәддин» журналында чыхышлары 1906-чы илин әввәлләриндән башлајыр. **«Политика аләминдә»** адлы илк јазысында «Плов» гитәсини әлә алмыш, ону ишғал етмиш Ағбашлар өлкәсиндән, ичәрисиндә ҹәваһирријјәт, нәбатат, мејвәҹат, мәдәнијјәт олан Нимчә адаларындан данышылыр. Ағбашлар һөкумәти мүһәндисләринин вердији хәбәрләрә көрә, Дүјү дағыны газанда һәр тәрәфдән јағ чыхыр вә дағын шимал тәрәфиндә сәбзи говурма адында јемәли шејләр тапылыр.

Сонра «Һәрдәмхәјал» Нәлбәки адаларында мүрәббә адлы ширнијјатлардан, гәндәб көлләриндән данышыр. «Бу гитәнин пусгусунда олан Ағбашлар һөкумәти мәзкур гитәнин кәнарында дөшәк намында һејбәтли сәнкәрләр гајырмышлар... Гитәнин ағбашлар һөкумәтинә верилмәси көрсәнир».

Јазыда мәмләкәтимизин тәбии не'мәтләринин сатылмасы, Ағбашлар һөкумәтинин һијләкәр вә тамаһкарлығы аллегорик шәкилдә чох усталыгла тәсвир олунмушдур. Фелјетонда тәбии сәрвәтләримизин уғурсуз талеји М. С. Ордубадини олдугча нараһат едир.

«Молла Нәсрәддинин» 1906-чы ил 13-чү сајында «Елми-нүҹум» адлы јазыда «Рәбиус-сани» ајындакы һөрмәтли, әламәтдар күнләрин тәгвими верилмишдир. Астроложи бахымдан һәмин күнләрдә мүсәлманын чәһаләтлә бағлы хүсусијјәтләри, зијанкарлығы усталыгла көстәрилмишдир. Илк бахышда охуҹу буна инаныр, лакин сонра өзүнүн лаға гојулдуғуну вә ејибләрини көрүр. Мәсәлән: «Рәбиус-сани» ајынын **18**-дә сүбһә үч саат галмыш Сејфәлмүлкүн Күлүстани-Ирәм шәһәринә јетишмәјинә рәвајәт вар. Һәр кәс бу кечәдә нишанбазлыг етсә, өврәт көтүрүб гачса, чох хејирләр апарар. Һеч олмаса, мүхтәсәр вәҹһ илә бир јерә оғурлуға кетмәк сәвабдыр.

Рәбиус-сани (баһарын икинчи ајы —Е. М.) ајынын 29-да ајын көһнәси олдуғуна ҹәһәт сәбр етмәк әфзәлдир. Аја дөзән, илә дөзәр. Бир ил јатан һеч ајылмаса јахшыдыр. Јат кетсин, бәдбәхт олма, гардаш. Дурмалы вахтда мән сәнә хәбәр верәрәм».

Јазычы М. С. Ордубадинин јатмаг хәстәлијиндән ајылда билмәдији милләт һәлә дә јухудадыр. Тибби терминлә десәк, летаркик јухуја тутулмуш милләт һушуну итирмир, олан һадисәләри хатырлајыр, лакин һеч бир реаксија вермир.

Журналын 21 ијул тарихли 16-чы сајында «Гејрәт» адлы олдугҹа мараглы бир јазы дәрҹ олунуб. Ордубади јазыда халгын мүхтәлиф савадлы, сајылыб-сечилән тәбәгәләринин өз дәрдсәрләрини уездин урус началникинә демәјә ҹәсарәт етмәмәсини охуҹуја садә бир диалогла чатдырыр. Мәшәди Һејдәр, Кәрбалајы Гасымәли, Мирзә Шафталы вә Мирзә Һүсејн һәрәси бир бәһанә илә гејрәтсизлик едиб милләтин дәрдини демәкдән јајынырлар:

— «Мәшәди Һејдәр, кәл кедәк, уездин началникинә шикајәт едәк.

— Гој мән бир афтаба кәтирим кәлим.

— Кәрбалајы Гасымәли, бујур сән кәл кедәк.

— Ај филанкәс, папирос дүшүб галыб һамамда, кедиб кәтирим кәлим.

— Ај Мирзә Шафталы аға, бујур сән кәл кедәк.

— Бу саат верим уста Зүлфүгар дишими чәксин, кәлим.

— Ај Мирзә Һүсејн аға, бары сиз бујурун кедәк.

— Нөкәр бизим оғланы кәтириб базара, верим дәлләк башыны вурсун, кәлим.

— Һачы, сән аллаһ, сиз тәшриф кәтирин кедәк.

— Адә, сән аллаһ инсаф елә, мән кедим мурдар урусун бирилә ағыз-ағыза верим?..».

Һеч ким һаггында һеч нә демәдән Мәммәд Сәид ајры-ајры типләри өз ҹаваблары илә дәјәрләндирир вә гејрәтсизликдә дамғалајыр. «Һәрдәмхәјал» журналын 20 октјабр тарихли сајында **«Мүсәлман јығынҹаглары»** адлы фелјетонла чыхыш едир. О јазыр: «Дүнјада һеч бир чәтин иш јохдур ки, мүсәлманын әлиндән кәлмәјә. Әкәр мүсәлман милләти истәсә, дағы дағ үстә гојар. Амма биз көрүрүк ки, мүсәлманлар һәмишә бир иши јарымчыг гојуб һеч бир барәдә тәрәгги тапмајыблар». Сонра исә бунун сәбәбини көстәрир ки, мүсәлман тајфасы һәмишә дағыныг олуб, һеч бир ишдә фикир вә әмәлләрини бирләшдириб мүтәффиг олмајыблар. Мүәллиф бир мәҹлисә дә'вәт алан мүсәлманын ејни вахтда ҹәм ола билмәмәсини, амма плов олан јерә узаг олса да, хәстәләнсә дә, гар-јағыш јағса да, кедәҹәјини сөјләјир. Тифлисдә мүсәлманлар арасында клуб ачмаг үчүн верилмиш е'лана әсасән, мүсәлман әһли бир јерә топланмалы иди. Амма мүсәлман клубу ачмаг үчүн ҹәми бир күрҹү тәләбәси вә бир рус кәлир. Мүсәлманлардан исә бир нечә нәфәр кәлиб баш чәкир, кәрәксиз шејләр сорушуб кедир. Мүсәлманларын кәлмәдијини көрән ики христиан тәләбә дә чыхыб кедир. Тифлисдә ики мүсәлман индијәдәк бир јерә ҹәм олмајыб. Нијә? Һәрдәмхәјал суалын ҹавабыны ше'рлә верир вә ахырда дејир:

Һејһат ки, мән ешгини бир ләнзә унутмам,
Еј јари-диларам.
Сәндән чәкиб әл, бозбашы ја күфтәни тутмам.
Үлфәт кәрәк итмам,
хам,
әвам,
һамам,
ислам.

«Молла Нәсрәддин» журналынын 1906-чы ил 30-чу сајындакы **«Милләтпәрвәр интеллигент»** адлы јазы да охуҹуда бөјүк мараг доғурур. Гираәтханада һәрә бир рус гәзети көтүрүб охујур. Бир аброзованны мүсәлман ҹаван да Тамара адлы гызла сөһбәт едир.

«Дедим:—Ағазадә, сән нијә гәзет охумурсан?

Деди:—Бошу јохдур.

Көтүр, «Иршад», «Вәтән», «Вәтән дили».

— Бу гәзетләри мән чүрүк гәпијә алмарам.

— Нә үчүн?

— Мүсәлман гәзетләри һеч нә јазмыр, мүсәлман белә кәлди, тәрәгги елә кетди.

Әлинә бир рус гәзети алыр вә һәрдән бир барышнаја дејир:

— Ету статју прачли, видите какаја интереснаја она?

Гулағына дедим: — Мән өлүм, лотујана де көрүм нијә мүсәлман гәзети охумурсан?

Јавашҹа гулағыма пычылдады:

— Сән өләсән, мүсәлманча савадым јохдур».

Мүсәлман милләтинин савадсызлығына дахилән ачыјан мүәллим һәм дә милләти тәрәггијә, елмә, тәһсилә, зијалылыға, мәктәбә сәсләјир.

«Азәрбајҹан падшаһлары» фелјетонунда өлкәнин падшаһлар, ханлар, бәјләрлә долу олдуғу вә бунларын халгы инчитмәкдән башга һеч бир иш көрмәдикләри аҹы күлүш објектидир: Алман сәјјаһы Рејнгарт сәјаһәтнамәсинин 65-ҹи сәһифәсиндә јазыр ки, Азәрбајҹанда 2.522 падшаһ вар, амма инкилис сәјјаһы Беккерин сәјаһәтнамәсинин 125-ҹи сәһифәсиндән анлашылыр ки, Азәрбајҹанда 2.322 падшаһ вар. Беккерин һесабында 199 падшаһ әксик чыхыр. Вагеән о билмир ки, Нәлши вилајәтиндә 199 падшаһ вар ки, бу вилајәтдә онлара хан дејирләр. «Бу вилајәтдә рәијјәтин әкилмәмиш зәмиләри дә вар вә һәрдән бир ханларын көнлү кәзмәк истәјир. Чүнки аллаһа шүкүр, кефләри көк, дамағлары чағ, алачаг вар, верәҹәк јох, гуш вар, ар јох, тула вар, инсаф јох, јумруг вар, аллаһ јох... Хүласә, а башыныза дөнүм, бир күн падшаһлар, јә'ни бу ханлар адама 1 ат, 21 тула вә бир гуш, 21 нөкәр үз гојдулар рәијјәтин әкилмиш зәмиләринә вә башладылар бу тәрәфдән о тәрәфә чапмаға, о тәрәфдән бу тәрәфә чапмаға».

Өзбашыналыг, өлкәни парчаламаг, халгы инчитмәк фелјетонун әсас гајәсини тәшкил едир.

«Молла Нәсрәддин» журналынын 1 ијул 1907-ҹи ил тарихли 24-ҹү сајындакы **«Вејилләр»** адлы фелјетонда исә Нахчыван шәһәриндә чохсајлы ишсизләр, вејилләр тәнгид олунур. Кәнҹә губернатору Шуша началникиндән сорушур ки, нә үчүн 4-ҹү саһәнин әкинини јејән чәјирткәләри гырыб гуртармадыныз?

Началник ҹавабында билдирир ки, бикар адам јох иди.

Һәрдәмхәјал бу ҹаваба тәәҹҹүбләнәрәк дејир: «Јазыг началник, мүсәлман ичиндә бикар адам тапмады, кәл сәни апарым Нахчывана, бир көр нә вар, нә јох. Кәл сәнә хәбәр верим Нахчыван вејилләриндән». Мүәллиф көстәрир ки, «Дармајед» адлы мејданда бүтүн күнү шәһәрин бәјләри јығышырлар бош-бош мүбаһисәләр едирләр. «Бу мүбаһисә һәлә инди кенә гуртармајыб. Ај ҹәнаб началник, кәлсән, Нахчыванын вејилләринин дә товлујуб апарарсан, бир күнүн ичиндә Гарабағын чәјирткәсини гырыб гуртарсынлар. Амма апарсан, јадында галсын, кечән ил кими бу јазыглары да аҹ гојма, чөрәк көндәр, јесинләр».

Чох күман ки, мүәллиф чәјирткә символу олан дүшмәнләримизи мәһв етмәк үчүн милләти аварлыгдан әл чәкмәјә, бирлијә сәсләјир. Амма бу ишдә һәртәрәфли тә'минат вә һазырлыг лазымдыр.

«Тиҹарәт вә економи хәбәрләри» адлы јазы 90 ил бундан габаг да, бу күн дә мүасирдир, актуалдыр. «Һәрдәмхәјал» тиҹарәтлә мәшғул олан иш адамларына мәсләһәт көрүр ки, ағыллы, шүурлу алвер етсинләр. Башлары гәндә, ширнијә, саггыза гатышмасын. Гафгазда күрҹү вә адларыны чәкмәк истәмәдијим мурдарлар өз ушагларына метрик шәһадәтнамәси јаздырырлар. Бизимкиләр исә гази үчүн бир кәллә гәнд вериб буну јаздырмағын дәрдиндән метрикасыз галырлар. Буну баша дүшмүрләр ки, гәнд алышверишин мәнфәәтли дејил, түфәнк алверинә киришмәк лазымдыр. «Белә тутаг ки, мән 3 мин манат маја гојуб јүз түфәнк јығыб сахлајырам вә мин манат вериб 20.000 патрон јығмышам. Әкәр ермәни-мүсәлман давасы дүшсә, мән түфәнкин бирини сатаҹағам 400 маната вә патронун бирини сатаҹағам јарым маната, јә'ни бир нечә күнүн ичиндә мән азындан 30.000 манат пул газанаҹағам... Вә буну јә'гин билирәм ки, дава башланаҹаг, одур ки, ағыллы адамлар гәнд алыш-веришинә кирмирләр». («Молла Нәсрәддин», 18 нојабр 1907 № 43).

«Молла Нәсрәддин» журналындакы бүтүн јазыларында «Һәрдәмхәјал» милләтин, халгын мүхтәлиф тале јүклү мәсәләләринә тохунмушдур. Тәкҹә «Молла Нәсрәддин» журналындакы фелјетонлары илә дејил, әдәбијјатымызда тарихи романын тәмәлини гојан М. С. Ордубади «Думанлы Тәбриз», «Гылынҹ вә гәләм», «Кизли Бакы», «Дөјүшән шәһәр» романлары илә охуҹунун гәлбинә јол тапмыш, үмумхалг мәһәббәти газанмышдыр.

КӨРКӘМЛИ АЛИМ, УСТАД МҮӘЛЛИМ

Самәт ӘЛИЗАДӘ,

профессор.

Тәләбәликдән һәјатыны университетә бағлајан, университетлә бир јердә боја-баша чатан, университетин тәдрис вә елми инкишафында мүәјјән ролу олан, узун мүддәт ән ири кафедраларындан биринә рәһбәрлик едән бу шәхси елм адамлары јахшы таныјыр. Һамы ону севир, ичтимаи вә шәхси кејфијјәтләринә, бөјүк елми уғурларына, нәһајәт, педагожи усталығына көрә дәрин еһтирам бәсләјир.

Ади иш күнләриндә онунла үз-үзә кәләндә, тәбәссүм ичиндә үзән симасыны көрәндә күлүмсәмәмәк мүмкүн олмур. Һалбуки сән јорғунсан вә билирсән ки, бу әмәксевәр адам сәндән дә чох јорулуб, ја дәрсдән, ја да елми вә ичтимаи јығынҹагларын бириндән кәлир, өзү дә «һадисә»ләрин ән гызғын јериндә олуб, мүтләг данышыб—нәјисә изаһ едиб, изаһ јох, исбат едиб, тәзә тәклиф, јахуд мәсләһәт вериб. Буна бахмајараг, онун хырдаҹа көзләриндә фәрәһли вә саф бир күлүш гајнајыр. Бу күлүш сәнин дә гәлбинә ахыр, достлуг вә јолдашлыг һиссләрини дирчәлдир, елмин-маарифин, бәшәри үнсијјәтин нурујла долудур... Азәрбајҹанын көркәмли дилчи алими, Дөвләт мүкафаты лауреаты Ј. М. Сејидову белә таныјырлар...

Јусиф Мир Әһмәд оғлу Сејидов 1929-ҹу илдә Шәрур рајонунун Јенкиҹә кәндиндә доғулуб. Орта тәһсилини дә һәмин кәнддә алмыш, сонра Нахчыван Дөвләт Мүәллимләр Институтунун тарих-филолокија факүлтәсини битирмишдир. 1952-ҹи илдә Азәрбајҹан Дөвләт Университетинин филолокија факүлттәсини битириб, Азәрбајҹан дилчилијинин ихтисасы үзрә аспирантурада сахланылмышдыр. 1956-ҹы илдә намизәдлик, 1966-чы илдә докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. 1965-ҹи илдән АДУ-нун Азәрбајҹан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасынын (кафедра јаранан вахтдан) мүдиридир. О, Азәрбајҹан Республикасы Али Аттестасија Комиссијасынын дил вә әдәбијјат үзрә експерт шурасынын, университетин факүлтә вә бөјүк елми шураларынын үзвүдүр. Узун илләр Азәрбајҹан Республикасы Тәһсили Назирлији елми-методик шурасы Азәрбајҹан дили бөлмәсинин сәдри олмушдур.

Һәгиги дилчи алимин иши јазычынын јарадыҹылыг фәалијјәтинә чох охшајыр. Әсл јазычы сәнәт аләминә китаб сәһифәләриндән јох, һәјатын исти гојнундан кәлдији кими, һәгиги дилчи-филолог да тәкҹә нәзәри әдәбијјаты мүталиә нәтиҹәсиндә јеткинләшмир. Ана лајласындан әхз етдији сәсләри, сөзләри, бүтүн дил хүсусијјәтләрини өмрү боју гәлбиндә вә бејниндә јашадыр, ана дилинин сирләринә вагиф олдугҹа ганунаујғунлуглар ахтарыб тапыр, һәмин ганун-гајдалары фикир сүзкәҹиндән кечириб, елми-нәзәри үмумиләшдирмәләр апарыр. Беләликлә, дилчи олмаг, мүәјјән мә'нада, «дил, јахуд сөз устасы» олмаг, мәдәни нитг вәрдишләринә јијәләнмәк, әдәби дилин јазылы вә шифаһи нормаларына әмәли ишдә дә риајәт етмәји баҹармаг демәкдир. Јусиф Сејидов мәһз белә дилчидир. О, Азәрбајҹан дилчилијинин вә практик Азәрбајҹан дилинин ирили-хырдалы мүхтәлиф мәсәләләринә һәср олунмуш 100-дән артыг мәгаләнин, бир нечә санбаллы монографија вә дәрслијин мүәллифидир. Әлбәттә, һәлледиҹи ҹәһәт бу әсәрләрин мигдары дејил, мәзмун вә мүндәриҹә бахымындан јенилији вә орижиналлығыдыр, онларда галдырылан тәзә проблемләр, һәмин проблемләрин инандырыҹы фактлара истинадән нәзәри мүһакимәләр фонунда һәлл

едилмәси, әмәли тәтбиг јолларыны көстәрмәси, бир чох елми мүддәаларын тә'лим үсулларыны илк дәфә мүәјјәнләшдирмәсидир.

Ј. М. Сејидовун елми јарадычылығынын әсас тәдгигат објекти—мүасир Азәрбајҹан дилинин синтактик гурулушудур. Өз мүәллимләри (М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә) кими, синтактик проблемләрдән бөјүк шөвг вә вурғунлугла јазмасы тәсадүфи дејил. «Дилчилијин али ријазијјаты» олан синтаксис өз тәдгигат материалынын күтләсиндә бүтүн дил ваһидләрини бирләшдирән, һәрәкәтдә вә фәалијјәтдә олан дилин ҹанлы үнсијјәтә нечә хидмәт етдијини көстәрән вә дилчинин лингвистик потенсиалыны реал шәкилдә тәҹәссүм етдирән бир саһәдир.

Онун илк бөјүк һәҹмли әсәри «Азәрбајҹан дилиндә фе'ли бағлама тәркибләри» адлы монографијасыдыр. Бу әсәрдә вә бир сыра мәгаләләриндә Азәрбајҹан дилинин фе'ли бағлама тәркибләринин грамматик тәбиәти вә маһијјәти әтрафлы тәһлил олунмушдур. Мүәллиф, түркологијада тәркиб вә будаг ҹүмлә мәсәләсиндә үч фикрин мөвҹуд олдуғуну мүәјјәнләшдирмиш, һәмин мәсәләјә мүнасибәт бахымындан дилчиләри үч група ајырмышдыр. Сонралар тәркибләр вә табели мүрәккәб ҹүмләләр һаггында јазанларын һамысы һәмин бөлкүјә истинад етмишләр. О вахта гәдәр Азәрбајҹан дилчилијиндә вә үмумән түркологијада тәркибләрин будаг ҹүмлә дејил, ҹүмлә үзвү кими чыхыш етмәси барәдә фикирләр ирәли сүрүлмүш, лакин әсасландырылмамышды. Ј. М. Сејидов тәркибләрин будаг ҹүмлә кими изаһ едилмәсинин објектив вә субјектив сәбәбләрини ачыб көстәрмиш, тәркибләрин сөз бирләшмәләри олдуғуну, нитгдә будаг ҹүмлә дејил, гејри-предикатив конструксијалар олмагла будаг ҹүмләләрин грамматик синонимләри кими чыхыш етдијини елми ҹәһәтдән әсасландырмыш, тәркиблә будаг ҹүмләнин охшар вә фәргли ҹәһәтләрини мүәјјәнләшдирмиш вә көстәрмишдир ки, онларын ејниләшдирилмәси нәтиҹә е'тибарилә, ҹүмлә илә фикри, дил илә тәфәккүрү, форма илә мәзмуну ејниләшдирмәк демәкдир.

Конкрет проблемин тәдгиги үчүн ҹидди нәзәри һазырлыға малик олмасы вә фактлар үзәриндә һәссас мүшаһидә апармасы сајәсиндә Ј. М. Сејидов фе'ли бағлама тәркибләринин ҹүмләдә ролу илә әлагәдар олараг, ҹүмлә үзвләринин бә'зи јени хүсусијјәтләрини ашкар етмиш (мәсәлән, фе'ли бағлама тәркибләринин һәмҹинс тә'јин ола билмәси, зәрфлијин о вахта гәдәр Азәрбајҹан дилчилијинә мә'лум олмајан нөвүнү—гаршылыг-күзәшт зәрфлијинин мөвҹуд олмасы вә с.), тәркибләрин будаг ҹүмләләрлә синонимлији идејасыны ирәли сүрмүш вә изаһ етмишдир.

Фе'ли бағлама тәркибләри һаггында јекунлашдырычы нәтиҹәләрдән сонра Ј. М. Сејидов, тәләбәликдә башладығы иши — синтактик әлагәләрин тәдгигини давам етдирмишдир. Проф. Ә. Дәмирчизадәнин 1951-ҹи илдә «Азәрбајҹан дилиндә узлашма әлагәси» мәгаләси бир башланғыч кими хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Лакин дилчилијимиздә синтактик әлагәләрин елми әсасларла кениш тәдгиги Ј. М. Сејидовун ады илә бағлыдыр. О, табесизлик вә табелилик әлагәләринин бүтүн синтактик ваһидләр үзрә (сөз бирләшмәләриндән мүрәккәб ҹүмләјә гәдәр) тәзаһүр һалларыны мүәјјән етмиш, табелилик әлагәләринин хүсусијјәтләри вә әһатә саһәләри барәдә јени фикирләр ирәли сүрмүшдүр. Мәсәлән, «Јени дүнја гуран бизик» типли ҹүмләләрдә мүбтәда илә хәбәр арасында узлашма әлагәсинин олмамасы вә бунун сәбәби гошмаларын идарә әлагәсиндә табеедиҹи сөз ролуну ојнаја билмәмәси, јанашма әлагәсинин там вә там олмајан формалары, «мән кәләндә» типли бирләшмәләрдә тәрәфләр арасындакы әлагәнин мә'лум синтактик әлагә нөвләринин һеч биринә ујғун кәлмәмәси барәдә фикирләр белә јениликләрдәндир.

Ј. М. Сејидов синтактик әлагәләрлә бағлы олан бир сыра башга мәсәләләри мүәјјәнләшдирмиш вә ја дәгигләшдирмишдир. Мәсәлән, дил-

чилијимиздә икинҹи вә үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләринин ајрылмадан бир ҹүмлә үзвү кими гәбул едилмәси ән'әнәви шәкил алмышды, ҹүмлә тәһлилиндә сөвг-тәбии олараг гәбул едилән бу гајданын елми-грамматик сәбәбләри Ј. М. Сејидов тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмиш вә тәрәфләрин ҹүмлә үзвү кими ајрыла билмәмәсинин ики тәрәфли синтактик әлагәләрин варлығы илә изаһ едилмишдир. Ј. М. Сејидов синтактик әлагәләр әсасында ҹүмләнин шәхсә көрә нөвләринин формалашма системини вермишдир: мүәјјән шәхсли ҹүмләләрин хәбәрләри биринҹи вә икинҹи шәхсләрин тәк вә ҹәминдә, икинҹи шәхсин исә јалныз тәкиндә олур вә бу формалардан бириндә дашлашыб галыр, дәјишмир, гејри-мүәјјән шәхсли ҹүмләләрин хәбәрләри јалныз үчүнҹү шәхсин ҹәминдә, шәхссиз ҹүмләләрин хәбәрләри исә јалныз үчүнҹү шәхсин тәкиндә олур

Ј. М. Сејидовун «синтактик» јарадыҹылығынын зирвәсини онун Азәрбајҹан дилиндә сөз бирләшмәләринә һәср етдији тәдгигләри тәшкил едир. Бу саһәдәки ахтарышларынын нәтиҹәләри ајры-ајры мәгаләләр вә китабчалар шәклиндә, бүтөв һалда исә «Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» («Маариф», 1966) адлы монографијасында топланмышдыр. Мәһз бу әсәрә көрә Ј. М. Сејидов түркологијада синтаксис проблемләринин ән көркәмли тәдгигатчылары сырасына дахил едилир. (Бах: Кононов АН.Современное тюркское языкознание в СССР, «Вопросы языкознания», 1977, сәһ. 17.). Бу әсәрдә гәдим һинд, јунан дилчиликләриндән башламыш әсримизин 60-чы илләринә гәдәр сөз бирләшмәләри һаггында елми фикир вә мүлаһизәләрин ардычыл вә јығҹам хуласәси верилмишдир. Мүәллиф, јунан философларынын сөзләрин әлагәләнмәси—сөз бирләшмәләри барәдә ибтидаи бахышларында ишыглы ҹәһәтләри ачыб көстәрмиш, мүасир философларын бу проблемлә әлагәдар фикирләрини тәһлил етмишдир. Әсәрдә сөз бирләшмәләринин дил системиндәки јери мүәјјәнләшдирилмиш, онларын дикәр дил вә нитг ваһидләри илә (сөз, мүрәккәб сөз, гоша сөзләр, синтагм, ҹүмлә илә) охшар вә фәргли ҹәһәтләри изаһ олунмушдур. Бурада синтагм һаггында мә'лумат дилчилијимиз үчүн јени иди. Мүәллиф сонралар да «синтагм» мөвзусуна гајытмыш вә «Что такое синтагма? Чем она отличается от словосочетания?» мәгаләсини јазыб дәрҹ етдирмәклә мәсәләнин полемик мәгамларына бир елми ајдынлыг кәтирмишдир. Тәсадүфи дејил ки, һәмин мәгалә хариҹи мәтбуатда нәзәри әһәмијјәтә малик әсәр кими гијмәтләндирилмишдир. (Бах: «Фонетика, дилчилик вә коммуникатив тәдгигатлар журналы»), алман дилиндә, (Берлин, 30-ҹу ҹилд, 4-ҹү һиссә, 1977, сәһ. 435—436.).

«Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» китабында мүәллиф јенидән синтактик әлагәләр мәсәләси үзәринә гајыдыр вә онлара јени аспектдән—сөз бирләшмәси мөвгејиндән нәзәр салыр, сөз бирләшмәләринин, бир гајда олараг, табелик әлагәси әсасында јарандығыны тәсдиг етмәклә бәрабәр, табесизлик әлагәси илә дә тәшәккүл тапдығыны гејдә алыб әсасландырыр. Мүәллиф сөз бирләшмәләринин мөвҹуд тәснифатыны нәзәрдән кечирир, сөз бирләшмәләри һаггында синтактик тә'лимин һүдудларыны мүәјјән едир, Азәрбајҹан дилчилијиндә сөз бирләшмәләринин ән'әнәви изаһатындан хејли кәнара чыхараг, исми бирләшмәләрин тә'јини сөз бирләшмәләриндән ајрылан бир сыра јени нөвләрини тапыр, «фе'ли бирләшмәләр» ады алтында «фе'ли тәркибләр»дән фәргләнән тә'лимин истигамәтини мүәјјән едир, бу бирләшмәләрин илк вә мүфәссәл тәһлилини верир. Әсәрдә дилимизин тарихинә, башга түрк дилләринин фактларына тез-тез мураҹиәт едилир, мүгајисәләр апарылыр вә нәзәри нәтиҹәләр чыхарылыр. Бүтүн бунлар «Азәрбајҹан әдәби дилиндә сөз бирләшмәләри» китабынын үмуми дилчилик истигамәтини шәртләндирир вә онун үмумтүрколожи әһәмијјәтини хејли артырыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Ј. М. Сејидов бу әсәриндә олдуғу кими, башга әсәрләриндә дә мүасир Азәрбајҹан дилинин синхрон тәһлилини мәһдуд јарадыҹылыг чәрчивәсинә салан дилчиләрдән дејил, дил һадисәләрини үмуми дилчилијин нәзәри әсаслары ишығында ајдынлашдыран, диалектик инкишаф ганунаујғунлугларыны мүәјјәнләшдирмәјә чалышан тәдгигатчылардандыр. Бу үмуми дилчилик мејли онун 1955-ҹи илдә дәрҹ етдирдији «Дилин дахили инкишаф ганунлары һаггында» адлы силсилә мәгаләләриндән башланыб јарадыҹылығы боју давам етмәкдәдир.

Мә'лумдур ки, көркәмли алим-педагог кими Ј. М. Сејидов елми мәзмунуна, методики мүкәммәллијинә көрә чох гијмәтли, бәлкә дә, әвәзсиз дәрс вәсаитләри вә дәрсликләрин—«Мүасир Азәрбајҹан дили», I һ. 1959, II һ. 1962; «Мүасир Азәрбајҹан дили», IV, синтаксис—1972, 1985—әсас мүәллифләриндән бири, 1978 вә 1987-ҹи илләрдә «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш «Азәрбајҹан дили» дәрслијинин мүәллифидир. Бүтүн бу әсәрләр мүасир филолокијанын нәзәри принсипләрини зәнкин елми-педагожи тәҹрүбә вә һазырлыгла, кәркин методики зәһмәтлә бирләшдирә билмәк баҹарығынын сәмәрәли нәтиҹәләридир. Бу әсәрләр тәдгигатчылыг потенсиалынын көзәл дәрслик јаратмаг вәрдишләри сајәсиндә неҹә чичәкләндијини, бар вердијини көстәрир, дилчилијин мүрәккәб проблемләринин, дилин инҹә хүсусијјәтләринин тәләбәләрә ән садә вә ајдын дилдә, аксиоматик тәрздә чатдырмағын мүмкүн олдуғуну сүбут едир. Бу әсәрләр аудиторијаларда ана дилиндән ширин-ширин дәрс дејән, каһ һәлим, каһ да һәрарәтли нитги, чевик үслубу илә өз динләјиҹисини асанлыгла дүшүнән-ахтаран мусаһибә чевирән Јусиф мүәллимин елми-методики идеја вә идеалларынын мүәјјән һиссәсини тәҹәссүм етдирир. Онларын һәр бири (һаггында јазылдығына бахмајараг) дәрин вә әһатәли елми рисаләләрдә шәрһ едилмәјә лајигдир. Бурада сонунҹу дәрслик барәдә бир неҹә гејдлә кифајәтләнмәли олуруг.

Али мәктәбләрин рус бөлмәләри үчүн нәзәрдә тутулмуш «Азәрбајҹан дили» дәрслијинин әсас мәзијјәти ондадыр ки, рус охуҹусуна дилимизин әсл табиәтини ачан, дахили инкишаф ганунаујғунлуғуну әкс етдирән мәсәләләр барәдә мә'лумат верилир. Һәм дә бу заман мүәллиф ән зәрури елми мотивләр үзәриндә дајаныр, тәләбәләрә дилчилик фикримизин ҹөвһәрини, шүбһә доғурмајан нәтиҹәләрини чатдырыр. Бунунла белә, бир чох бәһсләр мүәллифин орижинал шәрһләри илә зәнкиндир. «Азәрбајҹан дили» кими санбаллы вә тутумлу бир адда дәрслик јаратмаг мәс'улијјәти там мә'насында нәзәрә алындығындан, дилимизин нитг тәзаһүрләри һаггында үмумиләшдириҹи тәсәввүр јарадылмыш, дилимиз үнсијјәт, фикир вә мәдәнијјәт силаһы кими лајигинҹә тәгдим едилмишдир.

«Азәрбајҹан дили» дәрслијинин әһәмијјәтини артыран ҹәһәтләрдән бири иллүстратив материал вә тапшырыглар истисна олмагла, бүтүн изаһларын рус дилинә тәрҹүмәсинин верилмәсидир. Демәк олар ки, китабын елми мәтни ики дилдә—Азәрбајҹан вә рус дилләриндә јазылмышдыр. Бу исә тәҹрүбәдә тәдрис ишини асанлашдырыр, ејни заманда, дәрсликдән мүхтәлиф истигамәтләрдә истифадәнин сәрһәдләрини хејли кенишләндирир...

Ј. М. Сејидов дилчилик фикримизин јүксәлишини диггәтлә изләјән, бу саһәдәки наилијјәтләри, јахуд нөгсанлары вахташыры дөври мәтбуатда ишыгландырыб тәһлил едән вә елми биликләри даһа кениш охуҹу күтләсинә чатдырмаға ҹан атан алимләрдәндир. Тәкҹә буну көстәрмәк кифајәтдир ки, онун мүхтәлиф гәзет сәһифәләриндә дәрҹ олунмуш 50-ә гәдәр мәгаләси дилчи филологларын јарадыҹылыг јолуна, онларын чапдан чыхмыш әсәрләринин библиографик тәһлилинә һәср едилмишдир. Һәмин мәгалә вә ресензијалар Ј. М. Сејидовун елми мараг даирәсинин вүс'әтини, онун ити гәләминин һәр тәрәфә ишләдијини нүмајиш етдирир: әлифба, орфографија вә орфоепија, фонетика,

лексиколокија вә лексикографија, фразеолокија, термин вә сөз јарадыҹылығы, морфолокија вә и. а. Әлбәттә, мүхтәлиф елм саһәләриндән јазмаг, фикир вә мүлаһизәләр ирәли сүрмәк ади марагдан, сејрчи мүнасибәтдән ирәли кәлмир, алим-мүәллимин шүурлу вә мәгсәдәујғун фәалијјәтинин, нәзәри-тәҹрүби гајғы вә дүшүнҹәләринин тәбии тәзаһүрү кими мејдана чыхыр.

Јусиф мүәллим, дилчилијимизин тарихини мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гуруб мүстәгил елм саһәсинә вә ајрыҹа тәдрис олунмалы фәннә чевирмәк јолунда јорулмадан чалышыр.

Ј. М. Сејидову бир дилчи-филолог кими сәҹијјәләндирән әсас хүсусијјәтләрдән бири дә онун әбәди просеси ардыҹыл изләмәси, халис әдәби тәдгигләрә мејлли олмасыдыр. О, Азәрбајҹан филолокијасына әлагәли бир там кими бахыр, әдәбијјатшүнаслыг интуисијасы ону ше'р-сәнәт мәсәләләри илә мәшғул олмаға, әдәби дилимизин тарихи инкишафыны, бу дилин бәдии үслубунда баш верән кејфијјәт дәјишмәләрини шәрһ етмәјә кәтириб чыхарыр. Онун мүхтәлиф вахтларда гәзет вә журналларда чап етдирдији мәгаләләр диггәти ҹәлб едир. Ј. Сејидовун «Шаирин дәрди» адлы силсилә мәгаләләри вә хүсусән «Шаирин дәрди» монографијасы, («Азәрбајҹан», 1996) хүсуси мараг доғурур. Бу әсәрдә мүәллиф тамамилә орижинал јолла кедәрәк, С. Вурғун јарадыҹылығына јени көзлә бахмыш, бу јарадыҹылығын индијә гәдәр ашкарланмамыш дәрин гатларына нәзәр салмыш вә бу әсәрдә, елә бил, С. Вурғун јенидән кәшф олунмушдур. Һәмчинин «Ҹ. Мәммәдгулузадә вә дилимиз», «Әдәби тәнгид вә бәдии дил», «Һекајә дилиндәки бир мејл һаггында»; С. Ә. Ширванинин, Бакыхановун, М. Һадинин, А. Сәһһәтин, С. Вурғунун, М. Арифин дилинә бағлы фикирләринә даир мәгаләләри, хүсусилә, «Классик Азәрбајҹан шаирләри сөз һаггында» («Кәнҹлик», 1977) вә «Јазычы вә дил» («Јазычы», 1979), «Сөзүн шөһрәти» («Јазычы», 1981), «Сөзүн гүдрәти» («Јазычы», 1983), «Сөзүн һикмәти» («Јазычы», 1989) монографијалары Ј. М. Сејидовун әдәби јарадыҹылыг, бәдии дил вә үслуб мәсәләләринин тәдгиги илә мүнтәзәм мәшғул олдуғуну, арашдырдығы мөвзулара аналитик филоложи тәфәккүрлә јанашдығыны көстәрир. Мүәллиф, һәмин китабларда бүтөв бир елми коллективин көрәҹәји ишин зәһмәтинә гатлашараг, минилик әдәбијјатымызы диггәтлә охумуш, Азәрбајҹан јазычыларынын сөз вә сәнәт һаггында, дил вә онун инсан һәјатында, ҹәмијјәтдә ролу, әһәмијјәти барәдә фикирләрини сәтир-сәтир, бејт-бејт топлајыб системә салмыш, әдәби-тарихи ардыҹыллыгла тәсвир вә тәһлил етмиш, — халгымызын дилчилик вә әдәбијјатшүнаслыг, гисмән дә естетик көрүшләринин јығҹам салнамәсини јаратмышдыр...

Ј. М. Сејидов, бөјүк елми-педагожи проблем вә планларын һәлли үзәриндә чалышыр; тәләбә вә аспирантларын ләјагәтли тәдгигатчы вә мүәллимләр кими јетишмәси үчүн чох әмәк сәрф едир.

Нәһәнк вә фајдалы ишләр көрмүш ишкүзар адамлар һәмин ишләрин уҹа сәдләри архасындан өмрүн өтән илләриндә бошлуг көрмәзләр, онларын нәзәрләри даим кәләҹәјә дикилир. Ј. М. Сејидов белә бир адамдыр; сечдији вә көнүл вердији һәјат јолу ону дилимизин дәринликләриндән дилчилијин зирвәләринә доғру апарыр.

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ТЕСТЛӘРДӘ

1. Һүнәр ганад версин торпаға,
дашa,
Дәнизләр чатылыб кәлсин баш-
баша,
Азадлыг ордусу варсын бирбаша,
Һәр зәфәр дастаны јадикар
олсун!
Өлүм тәслим олсун, һәјат вар
олсун!

Нечәнҹи мисрада ҹинкилтили са-митләрдән бири өзүнүн кар гаршы-лығы кими тәләффүз олунур?

А—I, В—II, С—III, Д—IV, Е—V

2. «Бу кет-кәлләр базарында дә-вәли дүнја»—мисрасында нечә ачыг һеҹа вар?

А—5, В—6, С—7, Д—8, Е—9

3. «Каинат» сөзүнүн фонетик тәһ-лилинә аид дејилән фикирләрдән һансы сәһвдир?

А—Ики кар, ики ҹинкилтили са-мит вар.

В—Саитләрдән бири гапалы, ики-си ачыгдыр.

С—(а)—галын, ачыг, додагланма-јан саитдир.

Д—Һеҹалардан икиси ачыг, бири гапалыдыр.

Е—Сөзүн сонундакы «т» самити бә'зи һалларда (д) кими дә тәләф-фүз едилир.

4. Күкрәјиб ахдыгҹа уғурсуз күләк,
Јанғынын алову јајылыр көјә.
Кечәнин кејдији о ганлы көјнәк,
Дил ачыр: «Вәтәнин бағрыјам»,—
дејә.

Ејни һәрф нечә сөздә ики сәси ифадә етмишдир?

А—елә сөз јохдур; В—1; С—2; Д—3; Е—4;

5. Елә сөзү тапын ки, орада анҹаг ики кар самит олсун?

А—аста, В—түстү, С—достлар, Д—силаһсыз, Е—хәткеш.

6. Һансы ҹавабдакы сөзләрин һа-мысында аһәнк гануну позулуб?

А—арзу, хошбәхт, сүпүркә;
В—катиб, китаб, чичәк;
С—сәадәт, Азәрбајҹан, севинҹ;
Д—иртиҹа, чәллад, сәхавәт;
Е—инсан, хәбәрсиз, гапы.

7. Һансы ҹавабдакы аталар сөзүн-дә омоним кими ишләнә билән сөз јохдур?

А—Ел үчүн ағлајан көздән олар, јар үчүн ағлајан диздән.

В—Ел әлијнән илан тут, ону да ја-лан тут.

С—Ешшәкдән ат олмаз, ҹикәрдән әт.

Д—Ел сөзүнә инанан арвадыны тез бошар.

Е—Күн кечәр, кин кечмәз.

8. Баһар фәсли, јаз ајлары кәләндә,
Сүсәнли, сүнбүллү, лалалы дағлар.
Јохсулу, әрбабы, шаһы, кәданы,
Тутмаз бир-бириндән аралы
дағлар —

Нечәнҹи мисрада бир-биринә си-ноним олан сөзләр ишләниб?

А—Һеч бириндә, В—I, С—II, Д—III, Е—IV

9. «Исти јај күнләриндән бири иди» ҹүмләсиндәки «јај» сөзүнүн лексик мә'насыны ачан ашағыдакы фикирләрдән бири сәһвдир.

А—Фәсил мә'насындадыр.

В—Ијун, ијул, август ајларыны әһатә едир.

С—Үмуми исимдир.

Д—Јаздан сонра, пајыздан әввәл кәлир.

Е—Бу фәсилдә һавалар исти ке-чир.

10. Һансы ҹүмләдә «чыхды» сөзү һәгиги мә'нада ишләниб?

А—Мәним фикрим дүз чыхды.
В—Арзулары боша чыхды.
С—Дағын зирвәсинә чыхды.
Д—Достум јаман өзүндән чыхды.
Е—Китабы охујуб баша чыхды.

11. «Мәҹид киши Нағдалынын сәрт бахышлары алтында өзүнү итирди. Гәләми әлинә көтүрүб ка-ғызын үстүнә әјилди. Бу горхаг вә аҹиз киши гаршысындакынын зәһ-миндән јаманҹа горхурду. Һагсыз-лыг барәдә чох данышмаг истәмир-ди»—нәср парчасында ишләнмиш сөзләр һаггында дејилән фикирләр-дән дүз оланлары һансы ҹавабла әһатә олунуб?

1) Ијәлик һалда үч сөз вар. 2) Ики әвәзлик ишләниб. 3) Сифәтләр-дән икиси дүзәлтмәдир. 4) Сај јох-дур. 5) Сифәтләрдән икиси ејни ис-мә аиддир. 6) Исимләрдән икиси дүзәлтмәдир.

А—Һамысы дүздүр. В—1, 3, 4, 5, 6; С—2, 4, 5, 6; Д—3, 4, 5, 6; Е—1, 2, 4, 5.

12. Нечәнҹи ҹүмләләрдә «илә» (-ла, -лә) гошма кими ишләниб? Һә-мин ҹүмләләрин сыра нөмрәси һан-сы ҹавабда дүз көстәрилиб?

1) Нијаз гајығчы илә чај гырағын-да таныш олду. 2) О, һәјәҹанла ҹа-ваб верди. 3) Кимини ашла, кимини дашла гаршылајырлар. 4) Гурбанла Сара бирдән сәс кәлән сәмтә дөн-дүләр. 5) Сона да Гурбанла үзү аша-ғы јүјүрдү. 6) Надирлә Алтај кечән јај санаторијада таныш олублар. 7) О, бычагла гарпызы тән јары бөлдү. 8) Ушаглар мүәллимә диггәтлә гу-лаг асырдылар.

А—3, 4, 5, 7; В—2, 3, 5, 7; С—1, 3, 5, 7; Д—1, 3, 5, 8; Е—2, 3, 5, 8.

13. Бағлајыҹыларын һансы нөвү һәм табели, һәм дә табесиз бағла-јыҹылара аиддир?

А—гаршылашдырма, В—сәбәб, С—күзәшт, Д—ајдынлашдырма, Е—инкарлыг.

14. Һансы ҹүмләдә исим дүзәлдән шәкилчинин орфографијасында сәһ-вә јол верилиб?

А—Шиддәтли күләк ҹошғун бир фыртына гопармышды.

В—Чимәрликдә сәринләшдириҹи ичкиләр сатылырды.

С—Дағстанда хејли азәрбајҹан-лы јашајыр.

Д—Биз кәнд тәсәррүфаты сәрки-синә марагла тамаша етдик.

Е—Туристләр Һиндистана јола дүшдүләр.

15. «Адам әтраф мешәдәки ағаҹ-лардан, коллардан көзләрини чәкә билмир, гушларын хош нәғмәләри һәзин бир мусиги кими әтрафа ја-јылыр» ҹүмләсиндәки исимләрдә грамматик (сөздәјишдириҹи) шәкил-чиләр нечә дәфә ишләниб?

А—9, В—10, С—11, Д—12, Е—13.

16. Мәтндә мәнсубијјәт шәкилчили нечә сөз ишләдилиб?

Мәтн: «Чохларына мә'лумдур ки, азәрбајҹанлыларын мәтбәхи сон дә-рәҹә зәнкиндир. Плову, долманы севмәјән азәрбајҹанлы тапылмаз. Лакин пловун Азәрбајҹандакы јүзә гәдәр нөвүнү һамы ејни ҹүр бишир-мир; һәр рајонун, обанын мәтбәхи-нин өз көзәллији вар».

А—5 В—6 С—7 Д—8 Е—9

17. Һансы ҹүмләдә «инша» адлыг һалдадыр?

А—Ушаглар инша јазырдылар.

В—Мүәллим инша дәфтәрләрини јығышдырмағы тапшырды.

С—Адилин иншасы чох тә'риф-ләнди.

Д—Өјрәдиҹи иншалар һаггында мә'лумат вердиләр.

Е—Иншанын планы тәртиб едил-ди.

18. «Бирдән мешәнин дәринлијин-дән индијә гәдәр Гоча палыдын ешитмәдији бир сәс кәлди. Бу сәс инсан сәсинә бәнзәмирди. Гоча па-лыд фикирләшди: «Мешәнин зүм-зүмәсини позан бу сәс нә сәсдир?»—ҹүмләләриндәки исимләрин нечә-синдә һәм мәнсубијјәт, һәм дә һал шәкилчиси ишләниб?

А—2, В—3, С—4, Д—5, Е—6

19. Һансы ҹүмләдә сифәтләрдән икисинин јазылышында сәһвә јол ве-рилиб?

А—Сујун саһилиндә бир бахчаҹыг вар, чичәкли, јарпаглы, сармашыг-лыдыр.

В—Рамиз гара буғдајы, ортабој, арыг бир оғлан иди.

С—Тахда гашыглары бап-балаҹа әлинә алыб шөвглә чалмаға башла-ды.

Д—Јолканын үзәриндә јанан елек-трик лампаларынын рәнки көј, сары, ачыг јашыл, гырмызытәһәр иди.

Е—Сабирин кәскин сатирасы көһ-нә дүнјанын чиркинликләрини ифша едир.

20. Нечәнҹи ҹүмләләрдә фе'лдән дүзәлмиш сифәт вар?

1. Күмүшү ҹамларда шипширин шәрбәт кәтирдиләр. 2. Һава чох тут-гун иди. 3. Достуна јорғун-јорғун бахды. 4. Дөјүш баша чатды. 5. Зеј-налабдин бөјүк тарихи шәхсијјәтдир. 6. Чискин јағыш ара вермирди.

А—2, 3, 4; В—1, 4, 5; С—2, 5; Д—2, 6; Е—1, 2, 6.

21. Мәтндә нечә сифәт ишләди-либ?

«Јајын исти күнләриндән бири иди. Көз ишләдикҹә узанан һәмин зәми-дә комбајн һәрәкәт едирди. Барат сәһәрдән сүканын архасында әјлә-шәрәк нәһәнк машыны усталыгла идарә едирди. О тәләсир, кениш зәмини сүр'әтлә бичирди. Јахшы баша дүшүрдү ки, тәнбәллик етсә, бол мәһсул зај олуб кедәр».

А—3 В—4 С—5 Д—6 Е—7

22. Мәтндә сыра сајлары нечә дә-фә ишләдилиб?

«Баш үзвләрин иштиракына көрә садә ҹүмләнин ики нөвү вар: I. Тәк-тәркибли ҹүмләләр, II. Ҹүттәркибли

чүмләләр. Тәктәркибли чүмләләр бунлардыр: 1. Шәхссиз чүмлә. 2. Гејри-мүәјјән шәхсли чүмлә. 3. Үмуми шәхсли чүмлә. 4. Адлыг чүмлә».

А—сыра сајы јохдур. В—2 С—4 Д—5 Е—6

23. Һансы чүмләдәки фикирләрдә јанлышлыг вар?

А—Сај да сифәт кими чүмләдә һәмишә исмә аид олур.

В—Дилимиздә 23 сај вар ки, онларын үчүндән (мирјон, милјард, һәштад) башга галанлары Азәрбајчан мәншәлидир.

С—Тәркиби сајлар ајры јазылыр.

Д—Мүәјјән мигдар сајларындан сонра ишләнән исим чәмдә олмаз.

Е—Сајын мә'нача ики нөвү вар.

24. Чүмләдәки сөзләрдән нечәсинин башланғыч формасы дүзәлтмәдир:

«Мәктубун ичәрисиндә верилмиш ше'р парчалары сәнәткарын гәнаәтләрини даһа да дәгигләшдирир»?

А—1, В—2, С—3, Д—4, Е—5.

25. Һансы чавабда верилән сөзләрин һамысы «јај» (фәсил мә'насында) сөзү илә ејникөклүдүр?

А—јајда, јајдан, јајымыз, јајдыр
В—јајынмаг, јајылмаг, јајар, јајсыз
С—јајлаг, јајламаг
Д—јајлаг, јајламаг, јајлыг (мәндәдир)
Е—јајан, јајыб, јајлар, ох-јај

26. Һансы чавабдакы сифәт исимләшиб?

А—Јајлағын дағы сағ олсун.

В—Дан улдузу јерин ағ көзәллијини көрүб утанды.

С—Салхым сөјүдләрин јашыл дону алланыр, бирчә-бирчә гопуб јерә әләнир.

Д—Гышда дағлар ағ кејинәр, јаз гара.

Е—Индиләрдә дә хәстә ушағы су үстүнә кәтирәрләр.

27. Һансы нөв әвәзликләр исми әвәз едә билмир?

А—шәхс, В—инкар, С—тә'јини, Д—гејри-мүәјјән, Е—гајыдыш.

28. Һансы чавабда шәхссиз нөвдә олан фе'л ишләдилиб?

А—Хәритәдә чајлар шахәли ағачлара бәнзәјир.

В—һәмин мәдәнијјәтин нишанәләри даһа чох бу кениш әразијә сәпәләнмишдир.

С—Букүнкү јығынчагда үч мәсәләјә бахылды.

Д—Онларла башга абидәләр дә һәлә өјрәнилмәјиб.

29. «Бөјүк јазычы даһа сонра јазыр: «Онлар ә'ла билирләр ки, нә гәдәр әлләшсән дә, факты кизләдә билмәзсән, о кеч-тез өзүнү көстәрәчәкдир» чүмләсиндә хәбәр шәклиндә нечә фе'л ишләдилиб?

А—1, В—2, С—3, Д—4, Е—јохдур.

30. Чүмләләрдән һансында III нөв тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунан мүбтәда вар?

А—Кәнч оғлан техникдир.

В—Онлардан бири уча гамәтли, кениш күрәкли, ачыггәлбли бир кәнчдир.

С—Лачын көзүнү гаршысындакы мәнзәрәдән ајырмадан чаваб верди.

Д—Тәпә үстүндәки чадыр вә јени тикилиләр онун диггәтини чәлб етди.

Е—Мәним сөзләрими јадында јахшы сахла

31. «Чәбһәдә иштирак еләмәјин тә'рифләнмәлидир, һөрмәтли вәтәндаш»—нечә чүмлә үзву вар?

А—1, В—2, С—3, Д—4, Е—5

32. «Сәһәрдән һај-күјлә данышан адам сәсини бирдән кәсди» чүмләсиндә зәрфлик һансыдыр?

А—сәһәрдән, В—һај-күјлә, С—сәһәрдән һај-күјлә данышан, Д—бирдән, Е—сәһәрдән, бирдән

33. «Мүршүд о күн телеграм вурду ки, Салман Бакыја кәлмәсин»—зәрфлик будаг чүмләсинин һансы нөвүнә аиддир?

А—сәбәб, В—мәгсәд, С—тәрзи-һәрәкәт, Д—јер, Е—кәмијјәт.

34. Һансы тәктәркибли садә чүмләдир?

А—Кәлдим. В—Онлар бизи јахшы гаршыладылар, С—Тәбиәтин чатдығы бу сөнмәз очаглара көрә јурдумуза «Одлар јурду» дејибләр. Д—Сөзләрин гурулушча үч нөвү вар. Е—Машынлар шүтүјүр.

35. «Адам нә гәдәр кичиклик еләсә, бир о гәдәр дә бөјүјәр»—будаг чүмләнин һансы нөвүнә дахилдир?

А—сәбәб, В—кәмијјәт, С—мәгсәд, Д—сәбәб, Е—мүбтәда

36. Тә'јин нә илә ифадә олунуб? «Инсанын гәлбини тәлатүмә кәтирән мисралар Азәрбајчан дилиндәдир»

А—сифәтлә, В—фе'ли сифәтлә,

С—фе'ли сифәт тәркиби илә, Д—чүмләдә тә'јин јохдур, Е—исимлә

37. Һансы тәктәркибли чүмләдир?

А—Османлыларын Ирагда галмыш нәсилләри түркманлары тәмсил етмирләр

Е—Ана дилиндә тәһсил очағы олмајан бу елат доғма дилини нечә мүһафизә едә билмишдир.

С—Башга бир мисал сөјләјим.

Д—Мәнә артыг «Гардашлыг» журналы көндәрмирләр.

Е—Бурада јалныз гејри-мүсәлманлар ишләјирләр.

38. Чүмләнин нөвү һаггында һансы фикир дүздүр: «Ирагдылар өз араларында чох нәзакәтлә данышыр, лакин сөзләри чәп дүшәндә бир-бирләрини ашағыдакы сөзләрлә һәдәләјирләр»?

А—Табесиз мүрәккәб чүмләдир.
В—Табели мүрәккәб чүмләдир.

С—Тәктәркибли садә чүмләдир.
Д—һәмчинс хәбәрли садә чүмләдир. Е—Јарымчыг чүмләдир

39. «Назирләр гырмызы мүрәккәбли гәләмлә, назир мүавинләри вә бөјүк мүәссисә рәһбәрләри исә мави рәнк мүрәккәблә имза едирләр» чүмләсиндә нечә мүбтәда вар?

А—1, В—2, С—3, Д—4, Е—јохдур

40. Һансы тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир?

А—О јазыларда ки бир һәгигәт вардыр, о јерли гәзетләрдә дә чап олунур.

В—О јазыларда ки бир һәгигәт вардыр, һәмин јазылар јерли гәзеәләрдә дә чап олунур.

С—О јазыларда ки бир һәгигәт вардыр, ону јерли гәзетләрдә дә чап едирләр.

Д—О јазыларда ки бир һәгигәт вардыр, јерли гәзетләрдә дә чап олунанлар онлардыр.

Е—О јазыларда ки бир һәгигәт вардыр, о јазылар даһа јахшы гаршыланыр.

Дүзкүн чаваблар

1. А (I мисрадакы «ганад» сөзү (ганат) кими тәләффүз едилир).
2. Д
3. Е («Каинат» сөзү сон сәси һәм кар, һәм дә чинкилтили тәләффүз едилән сөзләрдән дејил)
4. С («Күләк» вә «көјнәк» сөзләриндәки «к» һәрфләриндән бири (к), о бири исә(х) вә (ј) сәсини ифадә едир)
5. В
6. Д
7. Д
8. В (баһар, јаз)
9. С (Бу, грамматик мә'надыр)
10. С
11. С—2 (өзүнү, бу), 4 (сај ишләнмәјиб, «чох»—зәрфдир), 5 («горхаг» вә «ачиз» сифәтләри «кими» исминә аиддир), 6 (бахыш, һагсызлыг)
12. С
13. Д
14. В («ички» јазылмалыдыр)
15. С (ағач-лар-дан, кол-лар-дан, көз-ләр-и-ни, гуш-лар-ын, нәғмәләр-и)
16. А (чохларына, мәтбәхи, нөвү, мәтбәхинин, көзәллији)
17. С
18. В (дәринлијиндән, сәсинә, зүмзүмәсини)
19. Д (ачыг-јашыл, гырмызытәһәр)
20. Д 2 (тутгун, бөјүк)
21. С (исти, күмүшү, нәһәнк, кениш, бол)
22. Е
23. (Бу анчаг мүәјјән мигдар сајларынын мигдарыдыр)
24. С (верилмиш, сәнәткарын, дәгигләшдирир)
25. С
26. Д (ағ, гара)
27. С
28. С
29. Д (јазыр, билирләр, кизләдә билмәзсән, өзүнү көстәрәчәкдир)
30. В (онлардан бири)
31. В (мүбтәда,хәбәр)
32. Д
33. В
34. С (гејри-мүәјјән шәхсли чүмләдир)
35. В
36. С (инсанын гәлбини тәлатүмә кәтирән)
37. Д
38. Д
39. С (назирләр, назир мүавинләри, мүәссисә рәһбәрләри)
40 С

Тәртиб едән:
Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

АЛИМИН СОН КИТАБЫ

Јарым әсрә гәдәр тәһсилин проблемләри илә мәшғул олан хүсусилә Азәрбајҹан дили тә'лими мәсәләләрини өјрәнән Ә. Р. Әфәндизадә мәктәблиләр үчүн һазырладығы тә'лим лүғәтини јенидән ишләди вә ону «Орфографија-орфоепија лүғәти» ады илә нәшрә тәгдим етди. Китаб онун вәфатындан сонра чап едилди. Бу, алимин сон китабы кими дилчилијә, методикаја даир әсәрләр сырасында өзүнәмәхсус јер тутду.

«Орфографија-орфоепија лүғәти» (Азәрнәшр, 1996) илк нөвбәдә һәм дилчилијә, һәм дә методикаја аид бир әсәр кими мараг доғурур. Орта үмумтәһсил мәктәбләринин еһтијаҹлары нәзәрә алындығындан китаб садәҹә лүғәт дејил, комплекс сорғу китабы кими һазырланмышдыр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан дилчилијинин лексикографија шө'бәси кәнчдир. Буна бахмајараг, мүхтәлиф адлы лүғәтләрин һазырланмасы саһәсиндә хејли ишләр көрүлмүшдүр: тәрҹүмә лүғәтләри, изаһлы лүғәтләр, орфографија лүғәти, орфоепија лүғәти, омонимләр лүғәти вә с. һазырланмышдыр. Лакин характерҹә тамамилә јени олан комплекс лүғәт јарадылмамышдыр. Азәрбајҹан дилчилијинин тарихиндә белә бир лүғәтин ишләнмәси проф. Ә. Әфәндизадәјә нәсиб олду. О, әввәлләр јалныз орта үмумтәһсил мәктәби шакирдләри үчүн нәзәрдә тутдуғу бу әсәрин ҹәмијјәтимиз үчүн әһәмијјәтини көрә билмиш, лүғәти бир даһа тәкмилләшдирәрәк тәләбәләр, мүәллимләр, актјорлар вә башгалары үчүн фајдалы олан күтләви бир китаба чевирмишдир.

Китабда лүғәтдән истифадә гајдалары вә 9 минә гәдәр сөз верилмишдир. Китабын сонуна ән мүһүм орфографија вә орфоепија гајдалары әлавә олунмушдур.

Мүәллиф сорғу китабынын лүғәт һиссәсинә дахил етдији сөзләри сечәркән илк нөвбәдә чохишләклик принсипинә истинад етмиш, орта үмумтәһсил мәктәбләринин програм вә дәрсликләриндәки тәләбләри нәзәрә алмышдыр. Бундан әлавә, лүғәтдә јазылышы чәтин, јазылышы илә тәләффүзү мүәјјән ҹәһәтләрдән фәргләнән, лексик, јахуд грамматик мә'насы (һансы нитг һиссәсинә мәнсублуғу) «шүбһә» доғуран сөзләр әһатә едилмишдир.

Вәсаитдә јазылышы дејилишиндән фәргләнән сөзләрин гаршысында онларын дүзкүн тәләффүзү гејд едилмишдир. Бурада башлыҹа олараг ики принсип көзләнилмишдир.

Әввәла, тәләффүзү јазылышындан бир һәрфинә көрә фәргләнән сөзләрдә һәмин һәрф гара шрифтлә верилмиш, онун һансы сәси ифадә етмәси сөзүн гаршысында транскрипсија илә көстәрилмишдир. **(бухары—а; гарадинмәз—м вә с.)**.

Икинчи, тәләффүзү јазылышындан чох фәргләнән сөзләрин гаршысында бүтөв јазылмагла онун дүзкүн тәләффүзү транскрипсија илә верилмишдир. **(дадлы-ләззәтли—дадды-ләззәтди, чискинли-чискинни вә с.)**.

Илк бахышдан адама елә көрүнүр ки, сорғу китабынын лүғәт һиссәсиндә сөзләрин јалныз дүзкүн тәләффүз формалары өз әксини тапмышдыр. Әслиндә исә, демәк олар ки, бүтүн сөзләрин гаршысында онларын һансы грамматик категоријаја мәнсуб олмасы конкрет шәкилдә көстәрилмишдир. Гысалтма формасында верилмиш һәмин гејдләр лүғәтдән истифадә ишини хејли асанлашдырыр, хүсусилә шакирдләрин мүәјјән тәрәддүдләрини, долашыглыгларыны ајдынлашдырмаға имкан јарадыр. Бә'зи сөзләрин мә'насыны дәгигләшдирмә үчүн гаршыларында гыса изаһлар верилиб. **(әһд-пејман, әһд-пејман етмәк, гарагуш-гара рәнкли гуш мә'насында, габаг-бостан мәһсулу вә с.)**.

Лүғәтдә бә'зи сөзләрин синоними, омоними дә көстәрилмишдир.

Белә бир енсиклопедик мә'лумат верә билән универсал лүғәтин јарадылмасы Азәрбајҹан дилчилији елминдә јенидир, һәм дә илк тәшәббүсдүр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан дилинин орфографија, еләҹә дә орфоепија гајдалары дилчилик елминдә аз-чох ишләнмиш, конкрет принсипләр үзрә сабитләшдирилмишдир. Бу ишләрин јеринә јетирилмәсиндә мүәллифин бир орфографија, орфоепија мүтәхәссиси кими зәһмәти аз олмамышдыр. Азәрбајҹан дилчилијинин тарихиндә орфографија вә орфоепијанын елми әсасларынын ишләнмәсиндә, онларын мәктәбә кәтирилмәсиндә илк тәшәббүс көстәрәнләрдән бири дә профессор Ә. Әфәндизадә олмушдур. Бу сорғу китабында исә мүәллиф һәмин гајдаларын верилмәсинә дидактик әһәмијјәти олан бир мәсәлә кими јанашмышдыр.

Вәсаитдә Азәрбајҹан дилинин орфографија вә орфоепијасынын башлыҹа гајдаларынын верилмәси ики ҹәһәтдән әһәмијјәтли һесаб едилир.

Әввәла, мүәллиф бир дилчи кими гајдалары нәзәрдән кечирмиш, дилимизин һазыркы инкишаф сәвијјәсиндән чыхыш едәрәк, орада мүәјјән дәјишикликләр апармышдыр.

Икинчи, гајдаларын һамысы дејил, орта мәктәб програмынын тәләби бахымында лазымлы һесаб едилән вә чох ишләнәнләр сечилмиш, хүсуси бөлмәләр кими вәсаитә әлавә олунмушдур. Орта үмумтәһсил мәктәбләри үчүн Азәрбајҹан дилиндән орфографик вә орфоепик минимумлар һазырланмышдыр.

Китабын мүсбәт мәзијјәтләри чохдур. Биз бә'зиләриндән сөһбәт ачдыг. Әсәрлә даһа јахындан таныш олмаг үчүн ону диггәтлә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Әминик ки, дүзкүн јазмаға вә данышмаға чалышан һәр кәс үчүн бу вәсаит столүстү китаб олаҹагдыр.

Әнвәр АББАСОВ,
педагожи елмләр намизәди, баш елми ишчи.

«ЧӘТИН ЈОЛЛАРДАН КЕЧӘН ИЛЛӘР»

Бу ад сизә танышдыр. Азәрбајҹан Журналистләр Бирлијинин сәдри, көркәмли журналист Һаҹы Һаҹыјевин «Халг гәзети»ндә (29 апрел 1997-ҹи ил) чап олунмуш мәгаләси белә адланыр. 85 иллик өмрүнүн 65 илини кәнҹ нәслин тә'лим-тәрбијәсинә һәср едән, республиканын әмәкдар мүәллими **Ағәли Исмајыл оғлу Бәдәловун** һәјат јолуна һәср олунмуш бу мәгаләнин сәрлөвһәсини мүдрүк ел ағсаггалы һаггында јазылан китаба ад сечәнләр, көрүнүр јанылмајыблар...

Лап бу јахынларда «Мүтәрҹим» нәшријјаты Азәрбајҹанын маариф хадимләри серијасындан әмәкдар мүәллим, Бакыдакы 132 сајлы мәктәбин адлы-санлы Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллими Ағәли Бәдәловун һәјат јолундан бәһс едән «Чәтин јоллардан кечән илләр» адлы китабыны охуҹуларын мүһакимәсинә вермишдир. Өнҹә нәшријјатын вә китабы һазырлајыб әрсәјә чатдыранларын хејирхаһ иш көрдүкләрини, нәсилләрә өрнәк олан, мә'нәвијјат дајагларындан бирини һәјатда олдуғу кими, бәзәк-дүзәксиз тәгдим етдикләрини хүсусилә вурғуламаг истәрдик. А. Бәдәлов һаггында јазылмыш очеркләрдә, онун гәләминдән чыхан сечмәләрдә һәр шеј олдуғу кими тәсвир олунур, һеч нә артырылыб, азалдылмыр, пафоса, риторикаја, емосионаллыға јол верилмир. Ағәли мүәллими таныјанлар јахшы билирләр; о елә адамдыр ки, һәјата, факт вә һадисәләрә өз призмасындан јанашмағы хошлајыр, сөзү јериндә ишләтмәјәнләри, јалтаг вә јалаглары көрмәјә кө-

зү јохдур. Китаб мәһз бу фикирләр үзәриндә көкләнмишдир.

Китабы әлинә алыб вәрәгләјирсән, көз өнүндә кешмәкешли әсримизин аз гала бүтөв мәнзәрәси ҹанланыр, әсримизин 85 илини јашамыш бир инсан өмрүнүн, доғрудан да, чәтин јоллардан кечән илләри илә һәмсөһбәт олурсан; дәриндән-дәринә дүшүнүрсән, А. Бәдәлову һәјат нечә дәфә ағыр имтаһана чәкмиш, лакин онун полад ирадәси әјилмәмиш, шах гамәти бүкүлмәмишдир. Кечән күнләрини гәләмә алсајды, хатирәләрини чөзәләјиб кағыза көчүрсәјди, һеч он ҹилдә дә сығмазды бунлар.

Китаб ики һиссәдән ибарәтдир. «Үрәкдән кәлән сөзләр» адланан биринҹи һиссәдә мүхтәлиф заман кәсијиндә А. Бәдәлов һаггында елм вә мәдәнијјәт хадимләринин, јазычы вә журналистләрин мәгалә вә очеркләри верилмишдир. Академик М. Меһдизадәнин 40 ил әввәл сөјләдији фикир китабын пролугу кими сәсләнир: «Республикамызын мәктәбләриндә јахшы нәтиҹәләр газанан јүзләрлә габагҹыл Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты мүәллими јетишмишдир. Бакы шәһәриндәки 190 нөмрәли орта мәктәбдә ана дили вә әдәбијјатымызы тәдрис едән А. Бәдәлов вә З. Сәмәдовун әмәји сајәсиндә бу мәктәбин мә'зунлары бәдии әдәбијјаты јахшы билмәләри, савадлылығы, јазылы вә шифаһи нитгинин инкишафына көрә фәргләнирләр».

Республикамызын халг јазычысы Б. Бајрамов да вахтилә Ағдам педагожи мәктәбиндә А. Бәдәловдан вә онун һәјат јолдашы әмәкдар мүәллим Т. Исмајыловадан дәрс алмыш, онларын гајғыкешлијини, һаг-сајыны һеч вахт унутмамышдыр. Јазычы китаба дахил едилмиш «Мүәллим бөјүк шәхсијјәтдир» адлы очеркиндә сач-саггалынын ағарыб, сининин 60-ы кечмәсинә бахмајараг, бир шакирд кими өз мүәллими гаршысында һагг-һесаб верир: «Истәјирәм өз адыны, шәхсијјәтини уҹа тутан мүәллимләримиз әмин олсунлар ки, онлардан дәрс аланлар да онлары өмүрләри боју гүрур һисси, мәһәббәт дујғусу илә јад едәҹәкләр вә бу мәһәббәт-еһтирам даима артаҹагдыр. Әсл мүәллим бөјүк вә унудулмаз шәхсијјәтдир. Каш бүтүн мүәллимләр, тәрбијәчиләр бу шәрәфли-шөһрәтли ада лајиг олсунлар, јүксәк һөрмәтлә јад едилсинләр».

Дүнјасыны вахтсыз дәјишмиш, «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетинин редактор мүавини Мәһјәддин Әбдүловун китабда ајры-ајры вахтларда јазылмыш ики очерки—«О јенә мүәллимдир» (1973-ҹү ил) вә «Мә'налы һәјат јолу» (1997-ҹи ил) верилмишдир. Ағәли мүәллимин әмри вә хејир-дуасы илә (А. Бәдәлов 15 ил «Азәрбајҹан мүәллими» гәзетинин редактору олмушдур) ишә гәбул едилән рәһмәтлик Мәһјәддин мүәллим нә аз, нә чох, дүз 37 ил бу редаксијада ишләјиб, алты ајдан бир аз чохдур ки, әбәдијјәтә говушуб. О һеч вахт унутмадығы, ата мәһәббәти илә севдији Ағәли мүәллим һаггында икинҹи очеркини өлүмүндән бир ај әввәл гәләмә алмыш, санки бөјүк устадына сон борҹуну вермишдир. М. Әбдүловун һәмин очеркинин сонунҹу ҹүмләләринә диггәт јетирин: «...1997-ҹи илин мај ајында Ағәли мүәллимин 85 јашы тамам олур. Бу өмрүн 65 илдән чоху халгын балаларынын, бир-биринин ардынҹа кәлән нәсилләрин тә'лим-тәрбијәсинә һәср едилмишдир. Бу өмүр нәсилләр јолунда шам кими әримишдир... Гој Ағәли мүәллимин кечирдији шәрәфли вә ләјагәтли әмәк вә һәјат јолу чохларына, хүсусән кәнҹләрә нүмунә олсун».

Мәрһум јазычы Әлфи Гасымов да, нечә дејәрләр, Ағәли мүәллимин әлиндән су ичмиш, хејир-дуасы илә һәјата атылмышдыр. Китабдакы «Әзизим әзиз, тәрбијәси ондан да әзиз» очеркини охујанда бир даһа һисс едирсән ки, бөјүк инсанлар һаггында јалныз көркәмли јазычыларын гәләминдән чыхан әсәрләр санки бал дадыр. Журналист Һ. Һаҹыјевин «Чәтин јоллардан кечән илләр» очерки дә бу гәбилдәндир.

Китабын икинҹи һиссәси «Ағәли Бәдәловун гәләминдән чыхан јазылардан бир нечә јарпаг» адланыр. Бәли, бир нечә јарпаг. А. Бәдәловун педагожи фәалијјәти илә журналистлик фәалијјәти гоша ганаддыр. Әкәр онун јазыларыны бир јерә јығсаг, һеч беш китаба да сығмаз. Китабда педагог-журналистин јаздығы чохсајлы мәгаләләрин ҹүз'и һиссәси верилмишдир. Бу сечмәләрдә мүхтәлиф проблемләрә тохунулмушдур: кәнҹ нәслин тәрбијәси, мүәллим мәс'улијјәти, дәрслик вә програмларын јени дөвр тәләбләринә ујғун ишләниб һазырланмасы вә с. «Күлбаһарын монологу» адлы мәгаләјә өтәри нәзәр јетирәк. Һеч шүбһәсиз ки, мәгалә XI синфин програмына јени дахил едилмиш Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Анамын китабы» әсәринин тәдриси заманы мүәллимләрә јардымчы олаҹагдыр. Мүстәгиллијимизи әлдә етдијимиз, доғма дилимизин дөвләт дили статусу алдығы индики күнләрдә «Анамын китабы» чох бөјүк әһәмијјәтә маликдир вә ону вәтәнини, халгыны севән һәр бир мүәллим үрәк јанғысы, Мирзә Ҹәлилә рәһмәт охуја-охуја мүкәммәл тәдрис етмәлидир.

Китабдакы бүтүн мәгаләләр фајдалыдыр вә буна көрә дә диггәтлә охунур.

НИЗАМИСЕВӘРЛӘРӘ ИКИ ГИЈМӘТЛИ ТӨҺФӘ

1997-ҹи илдә Азәрбајҹан Низамишүнаслығы даһа ики самбаллы тәдгигат әсәри илә зәнкинләшмишдир.

Филолокија елмләри доктору, профессор **Вагиф Арзуманлынын «Низами Кәнҹәвинин дүнја шөһрәти»** монографијасы тәдгигатчынын 20—25 иллик кәркин зәһмәтинин бәһрәсидир. Китабда дүнја корифејләри сырасында өзүнәмәхсус јери, дәјәри олан бу бөјүк Азәрбајҹан шаири һаггында сөјләнилән, јазылан фикирләр, тәдгигләр өз әксини тапмыш вә бу дәјәрләр фонунда Н. Кәнҹәвинин дүнја халгларына, әдәби иҹтимаијјәтә поетик тә'сири фактларла арашдырылыб үзә чыхарылмышдыр. В. Арзуманлы бир даһа сүбут етмишдир ки, Низами дүнја әдәбијјатынын зәнкин мәнбәләриндә, нүфузлу гајнагларындан бирибидир.

Әсәр бејнәлхалг Фүзули мүкафатына тәгдим олунмушдур.

Филолокија елмләри доктору профессор **Мәммәд Гоҹајевин «Низаминин инсан фәлсәфәси»** (Мүтәрҹим, 1997) адлы монографијасы ән'әнәви әдәбијјатшүнаслығын бәдии әдәбијјата сосиал вә сијаси истигамәтдән гијмәт вермәк сәддини гырараг, Низами јарадыҹылығында инсан консепсијасынын ачылмасына елми тәһлил јөнүмүндән јанашмышдыр. Рус әдәбијјатынын нүфузлу тәдгигатчыларындан бири кими танынан профессор М. Гоҹајев бу әсәри илә Азәрбајҹан әдәбијјатшүнаслығына гијмәтли әсәр бәхш етмиш вә поетика елминин мүасир тәләбләри вә наилијјәтләри бахымындан сүбут етмишдир ки, «Низаминин башлыҹа мәгсәди инсаны мүхтәлиф вәзијјәтләрдә вә мүхтәлиф рүтбәләрдә тәсвир етмәклә онун әсл маһијјәтини ачмаг олмушдур». Тәдгигатчыја көрә, «шаирин јарадыҹылығынын вүс'әти вә фәлсәфи мәзмуну ондадыр ки, о, инсаны дүнјәви, бәшәри варлыг кими мүтләг руһун (Аллаһын—М. А.) парчасы кими тәсвир едир».

Акиф МӘММӘДОВ.

БУ САЈЫМЫЗДА

Т. Һачыјев—Дилимиз дирилијимиз 4
Х. Мәммәдов—«Бир даһа ХХ әср Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» термини һаггында 9
П. Әфәндијев—Халг бәдии дүһасынын өлмәз абидәси 16
Х. Мәммәдли—Ә. Ҹавад јарадычылығынын тәдриси 23
Н. Кәлбәлијева—Шакирдләрин инша јазы бачарыгларынын инкишаф етдирилмәси тәҹрүбәсиндән 28
А. Һачыјев—Тарихилик принсипи вә Азәрбајҹан дили програмларында онун нәзәрә алынмасына даир 31
Ј. Әбдүрраһманова—Халхалинин «Сәләбијјә» әсәринин тәдриси һаггында 36
С. Әләскәрова—ХХ әср Азәрбајҹан сатирасынын Ҹәнуб голунун тәдрисинә даир 38
З. Исмајылова—Азәрбајҹан дилиндә практик мәшғәләләрин хүсусијјәтләри 41
Ә. Аббасов—Азәрбајҹан дили: јени програма кечид баша чатыр 46
Ә. Сүлејманов—Синиф-кабинет нечә јарадылмалыдыр 47
Ш. Мәммәдов—Бир ән'әнәнин изи илә 49
Ф. Мирзәјев—Һансы дүзкүндүр? 53
Н. Ағајева—Классикләрин нәҹиб ән'әнәләрини давам етдирмәли 54
Е. Магсудов—М. С. Ордубади, «Молла Нәсрәддин» журналы вә милләтин талеји 56
С. Әлизадә—Көркәмли алим, устад мүәллим 59
М. Хуршуд—Азәрбајҹан дили тестләрлә 64
Китаблар аләминдә 68

Тә'сисчи: АЗӘРБАЈҸАН РЕСПУБЛИКАСЫ НАЗИРЛИЈИ.

Үнванымыз: Бакы—10 Низами, 117. Телефон: 98-06-09.

Јығылмаға верилмиш 3.XII.97. Чапа имзаланмыш 30.XII.97. Кағыз форматы 70Х108/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу, учот нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 6107. Сајы 500. Гијмәти 5000. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiymәti 5.000 man.
İndeks 1012